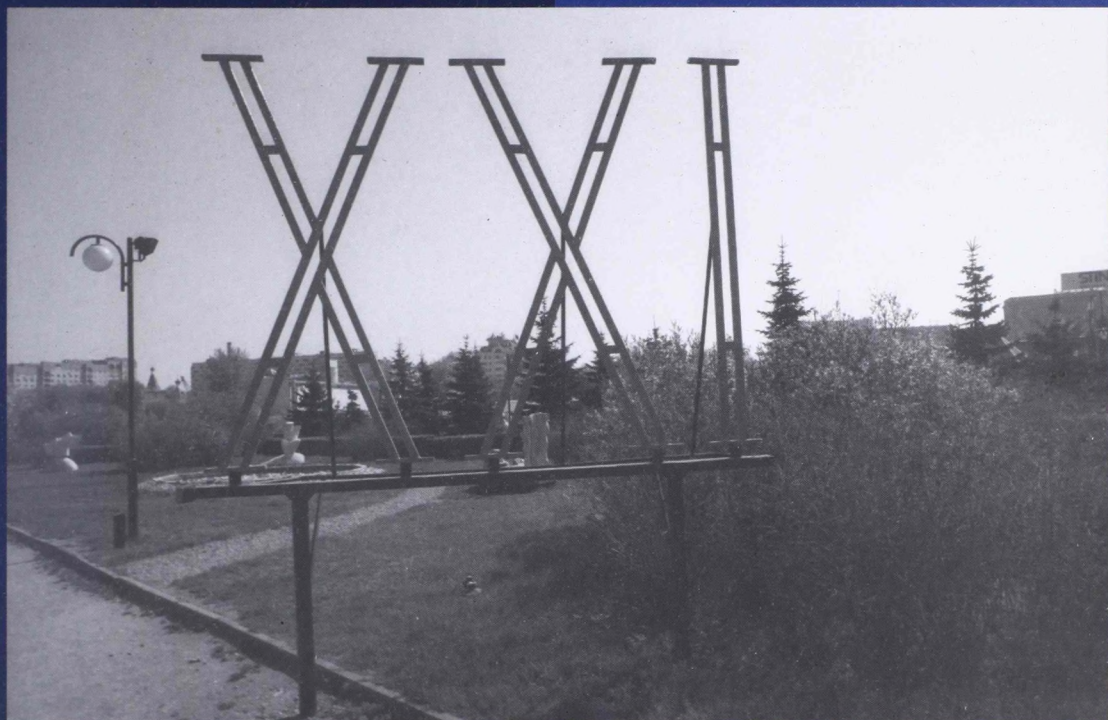

7.287

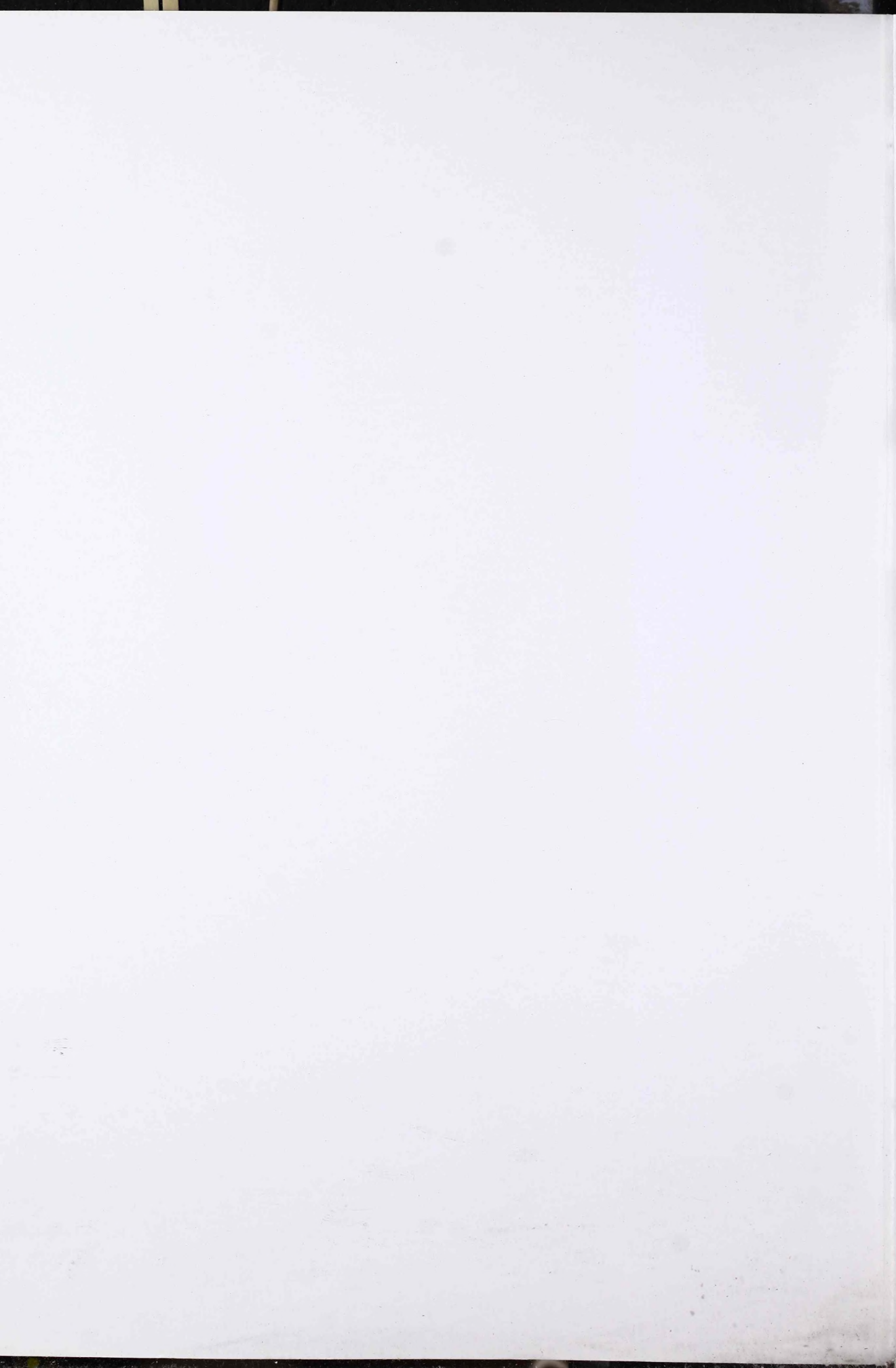
KULTURÁLIS STRATÉGIA

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam X. évfolyam 2006. II. szám Ára 800 Ft

Tartalom

207

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam X. évfolyam 2005. II. szám Ára 800 Ft

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Lapunk szerkesztősége
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

E tematikus szám szerkesztője: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./fax: 224-0797

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.
Tel./fax: 221-0951, 221-8099
www.ujmandatum.hu

Olvasószerkesztő: Laki Ildikó és Knoch László
Fotó: Zátonyi Tibor
Nyomás, kötés: Kánai nyomda
Felelős vezető: Korándi József

A 2006. évi négy szám 2600 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámlaszámon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

és Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatta.

ISSN 0133-2597

Tartalom

317.287

KULTURÁLIS STRATÉGIA

Bozóki András és munkatársai: A szabadság kultúrája. Magyar Kulturális Stratégia 2006–2020	5
A. Gergely András: Az ember, mint nem formális intézmény	31
Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Ideologikus jelek. Kulturális modellek egy intézménykutatás tükrében	40
Erdős Ferenc: Informatikai befektetések az informatikai kultúra tükrében	59
Csizmadia Szilárd–Hegyí Barbara: Városfejlődési trendek. Nagyvárosok és társadalmuk fejlődési trendjei nyugat–keleti összevetésben	62
N. Szabó József: Az Európai Unió és a magyar kultúra	69
Eperjes Zoltán: A tudásalapú gazdaság és társadalom az átalakulásban	73
Kiss Viktor: A hunédzser. A huszonévesek világa és a modern kapitalizmus ideológiai fordulata	77
Laki Ildikó–Németh István: A kulturális szegénység mint társadalmi jelenség	89
Vitos Botond: Technotudomány a kortárs elektronikus zenében	93

FELNÓTTOKTATÁS

Tóth Péter: A kisebbségi oktatás helyzete Magyarországon	101
--	-----

BUDAPEST

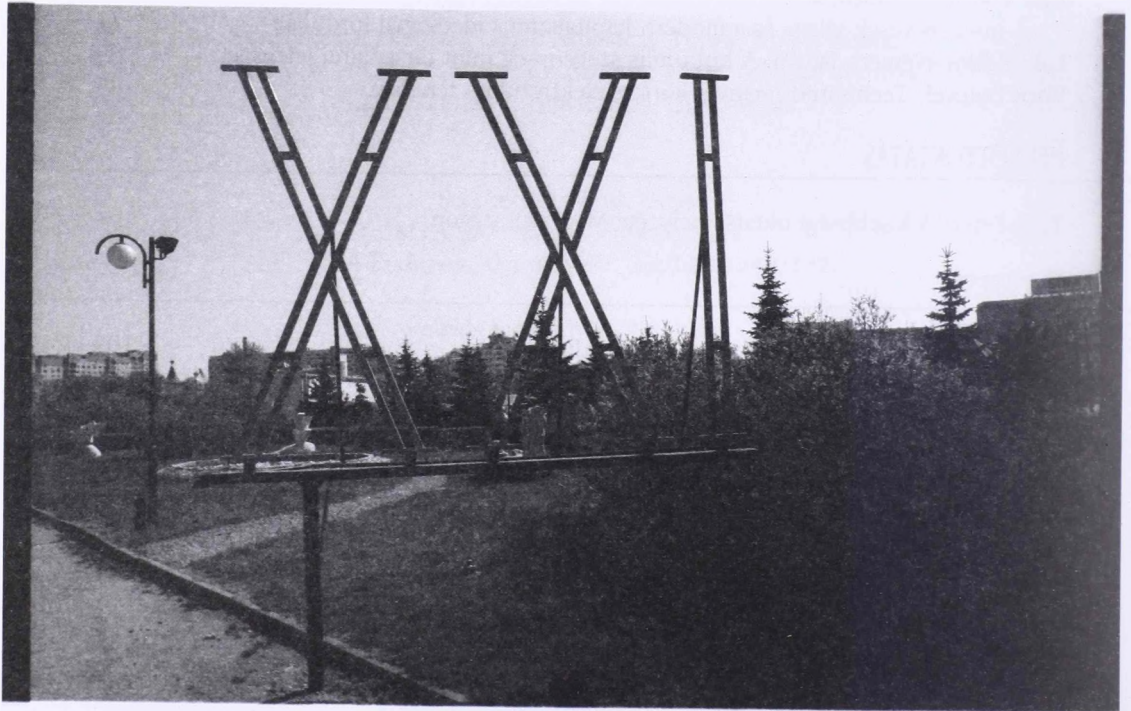
Barabás Máté: Biciklis futárvilág a 20. században	105
---	-----

SZEMLE

Vincze Kata Zsófia: Városantropológiai építmények	109
A. Gergely András: Etnokulturális és szociokulturális stratégiák	112
Szerzőink	120

BEVEZETÉS

A Magyar Kulturális Stratégia feladata, hogy kijelölje a következő tizenöt évre, a 2006–2020 közötti időszakra a Magyar Köztársaság kulturális politikájának stratégiai prioritásait és cselekvési irányait. A kultúra területén érvényesíti az elfogadott, 2020-ig terjedő Országos Fejlesztési Koncepcióban lefektetett elveket, továbbá kapcsolódik a 2007–2013-ra kidolgozott új nemzeti fejlesztési terv (NFT II.) alapértékéhez

azoknak a területeknek a megjelölése, ahol a következő másfél évtizedben a leginkább szükség van minőségi váltásra és szerkezeti átalakításra. Tehát elsősorban a változásra, a megújuló és megújítandó területekre irányítja a figyelmet, meghatározza a prioritásokat és azonosítja a kitorési pontokat. Nem tér ki azokra a területekre, ahol a célok és eszközök eddigi rendszere nem szorul jelentős változtatásra. Ide tartozik a nemzeti kulturális közintézmények és a könyvtárhálózat fenntartása, a nemzeti-

Bozóki András
és munkatársai*

A szabadság kultúrája

Magyar Kulturális Stratégia 2006–2020

5
K É K

(versenyképesség, innováció, igazságosság).

A magyar kulturális stratégia nem csupán a szaktárca ágazati terve. Megvalósítása több tárca közös munkáját, a mindenkori kormány elkötelezettségét teszi szükségessé. Sikerének feltétele, hogy *társadalmi stratégiává* váljék, hogy céljait a maguk tervébe iktassák más állami szervezetek, az önkormányzatok, a szakmai testületek, a kulturális, művészeti és civil szervezetek, a nemzeti közmédiák – mindenki, aki tenni akar a magyar kultúráért.

A következő évek legfontosabb nemzeti céljai számos feladatot rónak a kultúrára. A jelen *Stratégia* azonban nem a kulturális területre vonatkozatható teendők teljes körű katalógusa, hanem

ségi vagy etnikai kisebbségek (különös tekintettel a roma kisebbségre) és a valószínű közösségek kulturális életének a támogatása, a határon túli magyarok kulturális tevékenységének segítése, az aktív, kezdeményező kultúrdiplomácia. A meglévő kulturális intézményrendszert átgondolásra és reformra méltónak tartva hívja fel a figyelmet arra, hogy új kulturális időszámításban élünk.

Mert jelen *Stratégia* a kultúra működésének megváltozott feltételeihez igazodik, amelyek között a kultúrának nap mint nap új szinterei, formái és közösségei jönnek létre, melyek hol a hagyományt erősítik, hol pedig versenyre kelnek a bevett gyakorlattal.

A 2020-ig tartó időszak kulturális politikájának négy kiemelt fejlesztési területe:

* A Magyar Kulturális Stratégiát Bozóki András kulturális miniszter felkérésére a Stratégiai Tanács dolgozta ki, Sebők Marcell vezetésével 2005-ben. A testület tagjai: Hunyadi Zsuzsa, Husz Dóra, Inkei Péter, Karsai György, Kitzinger Dávid, Sukösd Miklós, Török András, Voros Miklós és Wessely Anna. A stratégia épít a korábbi, 2004-ben megfogalmazott változatra, valamint *A szabadság kultúrája* című programnyilatkozatra (Budapest, 2005). Köszönettel tartozunk A. Gergely András, Harsányi László, Kiss Ilona, Marosi Ernő és Nagy Mihály tanácsaiért és kiegészítéseiért.

- a kultúra közösségteremtő szerepének erősítése (Közösségek);
- a nemzet tárgyi és szellemi kulturális örökségének gondozása (Örökség);
- a kulturális alkotás korszerű intézményi feltételeinek kialakítása (Kortárs kultúra);
- az esélyegyenlőség biztosítása a kulturális javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférésben (Nyitott kultúra).

A *Stratégia* mind a négy kiemelt területen értékeli a jelen helyzetet, felvázolja az elérendő célállapotot, és ennek fényében meghatározza a stratégiai cselekvés programját és megjelöli eszközeit.

6

K É K

A stratégia végrehajtását az ágazati terveknek, a nemzeti fejlesztési terveknek és a tárcaközi programoknak kell biztosítaniuk.

ALAPELVEK

A kultúra

Magyarország jövőjének alakításában létfontosságú szerep hárul a kultúrára az elkövetkező másfél évtizedben. Azért éppen a kultúrára, mert:

- a kultúra teremti meg az egyéneket, a közösségeket, a régiókat és a nemzet *önbecsülésének* kereteit, formáit, színtereit és tartalmát;
- a kulturális *élmények* alkotják az egyéneket, a közösségeket, és a megújuló Magyarország önértelmezésének, összetartozásának, tapasztalatait feldolgozásának egyik legfontosabb közege;
- a kulturális *sokszínűség* a jövőbeni újítások forrása a gazdaságban, a politikában, a tudományban, a mű-

vészetekben, a mindennapi életvitelben – olyan kincs, amit egyformán védeni kell a bejárattott intézmények és a nyereségre kalkuláló piac túlhatalmával, de a többség „zsarnok-ságával” szemben is;

- a kulturális *versengés* hazai és a nemzetközi szinten a kreativitás ösztönzője – többé, erősebbé, sikeressé válásunk útja;
- a kultúra a *társadalmi integráció*, a *szociális kohézió* közege: a közösségek fenntartója és megújítója, az egyéni és a közös eszmények és életcélok megfogalmazásának, megvitatásának és érvényesítésének a terepe. A kultúra öröm és élvezet, zaklatottság és megnyugvás. Az egymással megosztott *élményekben* és a belőlük merítő alkotókedvben és tudásban él, a biztos rutinban éppúgy, mint a merész újításban. A kultúra egyszerre demokratikus, mert mindenkié, és arisztokratikus, mert kivéti magából a silány minőséget. A kultúra *sokszínű* és rugalmas. Ha hivatalos intézményrendszere rugalmatlanná válik, akkor független kezdeményezések, újabb és újabb csoportok és közösségek jönnek létre, lépnek ki a piacra vagy teremtenek maguknak és érdeklődő közönségüknek izgalmas, fejlődő kultúrát. Mert a kultúra *verseny* is – a figyelemért, a tapsért, a díjakért, a felemelkedésért. Minden kultúra hódítani akar, meghódítani a közönségét. A kultúrára támaszkodva erősödik meg minden közösség, belőle táplálkozik a *nemzeti önbecsülés*. Csak a saját kultúránkban otthonosan mozogva érthetjük meg más közösségek világát, életmódját, alkotásait. A kultúra társadalmi *integratív* funkciót is betölt: összetartja a helyi közösségeket, tartást ad az egyéneknek akkor is, ha természeti csapások, társadalmi vagy gazdasági válságok sújtják őket. Kultúra nélkül nincs közösség, közösség nélkül nincs emberi méltóság. A kultúra identitás és kreativitás. Egyaránt ott él a kulturális intézményekben, a kulturális örökségben és a megújuló társadalmi gyakorlatban. A kultúra így járul hozzá a szabad em-

berek szabad társadalmának létrejöttéhez, de maga is törődést, védelmet, lehetőséget, szabadságot igényel. A kultúra szabadsága akkor van biztonságban, ha megszilárdul társadalmi közege: a szabadság kultúrája.

A kulturális politika

A teljesítmények versenye csak akkor gazdagíthatja új ismeretekkel, esztétikai élményekkel és felszabadult szórakozással mindannyiunk életét és önismertetését, ha a magyar kulturális politika gyakorlatában a *tisztesség*, az *esélyegyenlőség* megteremtése és az *alternatívák* figyelembe vétele érvényesül.

A tisztesség általános érték: átlátható, igazságos és ellenőrizhető eljárásokat követel minden közintézményben, így a kulturális intézmények és pályázatok világában is. A nemzeti kultúra társadalmi és politikai környezete a demokrácia, amely megköveteli az adófizetők pénzével való felelős gazdálkodást. Ebben a szemlemben kell átalakítani és működtetni a kultúrátámogatás rendszereit.

Az esélyegyenlőség a *Stratégia* legfontosabb alapértéke. Arra kötelezi a kulturális politikát, hogy tegye mindenkinek elérhetővé a kulturális javakat és szolgáltatásokat, így csökkentve a gazdagok és szegények, városiak és falusiak, a határainkon belül és kívül élő magyarok, magyar és más nemzetiségű magyar állampolgárok életésélyeinek különbségét. A kultúrához való hozzáférés joga mindenkit megillet, legyen szó az alkotás lehetőségéről vagy mások alkotásainak megismeréséről. Esélyt kell kapnia a kisebbségnek a többség mellett, a falunak a város mellett, az amatőrnek a profival együtt, a kicsinek a nagy oldalán. Az esélyteremtő programok akkor lehetnek sikeresek, ha az érintettek részvételével jönnek létre. Az esélyegyenlőség a kulturális demokrácia nélkülözhetetlen feltétele.

Az alternatívákra fordított figyelem nyitottságot igényel: érdeklődést, a megértés igyekezetét a múltból örökölt és a jelenben formálódó kultúrákkal szemben. Az alternatívák tehát egyszerre jelentik a kultúra sokféleségének el-

fogadását, elismerését és serkentését. A kulturális sokszínűségből következik a kultúrák közötti párbeszéd igénye, amely előfeltétele a kölcsönös megértés szándékának.

Umberto Eco szerint Európa nyelve a *fordítás*. Mindez szó szerint és képletesen is igaz. Kultúránkat le kell tudnunk fordítani egymás nyelvére. Nem védhetjük sikeresen az európai kulturális sokszínűséget akkor, ha nem fordítunk figyelmet a nemzeti kultúrán belül jelentkező, különféle kulturális áramlatokra. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a kultúra tágabb, szélesebb, nyitottabb fogalom, mint akár az intézményrendszer, akár az örökség. A ma klasszikusai a tegnapi kortársai voltak, s mai kortársaink közül kerülnek ki azok, akiket a jövő klasszikusként tisztel majd. A kulturális alkotók szakmai képzségeért és létfeltételeiért, nemzetközi versenyképessége megteremtéséért a kormányzat is felelős. A kiemelkedő tehetség ritka és előjogokat kíván. Az európai és globális piacokon, a nyitottabbá váló világban kötelességünk a nemzet versenyképességéért ezen a téren is áldozni.

A *Magyar Kulturális Stratégia* azt szolgálja, hogy ezek az elvek egymást erősítve határozzák meg a kulturális politika céljait és sikeres gyakorlatát a huszonegyedik század első felében.

HELYZETKÉP ÉS VÁLTOZÁSI IRÁNYOK

Kulturális globalizáció, kreatív iparágak és változó életmód

Kialakult a kulturális termékek és szolgáltatások világméretű versenye: a kulturális kínálat sokszorosára nőtt. A globális hálózatokban való részvétel a tájékozódás szinte korlátlan lehetőségét teremti meg, de egyben átalakítja az egyének és a közösségek közötti kapcsolatok egész rendszerét. Megvalósul a világban való egyidejű jelenlét. A globa-

lizációt tekinthetjük veszélynek vagy lehetőségnek, de nem tehetünk úgy, mintha nem létezne: megkerülhetetlen realitás. A globálisan terjesztett és élvezett kulturális javakban egyre újabb kombinációkban ötvöződnék az egyes népek kulturális hagyományai és kifejezési formái; részben e világméretű kulturális termelés és forgalom terjeszkedésének és újdonságéhségének köszönhetően általánosan nő az érdeklődés az egyes helyi, nemzeti kultúrák jellegzetes szemlélete és hagyományai iránt. A migráció felgyorsulásával ugyanakkor a nemzetállami kereteken belül multikulturális „mozaik”-társadalmak formálódnak.

A globális gazdaságban a posztindusztriális, információ alapú gazdasági növekedés a kulturális és kreatív ipari ráfordítások és befektetések nagyobb lehetőségeit, sőt kötelezettségét teremti meg. Folyamatosan gyorsul a technológiai fejlődés üteme az információ-átvitel, a kulturális alkotások létrehozása, rögzítése, archiválása és közvetítése terén.

A technológiai változások nemcsak a művészek számára nyújtanak új kifejezési eszközöket és közlési csatornákat, mind egyszerűbb és gyorsabb hozzáférést növekvő globális közönségük számára. A kultúra értéknövelő szerepe miatt világszerte felértékelődtek a *kreatív iparágak*, és mindinkább bekapcsolódnak az oktatásba és a kutatásba. A kutatás-fejlesztés és a találmányok a kulturális gazdaság, a tudásgazdaság közegében nyernék teret. A legfejlettebb államok tudatosan növelik oktatási-képzési és kutatási-fejlesztési ráfordításukat, mert felismerték a műveltségnek és a tudománynak a gazdasági növekedést fokozó hatását. A kultúra nem akadály a versenyképességnek, hanem előfeltétele. A kultúra ugyanis nem csupán szabadidős tevékenység, hanem a társadalom egészét és a munka világát is áthatja. A kultúra belső mozgása autonóm, de a kultúrát nem lehet leválasztani a mindennapi társadalmi és gazdasági gyakor-

lattól, mert hatása a legszélesebb körben érvényesül. A kreatív iparágak stratégiai prioritássá emelése Magyarországon látványos eredményeket ígér.

Világszerte növekszik a kulturális termékek és szolgáltatások fogyasztása, s ezen belül a média részesedése. A kínálat egyre differenciáltabb, mindinkább teret ad az egyének és csoportok saját érdekük, érdeklődésük szerint válogató igényeknek.

A kultúráközvetítő rendszerekben és a szabadidő felhasználásában gyökeres változásoknak lehetünk tanúi, melyek felhasználhatók az esélykülönbségek mérséklésére, céltudatos beavatkozás

7

K É K

hiján viszont a társadalmi kapcsolatok megritkulásához és gyengüléséhez vezetnek. A digitális kultúra, a számítógép és az internet a kultúra terjesztésének példatlan lehetőségeit kínálja, ugyanakkor módosítja is a kultúrabefogadási készségeket: a linearitás és a mélység helyett az asszociatív, gyors és kreatív befogadási attitűdnek és elvárásoknak kedvez, a képi és hangeffektusokra hangolt befogadás vonzereje veszélyezteti az olvasási készséget és a hozzá kötődő absztrakt fogalomalkotást.

A fejlett országokban az életkor meghosszabbodásával együtt folytatódik a társadalom elöregedése, ami új követelményeket támaszt a kulturális kínálat szerkezetével és tartalmával szemben. A több szabadidő és a hosszabb élettartam a kulturális fogyasztás növekedéséhez vezethet. E lehetőség kihasználása és az igényes kínálat bővítése, fenntartása az elkövetkező évek meghatározó feladata.

A globalizáció tényerésével együtt – részben annak ellensúlyaként – egyre nagyobb érdeklődés és megbecsülés övezi a helyi kultúrák kutatását és ápolását; világszerte erősödik a nemzeti, regionális azonosság tudat, és a közösség érzékenyebb viszonyt alakítanak ki az összetartozásukat és történelmüket megjelenítő nemzeti, vallási, történelmi jelképekhez, a politikai üzenetet hordozó műalkotásokhoz. A Magyar Köztársaság csatlakozása az Európai Unióhoz megerősítette a magyar polgárok

tése, vagy épp a kínai kulturális megjelenés. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy létrejött az a minden oldalú nyitottság, amely óriási kapacitásokat tárt fel a magyar kultúra számára. Nem kevesebbre teremtett lehetőséget, mint hogy szabadon élvezhessük a visszanyert kulturális önállóság tereit, ugyanakkor egyszerre szabaduljunk meg a magyar szellemet szinte az egész az XX. században fogva tartó „kisebbség tudattól” és a hamis felsőbbbégéztől más népekkel szemben.

Európai uniós tagságunk újrarendezte a szomszédosági kapcsolatokat a Kárpát-medencében: a harmonikus együttélés immár valamennyiünk közös érdeke. A magyar kulturális politika nemcsak az ország, hanem az egész nemzet kultúrájáért felelős. Az európai távlatú magyar nemzettudat szorosabbra fonja a határon inneni és túli magyarság kapcsolatait: együtt élhetünk szabadságunkkal és a feltárló kulturális lehetőségekkel. Az Európához tartozás nemcsak közös érdekeket, közös értékeket is jelent. A közös Európa a nemzeti kultúrák megőrzésének és kölcsönös megismerésének a terepe. A Duna menti népek összefogásának, a közép-európai föderalizmusnak, a térségi együttműködésnek az eszméje az Európai Unióban ismét időszertűvé vált. A nemzeti gyűlölködés meghaladása, a történelmi sérelmek feloldása Európa sikerének alapja.

Az EU-csatlakozással a döntési jogkörök egy része Brüsszelhez került, másik – jelentősebb – része pedig a régiók és a kistérségek hatókörébe. Az uniós alapjogok érvényesülése előnyösen formálhatja a hazai politikai és közigazgatási kultúrát. A változások fényében felül kell vizsgálni a nemzetállami kulturális politika hagyományos előfeltevéseit, a kultúra politikai alakításának megszokott céljait és eszközeit, s fel kell mérni a kulturális politika előtt felálló új lehetőségeket.

Magyarország és a magyar nemzeti kultúra számos tudományos és művészeti ágban kiváló eredményeket ért el. Am e kreatív kultúra széleskörű terjedése és használata elé komoly akadályokat gördít a társadalmi egyenlőtlenség. A rendszerváltás óta megnöttek a társadalmon belüli távolságok, gyengült a társadalmi kohézió. Honfitársaink közel egyharmada szegény, alacsony iskolázott és a mindennapi túlélésért küzd.

A kulturális kínálat nagyságrendi növekedése önmagában szétartó hatású, növeli a különbségeket. Ezt a hatást a szakmailag megalapozott politikai akaratnak kell semlegesítenie a források esélyegyenlőséget teremtő elosztásával. A magyar vidék – különösen a falvak – hátránya a kulturális fogyasztásban alapvetően forráshiányból, a kulturális kínálathoz való hozzáférés egyenlőtlenségéből fakad.

Az utóbbi évtizedekben Európa-szerte megváltozott a kulturális ráfordítások szerkezete, különösen – bár nem kizárólag – a rendszerváltást végrehajtó országokban. A nemzetek össztermékében növekszik a kulturális termékek és szolgáltatások részaránya. Az életforma változásával nő a kultúra iránti kereslet, s ezzel lépést tart a kínálat: az európai polgárt érő látványok, élmények, események, ingerek, hatások mennyisége, a kulturális közvetítő eszközök és terek száma egyre nő. A kulturális produkcióknak az ingyenes műkedveléstől a milliárdos kasszasikerekig terjedő skálája folyamatosan bővül. Az egyének kulturális kiadásainak (belépőjegyek, megvásárolt termékek és szolgáltatások) növekedési üteme nagyobb, mint a létfenntartás alap- és luxusigényeit (élelem, ruházatkódás, egészség, lakás, közlekedés stb.) kielégítő ráfordításoké.

Ezekkel a tendenciákkal nem tart lépést a közösségi ráfordítás, az állami költségvetési kultúrátámogatás, és ez vélhetően így is marad 2020-ig. A magyar állam költségvetésében várhatóan ugyanazon a

8

K É K

nemzeti identitását, tudatos választásuk tárgyává tette a nemzeti kultúra termékeit.

A rendszerváltás, majd az európai uniós tagság a szabadságot hozta vissza: önbecsülésünk végre realis önértékelésen nyugodhat. Ott ülünk a 25 tagállam közös asztalánál, döntéseink közös döntések, Európa gondjai a mi gondjaink is. Eredményeink saját felkészülésünkön és munkánkon múlnak, nem hivatkozhatunk többé elnyomásra, megszállókra, a magyar átokra. Sikeres ország lehetünk, ha élünk az újonnan megnyílt lehetőségekkel.

Az Európai Unió a magyar kultúra bemutatásának terepe, a kreatív iparágak piaca, ahol bemutathatjuk tehetségünket, valós eredményeinket. Az EU-csatlakozással párhuzamosan zajlott a keleti (volt szovjet) kapcsolatok újáteremtése, a déli (volt jugoszláv) kontaktusok új tartalommal való kitöl-

szinten (1–1,5%) maradnak a kulturális kiadások, miközben a kulturális értékek létrehozásának és terjesztésének ösztönzésében várhatóan tovább emelkedik az üzleti és civil szféra részaránya. Az állami újraelosztás mellé – sőt fölé – nőtt és tovább nő a helyi támogatások aránya, egyre jelentősebb a kisebb-nagyobb térségek és a települések saját kulturális finanszírozási gyakorlata. Hozzáférhetővé váltak uniós források is. Mindez együttesen csökkenti a kormányok kulturális befolyását, de nem változtat azon, hogy a kultúra közügy, melynek állapotáért, fejlődéséért közös felelősséget viselünk. Jogszabályok határozzák meg azon kulturális feladatok körét, amelyek finanszírozása alapvetően és hosszabb távon is *kötelező* állami vagy önkormányzati feladat, illetve a tulajdonos és használó kötelessége. Stratégiai teendő a közfeladatokra vonatkozó törvényi szabályozás folyamatos karbantartása, különös tekintettel a források meglétére, megteremtésére és fölhasználásuk figyelemmel kísérésére. E körbe tartozik:

- az önkormányzatok könyvtári ellátási kötelessége;
- a közösségi (köz)művelődés alapfeltételeinek biztosítása;
- a védett ingó, ingatlan, épített és szellemi örökség megóvása;
- a leletmentő ásatások;
- a művészeti oktatás.

Az állami kultúra-finanszírozás új helyzetében gondosabban kell mérlegelni a támogatási célokat, megbecsülni a hatásokat. Le kell mondani a mechanikus, bá-zisszemléletű, lineáris bővülés, a „mindenkinek egy kicsit többet” gyakorlatáról, ami csak életben tartja, de nem engedi fejlődni a forráshiánnyal küszködő kulturális intézményeket és tevékenységeket.

Ahhoz, hogy a kulturális stratégiában megjelölt célokhoz rendelt közpénzt a különféle természetű vagyonok fölött rendelkezők (más kormányhivatalok, nagy alapítványok, cégek és magánszemélyek) megsokszorozzák, az ösztönzők és kedvezmények új rendszerét

kell kidolgozni. A kultúrát érintő ráfordítások egy része beruházás, az infrastruktúra bővítése vagy karbantartása. E körben tartja magát a közzsféra primátusa; a magántőke a legnagyobb arányban a műemlékek fölújításának költségéből veszi ki a részét.

A magyar kormány kulturális kiadásain belül a beruházások részaránya 20–25%. Ezen a területen várhatóan 2007-től lesz érezhető az európai uniós tagság előnye: a területi felzárkóztatási programokban jelentős számban lesznek a kulturális infrastruktúrát érintő fejlesztések. A magyar költségvetés címzett és céltámogatási gyakorlatát átvéve és megnövelve, nagy számban kerül majd sor közgyűjtemények, művészeti és közművelődési intézmények létesítésére, bővítésére és korszerűsítésére, műemlékek megújítására. E beruházások korlátját a fenntarthatóság, a működési költségek jelentik majd.

A kultúra folyó (tehát nem beruházó) finanszírozása jórészt intézmények és programok támogatása. Stratégiai cél az intézmények és programok támogatása közti egyensúly megteremtése. Ehhez meg kell határozni a nemzeti alapintézmények körét, amelyek sajátos, törvényben megjelölt feladatokat látnak el. A nemzeti közgyűjtemények alkotják e kör magját. Itt nagy biztonsággal és elegendő távlatlallal kell megjelölni a működés és a finanszírozás kereteit, folyamatosan biztosítva működésük átláthatóságát és figyelve tevékenységük szakmai visszhangjára.

A többi kulturális intézmény (kiállítóhelyek, színházak, mozik, nyitott műhelyek) viszont 3–5 évre előre tekintő stratégiai tervvel pályázhat a kiemelt nemzeti támogatás státusára. A pályázóknak vállalniuk kell, hogy a kiemelt támogatás ideje alatt megteremtik további fenntartható működésük feltételeit, így készülve fel arra, hogy egy-két ciklus elteltével nem, vagy csak kisebb

hányadban részesülnek költségvetési alaptámogatásban. Ez alapvető szemléleti váltást igényel. Meg kell azzal barátkozni, hogy a költségvetési körbe bekerülni, és abból kikerülni normális esemény. A törzstámogatási körből kikerülni nem kiüzetés, hanem természetes váltás.

A magyar kultúrafinanszírozásnak vannak olyan elemei – a személyi jövedelemadó kulturális szervezeteknek juttatható 1%-a, a Nemzeti Kulturális Alap forrásképzési gyakorlata, az uniós források nemzeti önrészének biztosítása, a filmtörvény egyes elemei –, amelyek *nemzetközi közfigyelmet érdemlően mű-*

9

K É K

ködnék. Egészeben véve azonban javítani kell a közpénzek tervezésének és fölhasználásának tudatosságán, szakszerűségén és áttekinthetőségén, hogy ne maradjon tere az esetlegességnek, a „kijárásnak”. Ilyen horderejű változás csak alapos előkészítéssel valósulhat meg. A következő években ezért az intézmény-finanszírozás távlati kereteit módszerezen kell kidolgozni, a megváltozott körülményekhez igazítani. Erre *három*, egyenként mintegy *két-három éves szakaszt* indokolt szentelni: az első a vizsgálódás és a megvitatás; a második az éles versenyhelyzet, a megmértetés (amikor mérjük és közzéteszük a hatékonysági mutatókat, mennyit költ egy adófizető egy-egy célra, egy-egy jegy támogatására stb.), az új helyzethez legjobban igazodó működési modellek kipróbálása; a harmadik az átszervezés korszaka.

A közösségek megerősítése a következő másfél évtized kulturális stratégiájának egyik súlypontja, mert a kultúra jellemzően közösségekben él: a kultúra az összetartozást, egyéni és közösségi önbecsülést teremtő, megújító és megtartó erő, amely az együttesen értelmezett tapasztalatokban és a közös élményekben fejtheti ki hatását.

A *Stratégia* átfogó célja, hogy hozzájáruljon az összetartó társadalom megvalósításához a helyi szinttől egészen az európaiig. Ehhez a kötődés élményére,

10 KÉK

az odatarozás tudatára, az egyének és a különböző kisközösségek közötti kapcsolati és bizalmi hálók kialakulására és megerősödésére van szükség, amit csak egy közösség életében való részvétel – beszélgetés, cselekvés, együttműködés – teremthet meg. Bizalmon és együttműködésen alapuló társadalomban válhatnak az egyének a maguk és közösségük életének céltudatos alakítóivá.

A családon és a rokonságon túl a többség számára talán ma is a (lakó)helyi (kis)közösségek a legfontosabbak. A helyi közösségeket szolgálja a stratégia jelen fejezetében megfogalmazott beavatkozási területek közül a (1) *Kulturális alapú településfejlesztés*, (2) *A közösségi részvétel hagyományos és új formáinak ösztönzése*, (3) *A kulturális kínálat általános hozzáférhetősége*. A *kistérségi közösségek* ma Magyarországon sokszor még csak az uniós támogatások felhasználása miatt fontos igazgatási egységek, ám a jövőben ennek a szerveződési szintnek a megerősödése várható.

A kulturális politika kiemelt területe a *nemzet mint kulturális közösség* összetartó erejének megtartása. Magyarország uniós tagsága – a szomszédos országokkal és a határon túli magyar kisebbségekkel is közös – közép-európai régiós identitásunkat és európaiságunkat is közvetlenül érinti, lehetőséget teremt önképünk modernizálására, nemzeti önbecsülésünk megerősítésére. Ezek a közösségi szintek egymásra épülnek, egymást erősítik, hiszen Magyarország sikeres európai fellépését szolgálja a helyi kisközösségek erőssége, összetartása, versenyképessége. A (4) *Nemzeti önbecsülés, európai civilizált Magyarország, gazdagodó hétköznapi kultúra* stratégiai cél egyaránt irányul a nemzeti, a nagyrégiós és az európai közösségi szintre.

A lakóhelyi kisközösségektől a régiókon és a nemzeten át az európai szintig egymásra épülő közösségek mellett azonosságtudatunk alakításában fontos szerepet játszanak a vallási, szakmai, a kulturális érdeklődés alapján szerveződő (stb.) közösségek egymást metsző hálózatai is. Egyre szaporodnak a virtuális (tehát döntően a világhálón létező) és csak esetlegesen találkozó közösségek is. Mivel jelentős részük tartalmát tekintve is kulturális természetű, létezésükkel a kulturális stratégiának is számot kell vetnie.

1.1. A kiinduló állapot

Egyik legsúlyosabb problémánk Magyarországon a társadalmi szövet gyengesége, a polgárok közéleti passzivitása, a bizalom és az együttműködési készségek hiánya. Csekély annak a társadalmi tőkének a mennyisége, amit a közösségek sűrű hálózata képviselhet. E hiány káros, sőt romboló hatása nem tudatosult eléggé. Pedig nem lehet jól működő, fejlődő, versenyképes társadalmat építeni a közösségek erősítése nélkül, s mindaddig nem orvosolhatók a szociális, a foglalkoztatási, az egészségügyi problémák, az oktatási-képzési elmaradottság, míg a kultúrát csak luxusnak és nem a növekedés, a fejlesztés erőforrásának tekintjük.

A települési, infrastrukturális ellátottság és az anyagi helyzet függvényében esélyegyenlőtlenség van a hagyományosan értelmezett kulturális szolgáltatásokhoz és javakhoz való hozzáférésben. Az egyenlőtlenséget fokozza a kulturális javak használatához, befogadásához szükséges alapkészségek és ismeretek szélsőségesen egyenlőtlen eloszlása a magyar társadalomban. Mindennek következtében a (magas)kultúra élvezete változatlanul csak egy kisebbség kiváltsága.

Az időmérleg-felvételek tanúsága szerint a magyar lakosság kulturális fogyasztásában túltengenek a passzív tevékenységek. Átlagosan napi több mint 4 órát töltünk televíziózással! Eközben visszaszorult az aktív közösségi kultúra és a műkedvelő művészeti tevékenység, a felnőttképzésben való részvétel tekintetében pedig Európa sereghajtó lettünk. Összehasonlításként: míg a szomszédos Ausztriában a 25–64 évesek 89 százaléka vesz részt felnőttképzésben, Magyarországon csak 12 százalékuk! Az európai átlagtól messze elmarad az idegen nyelvek ismerete is, ami egyaránt gátja a reális nemzeti önértékelésnek és a nemzetközi versenyképességnek.

A közművelődés nemes történelmi hagyományokra visszatekintő fogalmára súlyos ideológiai terhet rakott az állam-szocialista kultúrpolitika. Ennek tudható be, hogy a rendszerváltást követően sokan kétségbe vonták szükségességét. A közművelődés szerencsére a megnehezített körülmények között, hozzájuk igazodva is tovább él. Beletartozik a közgyűjtemények és egyéb kulturális intézmények közönségkapcsolati munkája is, ám igazi színtere a közösségi tér, amire változatos formában mindenhol társadalmi igény van.

A közművelődés mai terei jogállás, tulajdonviszonyok és programok tekintetében is sokszínűbbek, mint egykor a kulturházak, majd művelődési otthonok hálózata: faluházak, teleházak, kortárs kulturális központok stb. színesítik a palettát. A sokszínűség az ország egy részében kinalati piacot teremtett, miközben az egyébként is hátrányos helyzetű falvak és városi peremkerületek jórésztben nincs se közösségi tér, se megfelelő kulturális kínálat, s a még meglévő, napi

gondokkal küszködő közművelődési intézmények sem képesek ösztönözni, beépíteni és összefogni a helyi kezdeményezéseket. Elsősorban a közvetlen felelős önkormányzatok szűkös forrásai és a hosszú távú káros következményekkel nem számoló döntései miatt sok intézmény leromlott, elavult és kihasználatlan, kulturális kínálata esetleges és szegényes. Ritka a művelődési otthon típusú intézmény és a többi közművelődési intézmény munkájának folyamatos koordinációja.

A helyi kezdeményezések ösztönzése, a támogatásra érett, kidolgozott tervek fölmutatása helyett az önkormányzatok jelentős része „föülről” várja a megoldást. A kijárási módszer az érdekérvényesítés elfogadott eszköze maradt, mivel a mindenkori elitkultúra hordozói sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak a kulturális politikai döntésekre, mint a helyi cselekvők. Habár ez bizonyos fokig elkerülhetetlen, mégis tudatában kell lennünk annak, hogy így nem érvényesül kellőképp a helyi tudás, a közösségi elkötelezettség – noha nélküle nem lehet a helyi közösségekben eredményt elérni.

A közösségeket szolgáló tevékenységre is bénítóan hat az a szakmai és ágazati befelelfordulás, amely a kultúra munkáit szembeállítja a többi intézménnyel. Ez a helyi szinteken is fekezi az együttműködést az oktatással, az ifjúsági és szociális politikával, a helyi médiával stb. – nem vitatva, hogy itt is mindig (legalább) kettő áll a vásár. Kevés az olyan széles körben hozzáférhető képzési forma, mely a meglévő tudást megerősítve, a tette kész helyi lakosokat, elismert személyiségeket megtanítaná a szervezés és működtetés fortélyaira, és segítené őket abban, hogy a helyi döntésekben valóban részt vegyenek, a helyi közösségért valóban hatékonyan tevékenykedhessenek.

Hasonló korlátok szabnak gátat a kultúra közösségeket erősítő képességének a kulturális ágazat nemzeti szintjén. Bátorabban ki kell aknáznunk itt is a többi területtel (szociálpolitika, ifjúságpolitika, informatika, médiapolitika, turisztika,

gazdaságpolitika stb.) való együttműködésben rejlő lehetőségeket! Mivel e szövetségépítés ma még kezdeti fázisában van, korlátozott a kulturális terület politikai érdekérvényesítő képessége – különösen az esélyteremtő közművelődés indokolatlanul alacsony presztizsú tevékenységéé.

Az európai uniós támogatások terén a kultúrára fordítható források versenyhátrányban vannak, mivel az infrastruktúrális, környezetvédelmi stb. elmaradást pótló befektetések elsőbbséget élveznek. A forrásokból való részesedésben a kultúra tehát kétszeresen is a háttérbe szorulhat.

Az igazgatás és a tárcaszintű irányítás még mindig nem alkalmazkodott eléggé az önkormányzati rendszerhez. Az önkormányzatok elveket, előírásokat, feladatmeghatározást ugyan kapnak a kulturális tárcától, de ezek a források szűkösége és áttételes volta miatt sokszor eleve nem teljesíthetők. A regionális döntési fórumok létrehozása – például az együttműködés a Regionális Közkincs Szakbizottságokkal – ugyanakkor azt bizonyítja, hogy megindult a szemléletváltás a kulturális politikában. A vidékfejlesztésből, a városfejlesztésből, és a regionális tervezésből ma már kihagyhatatlanok a kulturális terület képviselői. A közösségeket a kultúra definiálja legmarkánsabban. A helyi stratégiák megszületését ösztönzi, hogy a pályázatokon való részvételnek előfeltétele lett a helyi stratégiai fejlesztési terv megalkotása. A hiányosságokat jelzi azonban, hogy nem alakult még ki olyan egységes szempontrendszer és tervezési módszer, amelyre a helyi és a regionális kulturális fejlesztési stratégiák kidolgozói támaszkodhatnak. El kell készíteni a kultúra regionális fejlesztési potenciálját bemutató alapos helyzetelemzést, mert e nélkül a helyi fejlesztési célok területi összehangoltsága is esetleges marad. A kulturális szemlélet – a kulturális ágazat fejlesztése még most sem – nem szerepel kellő súllyal a fejlesztési tervekben.

A közösségek támogatásán keresztül valósulhat meg a *Stratégia* két kiemelt célja: a *kulturális demokrácia megerősítése* és a *kreatív és összetartó társadalom megerősítése*. A kulturális demokrácia velejárája a közösen belüli számtalan változatnak, a különböző csoportok kulturális teljesítményének folismerése és méltánylása, fejlődésük segítése, hogy kapcsolódhassanak a többségi és a többi kultúrához, hogy nőjön az esélyük a másféle kulturális szokások és értékek megismerésére, elsajátítására. Ehhez olyan kulturális politikára van szükség,

amely több figyelmet fordít a közösségi kultúrára és az autonóm művészetek működési feltételeire, valamint a kulturális szolgáltatások befogadójának, felhasználójának, vásárlójának érdekeire és igényeire.

A jól integrált, kreativitását kibontakoztató társadalomhoz az emberi és társadalmi tőke gyarapítása vezet. Hiszen a gazdasági versenyképesség és növekedés, a fenntartható fejlődés, a fokozódó jólét megalapozása elsősorban az egyének felkészültségén, készségein, tudásán, kreativitásán, egymás és az intézmények iránti bizalmán, és együttműködési hajlandóságán, társadalmi integráltságán múlik. Hiszen a közösségek kultúrája egyszerre az életminőség, a versenyképesség és a fenntartható fejlődés bázisa.

A kormányzati kulturális politika feladata e két cél elérése érdekében a közösségi részvétel ösztönzése, a hozzáférés biztosítása és az együttműködés

feltételeinek megteremtése. Mindenkinek biztosítani kell a hozzáférés és a részvétel lehetőségét, beleértve a kulturális tevékenység hagyományos formáiból mindeddig kiszoruló csoportokat (munkanélküliek, szegények, betegek, idősek, fogyatékkal élők stb.). A kulturális politika új tervezési és támogatási gyakorlatában az állami támogatás elosztásakor előnyt kell biztosítani az öntevékeny helyi társadalom részvételével megszervezett közösségi kulturális élet színtereinek és programjainak. Így válhatunk minél többen nemzeti kultúránk aktív formálóivá.

12 KÉK

Olyan kulturális politikára van szükség, amely ösztönzi a közösségek kialakulását, működését és együttműködését, olyan közösségeket, amelyek maguk fogalmazzák meg társadalmi és kulturális céljaikat és terveiket, miközben érdeklődéssel követik, méltányolják és támogatják más csoportok kulturális teljesítményét is. Az tartozik egy közösséghez, aki annak kultúrájában önmagára ismer, s maga is részt vesz a kultúra demokratikus formálásában, amikor megosztja másokkal gondolatait, törekvéseit, együtt dolgozik velük a szűkebb közösség életének alakításában; akinek mindennapi gyakorlatához tartozik a helyi politikai döntésekben való részvétel.

A kormányzatnak úgy kell elősegítenie a kulturális demokrácia és a kreatív és összetartó társadalom megerősítését, hogy mindeközben közvetlenül ne avatkozzék be a közösségek kulturális életébe, feladata „csupán” az „akadálymentesítés”, az ösztönzés, a fejlődés feltételeinek a megteremtése. Eszközei a megújulás,

a fordulatot ígérő programok támogatása; a csoportok, települések, szervezetek közötti, a hatékonyabb működést elősegítő koordináció és kooperáció ösztönzése; a felnőttoktatási rendszer rugalmas, az igényekhez igazodó struktúrájának megteremtése és elfogadottságának növelése; a széles körű tehetséggondozás, a műkedvelő csoportok támogatása, a régi és új médiában rejlő adottságok kiaknázásának elősegítése stb. A cél az, hogy a kulturális tevékenység legyen a mindennapok része: a kulturális kínálatban kapjanak ezért minél nagyobb szerepet és ösztönzést a köztereken, a tájban megvalósuló programok.

A *Stratégia* célja, hogy 2020-ra:

- nőjön a saját magáért és a helyi közösségért aktívan, felelős állampolgárként tevékenykedők, a különböző közösségekben résztvevők aránya;
- nőjön a művészeti programokhoz, szolgáltatásokhoz hozzáférők aránya;
- legyen a közösség megbecsült, aktív tagja az is, aki csak hagyományos tudással rendelkezik;
- a pazarlóan, nem hatékonyan, párhuzamosan működő intézményeket váltsa fel a magántőke növekvő szerepvállalására támaszkodó, többfunkciós intézményrendszer;
- hatékonyan működjenek az információáramlás és együttműködés csatornái, hogy ne maradjanak az országban kulturálisan ellátatlan térségek;
- a felnőttképzés legyen mindenki, a kistelepüléseken élők, a szegényebb és bármilyen szempontból hátrányos helyzetű csoportok számára egyaránt elérhető; nyújtsa a munkaerőpiacon hasznosítható tudást és fejlessze mindazon készségeket, amelyeket a családi és a fiatalkori iskolai szocializáció során nem sikerült elsajátítani;
- a vidék kulturális fejlesztése alakítsa ki vagy erősítse a településeknek, kistérségeknek, régióknak a helybéliek által megfelelőnek tartott és a közreműködésükkel fenntartható egyedi arculatát és vonzerejét – ezáltal hasznosulhat a helyi tudás, növekedhet a kulturális

turizmus és a foglalkoztatottság, s mindennek eredményeképp a települések népesség megtartó ereje;

- legyen erősebb és sokszínűbb 2020-ra a regionális és a helyi média, gazdagodjanak közösségteremtő funkciói, ünkciói, kulturális műsorai.

1.3. Prioritások és eszközök

Kulturális alapú településfejlesztés a közösségek bevonásával

Az elmúlt évek egyik termékeny fölismerése, hogy a kreativitás nemcsak a gazdaság motorja, hanem a sikeres településfejlesztés egyik kulcsa is. Világszerte azok a települések bizonyulnak gazdaságilag is sikeresnek, amelyek önmaguk kreatív újrafogalmazásával és a kulturális szolgáltatások erősítésével növelték vonzerejüket és népességmegtartó képességüket. A kulturális alapú településfejlesztés kulturálisan érzékeny, emberközpontú, tiszteli a hely szellemét, hagyományait és esztétikumát, ugyanakkor kritikus és merész kísérletekbe vág.

Ez a szemlélet Magyarországon az „Európa kulturális fővárosa” címért folyó pályázat kapcsán nyert teret. A pályázat igazolta, sőt fölülmúlta a hozzá fűzött várakozásokat. Azonkívül, hogy az ország – és különösen a pályázó városok lakosainak – közvéleményét egy kulturális akcióra irányította, sikerült a kultúra fogalmát a művészetek és a kulturális örökség hagyományos kereteiből kimozdítani és összekapcsolni a városépítés, térségfejlesztés kérdéskörével. Erre a tapasztalatra mindenképpen építeni kell a versenyképességi pólusok fejlesztése során, ami a magyar területi politika kiemelt beavatkozási területe. Száz-kétszáz ezres lélekszámú városok esetében a kreatív gazdasági potenciál fejlesztése (ami kisebb térségben és településen kisebb hatáskörű) még ötvözhető a közösségi kötődés kulturális erősítésével. Budapesten a kerületek szintjén újraéledő lokálpatriotizmusra építhet a kulturális alapú városfejlesztés; a főváros egésze pedig a hasonló

méretű és súlyú európai agglomerációkkal, globális versenyképességi pólu-sokkal szálljon versenybe, kiaknázza kulturális és kreatív adottságait.

Stratégiai távlatban a helyi közösségek vonatkozásában (tehát kistelepülések és városnegyedek szintjén is) érdemes élni a kultúra fejlesztési potenciáljával. Úgy kell befolyásolni a már elkezdődött kistérségi és települési stratégiai tervezési folyamatot, hogy abban kiemelt hangsúlyt kapjon a kulturális elem, jelesül:

- a közösségi kulturális élet fellendítése (a népi, nemzetiségi és etnikai kultúrák értékeinek megjelenítésével);
- az újító, alkotó tevékenységek és befogadásuk számára kedvező feltételek megteremtése az üzleti és a nem haszonelvű szektorokban egyaránt;
- az épített és a táji örökség és környezet megóvása, hasznosítása, vonzerőjének fokozása.

A kulturális alapú településfejlesztés növeli mind a társadalmi befogadást, mind az gazdasági felzárkózást, mind az életminőség javításának esélyét. Biztosítja a fenntartható fejlődést, amelyben a kultúra működő gazdasági tőkévé válik.

A kulturális alapú település- és régiófejlesztés eszköze a középtávú helyi és regionális kulturális stratégiák elkészítése és végrehajtása. A kormányzat feladata a stratégiák elkészülésének módszertani támogatása, a helyi kistérségi és regionális fejlesztési tervek összehangolásának ösztönzése. A kormányzati politikanak elő kell segítenie a decentralizációt, ösztönözve, hogy helyi, regionális igényeknek megfelelő célprioritások is létezzenek, és legyenek források és eszközök ezek érvényesítésére. Központi forrásból elismerő támogatásban kell részesíteni azokat az önkormányzatokat, amelyek arányában és hatásában többet tesznek a kultúráért. Szükség van a kis települések, depressziós körzeteket pozitív diszkriminációjára a célok, eszközök és források tekintetében egyaránt.

A közösségi részvétel hagyományos és új formáinak ösztönzése, az emberi és társadalmi tőke gyarapítása

A kultúra művészetekre és tudományra szorító szűk értelmezése helyett a *Stratégia* a kultúra közösségi jellegét hangsúlyozza. A kultúra komplex rendszer, amely több szállal kapcsolódik a társadalmi, a politikai, a gazdasági élet és a nyilvános kommunikáció egyéb területeihez. A kulturális fejlesztés ennélfogva szociális, foglalkoztatási, oktatási-képzési, egészségügyi és versenyképességi feladatok teljesítését is magában foglalja.

A közösségi részvétel hagyományos és új formáinak ösztönzése az alábbi három célt kívánja megvalósítani.

1. Minél többen vegyenek részt szűkebb-tágabb közösségük életének alakításában. Aki kertészkedni tud, tegyen a környezeti kultúráért, aki írni tud vagy ért a számítógépekhez, a helyi információáramlást segítse elő, aki szervezni tud, ezt a képességet kamatoztassa a közösség érdekében. A high techhez értő fiatal segítse a hasonló érdeklődésű idősebbeket, a low-techhez értő idősebb tanítsa a kézművesség iránt érdeklődő fiatalabbakat. Az intergenerációs és inter-kulturális párbeszéd, a közös cselekvés erősíti a közösségeket. Ha az egyének érzik, hogy fontosak, hogy hasznosak, hogy szükség van rájuk, akkor nő önbecsülésük, javul a testi és lelki egészségük, egész életminőségük.
2. Minél többen fedezzék fel kreativitásukat, gyakorolják alkotó képességeiket, találják meg a nekik leginkább megfelelő önkifejezési formát. Az európai gyakorlathoz képest nálunk jóval kevesebben folytatnak műkedvelő művészi tevékenységet. A kultúra művelése nemcsak a „profik” ügye, hanem az „amatőröké” is.

3. Váljon lehetővé a korszerű, a munkaerőpiacon hasznosítható tudás megszerzése a tanulás közösségépítő szerepére is építve. Minden tudás értékes, de nem mind piacképes. Az oktatási és a munkaügyi, foglalkoztatási tárcákkal szoros együttműködésben, a közművelődési intézményhálózatot is kihasználva, elérhetővé kell tenni a felnőttképzésben való részvételt, biztosítani kell az élethossziglani tanulás feltételeit a kedvezőtlen közlekedési lehetőségeket biztosító kis településeken élők számára is.

Az jelenlegi foglalkoztatottsági trendek figyelembevételével arra számíthatunk, hogy megnő az egész életen át tartó tanulás szerepe a munkaerő-piaci érvényesülésben. Szintén fontos jelenség, hogy a gazdaság növekvő számú, stabilan inaktív népességgel is fejlődésre képes. A hosszú távon inaktív népesség munkaerő-piaci integrációja vagy nem lehetséges, vagy túl költséges. Fontos, hogy a foglalkoztatásból kimaradók társadalmi integrációja valamilyen közösségi kulturális tevékenységen keresztül megvalósulhasson, hogy életük célokat találjon.

A fenti hármas cél megvalósítása, a közösségi részvétel ösztönzése a különböző társadalmi-demográfiai csoportoknál más-más feladatokat von maga után.

A fiatalok saját kulturális értékrendjére építve, közösségeik erősítésén keresztül

sikerülhet a tehetséges fiatalok felkarolása, kulturális integrálása, és a kilátástalan helyzetű fiatalok elterelése a drogtól, az alkoholtól. E célok elérését olyan speciális programokkal kívánjuk ösztönözni, amelyek több területre (sport, informatikai kultúra, vizuális kreativitás, moziklub, élőzene, amatőr művészet stb.) is kiterjednek. Továbbra is ösztönözni kell a különféle versenyeket, országos hatókörű mozgalmakat. A fiatalok számára a népművészetet, a hagyományokat a világezene, a természetes anyagok, az építészet, a tárgykultúra népi gyökereit hangsúlyozva lehet vonzóvá, s ezáltal szellemi örökségünket élővé, modernné tenni.

14 K É K

Az életkor meghosszabbodásával folytatódik a társadalom elöregedése, ami újszerű igényeket támaszt a kulturális kínálat szerkezetével és tartalmával szemben egyaránt. Az idős emberek kulturális és közösségi aktivitása, kapcsolatai drámaian csökkennek a munkaerőpiacról való visszavonulásukkal, ezért rendkívül fontos olyan utak kiépítése, amelyek visszavezetnek a közösségbe. Az önkéntes munka, az önképzés, a tanulás, vagy az amatőr, szociokulturális tevékenységek végzése hozzájárul lelki, szellemi és fizikai egészségük megőrzéséhez és gazdasági aktivitásuk meghosszabbításához. Az „alkonygazdaság” (az idősek tanulási, utazási, rekreációs igényeit kielégítő tevékenységek) hozzáférhető kínálatának bővítése biztosíthatja a kulturális életbe való bekapcsolódásukat.

Gondolni kell a gazdasági fejlődés veszteséire, a korábban főként mezőgazdasági munkát végző, kistelepüléseken élő emberekre. A kultúra segíthet új

szerepet találni számukra a közösségek életében. Egyrészt helyi tudásukkal bekapcsolódhatnak a kulturális turizmus programjainak kialakításába, másrészt tudásukat a bio- és öko-gazdálkodás elsajátításával korszerűsítve, valamint a fenntartható hagyományos gazdálkodói módok újraélesztésével gyarapíthatják a közös tudást, s találhatnak új megélhetést.

A kultúra eszközeivel is hozzá kell járulni a kisebbségek, különösen a romák társadalmi integrációjához, a kirekesztő intolerancia felszámolásához. Ehhez jó eszköz a kultúrák közti párbeszéd formáinak az erősítése. Pozitív diszkriminációval, kiemelt támogatásban kell részesíteni a roma művészeket és alkotóközösségeket, elősegíteni, hogy produkcióikat, alkotásaikat a nagyközönség folyamatosan megismerhesse. Nemcsak kampányszerű fesztiválokra van szükség, hanem a roma kultúra folyamatos jelenlétére, és legfőképpen arra, hogy a roma közösségek elsősorban eszközöket kapjanak a művészeti önkifejezésre (a „gondoskodó” állam tehetetlensége helyett).

A migráció várható felgyorsulásával Magyarország is bevándorlási célországá válnak. Fontos, hogy a bevándorlók kapcsolatokat találjanak a helyi közösségekhez, hogy toleráns és kölcsönösen hasznos együttműködési formák alakulhassanak ki.

Speciális technikákat igényelnek a fogyatékkal élők. Szolidáris társadalomban elképzelhetetlen, hogy egy csoport szándéka és készsége ellenére kiszoruljon a kultúra műveléséből, élvezetéből. Támogatásra méltó minden kezdeményezés, amely a kulturális szolgáltatások és intézmények szélesebb körét teszi használhatóvá a fogyatékkal élők számára is. Támogatni kell a fogyatékkal élők kulturális foglalkoztatását, önkéntes munkalehetőségek biztosításával és egyéb technikákkal biztosítani kell számukra, hogy hasznos tagjai legyenek a közösségnek. Elő kell segíteni a kulturális életbe való bekapcsolódásukat, pl. modern információtechnoló-

giai eszközök alkalmazásának támogatásával (feliratozás, jelnyelvi tolmácsolás, Braille, fénykontrasztok használata stb.), akadálymentesítéssel.

Az összes célcsoport elérésének, a közösségek működésének fontos eszköze az iskolán kívüli képzési rendszerek fejlesztése, valamint a naprakész nemzeti és helyi média. Törekedni kell rá, hogy a társadalom sokszínűsége, sokfélesége megjelenjen a média fikciós- és hírműsoraiban. A nemzeti és etnikai kisebbségek (ezen belül különösen a romák), a fogyatékkal élők, a bevándorlók és más kisebbségek helyzetének megértő, emberközeli bemutatása, történeteik feldolgozása enyhíti a velük szemben táplált előítéleteket, és segíti társadalmi beilleszkedésüket. A média kulturális programjai így a társadalmi összetartozás erősítését is szolgálják.

A kulturális kínálat általános hozzáférhetősége, a művészeti alkotások terjesztése

A közpénzen létrejövő kulturális produkciók – források és lehetőségek híján – nem mindig érnek el a széles közönséghez. A városi, kiváltképp a nagyvárosi lakosok könnyebben és gyakrabban juthatnak művészeti élményhez, mint a kisebb településeken élők. Márpedig ha gyakori és változatos lehetőségük van az embereknek a kultúrához való hozzáférésre, ha kisebb anyagi és időráfordítással érhetik el, ha az iskolai és iskolarendszeren kívüli oktatásban nagyobb hangsúlyt kap a művészeti készségek fejlesztése, akkor többen lesznek képesek a művészeti, irodalmi alkotások befogadására, az előadások élvezetére. Az összművészeti fesztiválok, „kevert” műfajú programok sikere azt bizonyítja, hogy a kultúra, a művészet is hatalmas tömegeket vonzhat, ha kilép az intézmények falai közül, elébe megy közönségének.

A kulturális kormányzat feladata a hozzáférés szélesítése (több kultúrát az utcákra, terekre, látogatóbarát múzeum), a meglévő produkciók terjesztésének támogatása (pl. utazó kiállítások és pro-

dukciók), valamint a befogadási, tájékozási készségek fejlesztése (látogatóbát múzeum, gyerekek igényeihez és érettségi szintjéhez igazított iskolai kulturális programok, múzeumpedagógia, felnőttkori rendszeres tanulás igényének felkeltése és feltételeinek a javítása).

A kulturális szolgáltatások megismeretében a hagyományos média (televízió, rádió) ajánlóprogramjai mellett nagy segítséget adhatnak az elektronikus adatbázisokat, címtárakat felhasználó új médiumok (internet, mobil kommunikáció). A következő másfél évtizedben a kulturális marketingben előtérbe kerülnek az interaktív eszközök. Ezek módszertanát érdemes beépíteni a közművelődés egész intézményrendszerébe.

Nemzeti önbecsülés, európai, civilizált Magyarország, hétköznapi kultúra

Uniós tagságunk lehetőséget teremt reális önértékelésre épülő, modern magyarságtudat kialakítására, amely elősegíti hagyományaink, kulturális identitásunk európai szintű elismertségét, a szomszéd népekkel való megbékélést, a határon túli magyarság érdekeinek képviselését. Mód nyílik arra, hogy a nacionalizmust a nemzeti önbecsülésünk megerősítésével párhuzamosan haladjuk meg. Európa (és a világ más részei) felé történő geokulturális nyitás elősegíti a sokszínűség értékelését, a más kultúrák iránti nyitottság erősödését, a kultúrák közötti párbeszéd jelentőségét.

Az európai integráció kultúrák találkozását jelenti. Az Európai Unió segíti a nemzeti kultúrák kiterjedését és európai népszerűsítését, a sokszínű európai és nemzeti kulturális örökség megőrzését. Az eltérő kultúrák, szellemi piacok és kulturális iparágak találkozása magával hozza a hazai művészeti alkotások piacának bővülését is. A kormányzat felelőssége a Magyarország kultúrájára, a magyarság egészére jellemző közös jegyek óvása és európai megjelenítése, a magyar, magyarországi és európai kulturális közösség hagyományainak megőrzése és

új értékekkel gyarapítása. E téren a kulturális politika feladata a tudatos „brand-építés”, a sajátosan magyar művészeti értékek nemzetközi érvényesülésének támogatása, az egyedi kezdeményezéseken túlmutató sikeres művészeti iskolák, sajtóságok, és a jellemző magyar műfajok helyzetbe hozása. A magyar kultúra hatékony sokszektorú külföldi megjelenítése szükségessé teszi a magyar intézetek hálózatának reformját. E reform része lehet egyrészt a hálózat egységes arculatának, másrészt magyarországi jelenlétének kialakítása, és a külföldön élő magyarság mellett az adott ország társadalmának erőteljesebb megszólítása.

Ugyanakkor az előző időszak kulturális külpolitikai tevékenysége, mind a kulturális évadok, mind a mindennapi kapcsolattartás megmutatta, hogy az egyirányú, egyoldalú, nagy nemzeti reprezentációk kora lejárt. Azok a kulturális akciók hoznak igazán tartós eredményt, amelyek közös alkotásra, partnerkapcsolatokra, kooperatív projektekre épülnek. Az évadok sikerességének mértékegysége nem csak, sőt nem elsősorban a bemutatott produkciók, kiutaztatott művészek és a róluk megjelent publikációk, médiatudósítások mennyisége, hanem a magyar és külföldi kulturális szereplők közt létrejött partnerkapcsolatok, elindított közös projektek száma, tartóssága, intenzitása. A kulturális diplomácia hagyományos eszköze mellett erősen fölértékelődik tehát a kapcsolatmenedzselés, a hálózatépítés, a projektkezdemenyezés. A magyar kultúra mai fogalmának és gyakorlatának átalakítását is eredményező nemzetközi együttműködés nem a nemzeti kultúrák eltakarásához, netán elsodrásához vezet, hanem épp ellenkezőleg: újfajta sajátosságainak feltárását, akár eddig ismeretlen oldalainak megmutatását idézheti elő.

Kétséghívhatatlan, hogy ez a közös alkotás civil szereplők dolga, a regionális és nemzeti állami szervek mindehhez csupán a teret kínálják, legyen az

tényleges fizikai színhely vagy virtuális tér, a „tereprendezésben” azonban elsődleges felelősségük van. A kulturális csere hagyományos fogalmát egyre inkább kiszorítja a projektszemlélet, a programorientált együttműködés, a több országot érintő hálózatmenedzselés gyakorlata.

A kulturális diplomáciának számot kell vetnie azzal, hogy a nemzeti kultúra fogalma a szubkultúrák kialakulása révén hihetetlenül kitágult, és neki e tag kultúrafogalommal kell dolgoznia. Ugyanakkor azt is tekintetbe kell vennie, hogy e szubkultúrák között sokszor még egyetlen országon belül sincs köz-

15
K É K

vetlen átjárás. A kulturális diplomácia nem teheti meg, hogy a hiányzó egységet mesterségesen létrehozza, netán színlelje, kizárólag a külföldi reprezentáció céljaira hivatkozva. Azt viszont megeheti, sőt meg is kell tennie, hogy összehozza egymással a hazai és külföldi analóg szubkultúrák résztvevőit, és közöttük teremtsen közvetlen átjárást. Az ilyen jellegű, szubkulturális átjárók kialakítása során új energiák szabadulnak fel, új kapacitások kerülnek felszínre, új, eddig ismeretlen tartalmú dialógusok indulhatnak el. Az állam, a kormányzati kulturális diplomácia hatósugara addig terjedhet (de addig ki kell terjedjen), hogy e szubkultúrák képviselői és művelői egymásra találjanak. (Szerencsés esetben ezek a szubkultúrák az új befogadói közegben jóval nagyobb és tágabb körű érdeklődést váltanak ki, mint létrejöttük eredeti közegében. Nem egyszer vagyunk tanúi, miként érnek el nemzetközi sikert hazai terepen alig észrevett „rétegpurodukciók”).

Unió tagységünk alkalmat teremt viselkedés- és környezeti kultúránk javítására is. A mobilitás növekedése fokozza a más kultúrák iránti nyitottságot, a készséget a követésre méltó európai minták átvételére. Az európai kulturális párbeszédbe való bekapcsolódás elengedhetetlen feltétele ugyanakkor a magyar társadalom idegennyelv-tudásának javítása, amelyhez szükség van a helyi és az oktatási rendszeren kívüli nyelvoktatás fejlesztésére. Kiemelt kulturális politikai feladat a magyarországi alkotások nemzetközi kommunikációjának, forgalomképességének fejlesztése (pl. a fordítóházak, a fordítástámo-

*Hatékonyabb működés,
áttekinthetőség és megítélhetőség*

A közösségek joga és felelőssége, hogy az őket érintő ügyeket, a rájuk is vonatkozó döntéseket ismerjék, értsék, befolyásolhassák. Az állampolgároknak joga, hogy pontosan követhessék, milyen kulturális célokra, mennyit és hogyan fordítanak közpénzből.

A hatékonyabb működést szolgálja a települések, az állami és a magánszektor, valamint az ágazatok, minisztériumok közötti együttműködés és feladatmegosztás a kulturális teendőik területén. Ehhez az információk összegyűjtésére és rendszerezésére, a tevékenységek koordinálására, munkamegosztásra és folyamatos párbeszédre van szükség. Mindez erősíti a szinergiát az oktatási, képzési és kulturális szféra, valamint a vidékfejlesztés között, egyesíti közösségépítő és megújító hatásait. A jelenlegi párhuzamos intézményi hálózatok átalakításával a többfunkciós kulturális terek létrehozását kell ösztönözni, megeremtvé a felteteleit a közművelődési intézmények és más szervezetek (köztük akár piaci szereplők) integrált működésének.

Segíteni kell a kulturális élet szereplőinek együttműködését, a humán-közművelődési szolgáltatási szakemberhálózat kiépítését, s törekedni a helyi értelmiség helyben tartására, az elvándoroltak visszacsábítására. Be kell vonni a kulturális munkába a helyben aktív civil szervezeteket, ösztönözni az egyházak részvételét a közösségteremtésben, ki kell alakítani a szakemberek és a spontán aktorok együttműködésének kereteit. El kell érni, hogy a forrásokért pályázó települések ne vetélytársként, hanem partnerként tekintsenek egymásra.

Serkenteni kell az állami és a magánszektor közötti együttműködést, a központi és helyi közhatalmon kívüli szereplők (vállalkozók, civilek) bekapcsolódását a célkitűzésekbe, a megvalósításba, a finanszírozásba. Javítani kell az ágazatok és a hozzájuk tartozó

intézmények, szakemberek együttműködését is: szorosabb horizontális kapcsolatokra van szükség az oktatás, a kultúra, a szociális szféra szereplői között (a minisztériumok szintjén: a kulturális, az informatikai, az oktatási, a vidékfejlesztési, a szociális minisztériumok között, illetve az Integrációs Ügyek Hivatalával, valamint az Országos Rádió és Televízió Testülettel).

A tisztességes működést, az átláthatóságot és számonkérhetőséget, valamint a hatékonyság növelését egyaránt segítik a kutatások, a költségelemzések, a hatásvizsgálatok. Eredményeik közzététele, a belőlük levont tanulságok alapján tervezhetők a szükséges változtatások.

MÁSODIK STRATÉGIAI TERÜLET a kulturális örökség védelme

Az örökséget a tárgyi és szellemi kultúra területén is az előző nemzedékek hagyatékának az utódok által megrostált és megőrzésre érdemesnek ítélt része alkotja. Am néhány évtized múltán pótolhatatlan történeti forrásnak vagy éppen kulturális értéknek bizonyulhat az is, ami ma értéktelennek vagy érdektelennek tűnik. Ezért van szükség történeti hagyatékunk megőrzésre nem érdemesített, nem védett részének is a minél teljesebb dokumentációjára. Különösen fontos ez a – népszokásoktól a folklóron és a helyi tudáson át a szabadalmakig, és az irodalmi alkotásokig számtalan jelenséget átfogó – szellemi örökség esetében, hiszen az újra felfedezett, átértelmezett hagyomány éppúgy a kreativitás forrása lehet, mint a legújabb technikák alkalmazása. S megfordítva: a jelen sok kulturális innovációja az utáunk jövő nemzedékek megbecsült örökségének része lesz.

Kulturális örökségünk meghatározását a nyitott és befogadó nemzet fogalmából eredeztetjük. Ennek megfelelően a Magyar Köztársaság kulturális örökségét egyrészt a területén feltárt régészeti leletek, fennmaradt (művészeti, történeti, vallási, tudományos, műszaki, ipari vagy mezőgazdasági) műemlé-

gatási alap támogatásának növelésével, illetve szakmailag specializálódott, promociós export irodák működtetésével). Az EU-csatlakozás lehetőséget teremt az intenzívebb kulturális együttműködésre a szomszédos országokkal is. A Kárpát-medencei magyarság helyzetét is jelentősen átrendezi, hogy a határon túli magyarok több csoportja is velünk együtt integrálódik az Unióba. Együttal megnő felelősségünk az Unión kívül maradó magyarságért; segítségükre nagyrészt kulturális téren van lehetőségünk. Célunk, hogy Magyarország a térség egyik kulturális (és ezen keresztül gazdasági) értelemben integráló tényezőjévé váljék. Ennek érdekében is kell támogatni a határon túli magyar alkotókat és elősegíteni műveik terjesztését. Kiemelt feladat a határmenti együttműködések támogatása, a határon túli magyar tehetségek további integrálása a magyar kultúrába, valamint a határon túli intézmények bekapcsolása a magyarországi intézményi hálózatokba.

kek és gyűjtemények, a hazánkban egykor és ma is élő népek történelmének forrásai, hagyományai, nyelvi, zenei és tárgykultúrát hordozó emlékei; másrészt a magyar történelemnek a határainkon kívül található emlékei alkotják.

A kulturális örökség része a kultúrtáj is: a természeti környezet belakott, megművelt szeglete, a helyi közösségek több évszázados munkájának eredménye, amely maga is az átörökített kulturális tudás hordozója.

E kiterjedt örökség megbecsülése és élvezete egyrészt minél alaposabb ismeretét és megővését feltételezi. Ide tartozik a tudományos feltárás, feldolgozás és állagvédelem, és az általános (valóságos vagy virtuális) hozzáférhetőség. Másrészt biztosítani kell a kulturális örökség élvezetéhez szükséges készségek elsajátítását és folyamatos gyakorlását. Az örökségvédelemhez tehát hozzátartozik az örökség tudományos kutatásán és megőrzésén túl az „örökösök” oktatása is, hogy a régi értékek felismerése megerősítse az egyének és közösségek igényességét önmagukkal, életvitelükkel, tárgyi és szellemi környezetükkel szemben. Az örökségvédelem így nemcsak a korábbi nemzedékek iránti tisztelet kifejezője, hanem a történelmileg létrehozott, felismert, de nem választott alternatívák tárháza is, amely mint ilyen a kortárs gondolkodás és alkotás újításainak ösztönzőjévé is válik.

Kulturális örökségünk az európai kultúrához tartozik, annak számos forrásból táplálkozó jellegzetes terméke és építőeleme. Európai ismertségének és elismertségének megerősítése a magyar kulturális politika feladata. Ebben a más európai országokban rendezett reprezentatív bemutatkozásokon, kulturális évadokon túl fontos szerepe van a külföldi magyar kulturális intézeteknek, valamint a testvérvárosi kapcsolatok fejlesztésének.

2.1. A kiinduló állapot

Krónikus pénzsűkületben szenved a régészet, a műemlékvédelem; a közgyűjtemények (levéltárak, könyvtárak, múzeumok) pedig lassan egy évszázada halmozódó nehézségekkel birkóznak a raktározás és nyilvántartás, az állagvédelem és restaurálás területén. A konzerválás technikai lehetőségei és eszközei fejlődésével együtt nőnek alkalmazásuk költségei. A múlt és a közelmúlt anyagi, tárgyasult emlékeinek gyűjtésével, rendszerezésével, megőrzésével, kutatásával, hozzáférhetővé tételével egyre nehezebb megbirkóznia a kulturális örökség kezelésével foglalkozó szervezeteknek. Mindennek következtében a közgyűjtemények kényszerűen önmaguk fenntartásával vannak elfoglalva, kevés anyagi és szellemi erőforrásuk marad tevékenységük társadalmi támogatottságának erősítésére, közönségük bővítésére, a közönség igényeihez jobban és rugalmasan igazodó működésmód kialakítására.

A kulturális örökségvédelemnek több intézményes gazdája is van. Tevékenységüket épp az eredményesebb örökségvédelem érdekében ügyfélbaráttá kell tenni. Fontos, hogy a tájvédelmi körzetekben élők, az épített örökséget használó tulajdonosok vagy bérlők, illetve a védett műtárgyak birtokosai számára átláthatók és kellően megindokoltak, adott esetben megfellebbezhetőek legyenek az örökségvédelmi hatóság rájuk vonatkozó végzése. Kérdés, hogy – a kiemelt jelentőségű, állami vagy egyházi tulajdonban lévő emlékeken túl – a műemlék vagy műemléki jellegű épületek felelősségteljes hosszú távú hasznosításáról és a tájvédelmi körzetekben folytatható gazdasági tevékenységről – a hatóságokkal egyeztetve – a tulajdonos vagy bérlő, jogi vagy magánszemélyek gondoskodjanak.

A szellemi örökség elsősorban nem állagmegővésre szorul – az effajta muzealizálás éppenséggel a halálát jelentené. A szellemi örökség olyan kiterjedt és sokrétű – egyaránt felöl kulturális teljesítményeket és eljárásokat, népszokásokat és szertartásokat, hagyományos szakmákat és technológiákat, az emlékezés különböző formáit –, hogy védelme elvileg sem lehet egyetlen hatóság vagy szervezet feladata. A közkeletű értelmezés többnyire a magyar népi hagyományra és a kanonikus nemzeti műalkotásokra szűkíti le a szellemi örökség fogalmát. Nem szabad azonban megfeledkeznünk a magyar-

országi nemzetiségek szellemi örökségéről, a tudományok, az egyházak és az egyes szakmák hazai történetéről és kulturális teljesítményeiről, a különböző elektronikus hordozókon létrehozott dokumentumokról és alkotásokról sem. Ezek is szellemi örökségünk értékes részét képezik.

Esetleges és nem folyamatos az együttműködés az egyes kulturális örökségvédelmi intézmények és szervezetek között, illetve az egyéb közművelődési és oktatási intézményekkel, a kutatókkal. Az iskolai oktatás sem aknázza ki ezeket az együttműködési lehetőségeket. Nem tanít kellőképpen könyvtárhasználatra, digitális információkeresésre, médiahasználatra, a médiumok archívumainak felhasználására stb. Nem használjuk ki kellőképpen a

piaci szereplőkkel, tudományos műhelyekkel, az egyházakkal és magányújtókkal fenntartott kapcsolatokban rejlő lehetőségeket.

2.2. Stratégiai célok

A kulturális örökségvédelem minden területén ösztönözni kell a magántőke növekvő hozzájárulását: ehhez adókedvezményekre, adójóváírásra ugyanúgy szükség van, mint a tárgyi és szellemi örökség megőrzéséért felelős közgondolkodás kialakítására. Javítani és rendszeres gyakorlattá kell tenni az

határon túli magyar kisebbségek tárgyi, szellemi, építészeti és kultúrtáji örökségének megőrzését. Mindennek tudományos feldolgozása és megismertetése a magyar állam által koordinált hálózat keretében történhet a regionalitás és a szubszidiaritás elvének messzemenő figyelembe vételével, a tudományos és a promóciós munka decentralizálásával.

A kulturális örökség őrzésének és bemutatásának valamennyi intézményében ki kell alakítani az önkéntes munkát vállalók képzésének és alkalmazásának feltételeit és az intézményhez szabott formáit. Ennek jogi feltételeit megeremtelte a közérdekű önkéntes tevékenységről szóló 2005. évi LXXXVIII. törvény. Az önkéntesek foglalkoztatása számos előnnyel jár: több időt hagy a szakembereknek a tudományos munkára, a bemutatási formák kidolgozására; a helyi lakosság bevonásának, a közönségkapcsolatok fejlesztésének a legígéretesebb formája; komoly szerepet játszhat az általános ismeretszint emelésében, a kulturális érdeklődés felkeltésében, s ami a legfontosabb, a nyugdíjasok és a munkanélküliek társadalmi elszigetelődésének a megakadályozásában.

2.3. Prioritások és eszközök

Műemlékvédelem

A terület szakembereinek javaslataihoz igazodva a hatályos kulturális örökségvédelmi törvényt oly módon kell módosítani, kiegészíteni, hogy egyfelől erősödjen az örökségvédelmi intézmények hatósági intézkedési jogköre, másfelől lakossági szolgáltató oldala. Ennek szellemében:

- Ki kell alakítani a hatékony, egyszerűbb, *ügyfélbarát ügyintézés* gyakorlatát, valamint a lakosság, az önkormányzatok, az egyházi intézmények és tulajdonos szakmai szervezetek

számára a rendszeres, ingyenes tanácsadás formáit. Érdemes tájékoztató füzeteket megjeleníteni és online adatbázist létrehozni a műemléki védettséget élvező területek, ingatlanok és a védett műtárgyak tulajdonosai számára az igénybe vehető kedvezményekről, a fenntartással kapcsolatos kötelezettségekről és a különböző engedélyeztetési eljárásokról. Ugyancsak fontos a védett környezetbe illő, előírt építő- és festékanyagok, növények stb. kereskedelmi kínálatának biztosítása.

- Gondoskodni kell arról, hogy a régészeti és műemléki topográfia adatai és a helyi kulturális örökségi elemek közérthető leírása felkerüljön az önkormányzati honlapokra. A jobb együttműködés érdekében fakultatív kurzusokat érdemes szervezni az önkormányzatok választott tisztségviselői számára a történeti épített környezet védelmének elveiről és a lehetséges hasznosítási formákról, hogy az örökségvédelem beépülhessen a terület- és településfejlesztési tervekbe.
- Létre kell hozni az örökségvédelmi szakmai és műszaki felügyelet mellett működő *építési tervezési, épület-, műtárgy- és dokumentum-restaurálási szolgáltatások* országos hálózatát. Ehhez szükség lesz a graduális és posztgraduális műemléki építészképzés és a közép- és felsőfokú restaurátorképzés megerősítésére is.
- Közérthetően megfogalmazott, általánosan hozzáférhető *pályázatok* kiírásával kell ösztönözni a magán- és jogi személyek részvételét az ingatlan kulturális örökség védelmében, fenntartásában és megfelelő hasznosításában. A pályázathoz kapcsolódik ingyenes tanácsadás.
- Évente kiosztható *örökségvédelmi díjat* kell alapítani a mindenkor legsikeresebb – nem államilag finanszírozott – műemlékvédelmi vagy -hasznosítási teljesítmények elismerésére és népszerűsítésére.

együttműködést az örökségvédelmi és a többi kulturális, művelődési és oktatási intézmény között, s ezzel is elősegíteni a lakosság tárgyszerű és közérthető tájékoztatását.

Különösen fontos a saját település (vagy városi kerület) tárgyi és szellemi örökségének megismertetése a tanulókkal, a védelméhez fűződő érdek világossá tétele, a település védett kulturális javainak népszerűsítése – például évente több nyitott műemléki nap szervezésével vagy az általános- és középiskolások számára szervezett előadások, kirándulások stb. keretében. Csak ilyen ismeretek birtokában válhatnak az „örökösök” a hatóság és az örökségvédelmi intézmények partnerévé például az épített örökség fenntartható hasznosításával kapcsolatos alternatívák közös mérlegelésében, a tudatos környezethasználatban.

Kiemelt támogatásban kell részesíteni a hazai nemzetiségi, egyházi, illetve a

Könyvtárak

A könyvtárak szerepe az információs korban jelentősen bővült. A könyvtár hagyományosan az ismeretek rendezésének és terjesztésének egyik legfontosabb központja. A könyvtárak által gyűjtött és szolgáltatott dokumentumok típusa és köre folyamatosan bővül, kiterjed az elektronikus dokumentumokra is. Könyvtár ma már nem létezik elektronikus szolgáltatások, adatbázisok nélkül, azonban egészen a legutóbbi időig ezek az adatbázisok hiányosak voltak, egymástól is elszigetelten épültek ki, és nem kapcsolódtak a nemzetközi adatbázisokhoz.

Magyarország gazdasági versenyképessége elképzelhetetlen a nemzetközi szakirodalom hazai hozzáférhetősége nélkül; ennek érdekében növelni kell az országos gyűjtőkörű szakkönyvtárak beszerzéseit, egy egységesített adatbázis létrehozásával és karbantartásával egyszerűsíteni és olcsóbbá tenni a könyvtárközi kölcsönzést, s a nagyobb megyei, városi könyvtárakban is ingyenesen hozzáférhetővé tenni az elektronikus folyóiratokat és könyvtárakat.

Többször megfogalmazódott, de nem valósult meg az a javaslat, hogy az állami kulturális támogatás közvetve, a köz- és szakkönyvtárak szerzeményezésén és megrendelésein keresztül támogassa a hazai könyv- és folyóirat-kiadást.

A kulturális alapú város- és vidékfejlesztésnek minden településen fejleszteni kell azt az intézményt, amely mintegy a *kulturális portál* szerepét tölti be helyi lakosok számára. Ebben az intézményben tájékozódhatnak a település és a régió többi kulturális intézményének programjáról, terveiről, használatáról stb. Ez sok esetben a helyi könyvtár lehet, amelynek funkciói ennek megfelelően megkaszálódnak: az igényekhez igazodva és elélük menve a könyv-, CD- és videokölcsönzésen, a helyben olvasáson és

hallgatáson túl újra meg lehet és kell teremteni a rendszeres filmvetítés, közös zenehallgatás alkalmait, a találkozások, a tanácskozás és a beszélgetés tereit.

A könyvtárak még nem használják ki a magyar szerzői jogi törvény által biztosított lehetőséget arra, hogy digitális dokumentumaikat zárt online hálózaton elérhetővé tegyék minden szabad felhasználású helyen (a közgyűjteményekben, a köz- és felsőoktatási intézményekben). A tudásmegosztás és -gyarapítás így kialakuló új formái kétségkívül a közgyűjteményi, közösségi intézmények szolgáltatási profiljainak konvergenciáját eredményezik, hozzájárulva ahhoz, hogy a közgyűjtemények a közösségépítést, a művelődést, a tanulást és a kutatást egyaránt lehetővé tevő közösségi tereké váljanak.

Levéltárak, archivumok

A magyarországi levéltári intézményrendszernek megsokasodott és részben új feladatokkal kell megbirkóznia. Az egyik a rendszerváltással megszűnt vagy átalakult szervek és szervezetek, illetve a jogutód nélkül megszűnt gazdálkodó szervezetek iratanyagának átvétele és feldolgozása. A másik az újabb (audiovizuális, elektronikus) adathordozókkal kapcsolatos gyűjtési, konzerválási munka. Sürgősen enyhíteni kell a raktározási gondokon, javítani a munkafeltételeken és felgyorsítani a leginkább veszélyeztetett, valamint a leggyakrabban használt dokumentumok digitalizálását.

A digitalizálás az állagmegóváson túl a nyilvántartásnak, elemzésnek, közzétételnek semmivel nem pótolható lehetőségeit kínálja, ezért ma az örökségvédelmi munka egyik fő területe.

Ugyanakkor újabb gondok forrása. Igen költséges eljárás, amit tovább drágít a szaporotechnológiaváltás. A megőrzés és fejlesztés teendői így megkettőződnek, hiszen az eredeti állomány mellett a digitalizált állomány is karbantartást igényel.

Múzeumok

A 2003-ban elkészült Alfa-program átfogó helyzetképet adott a közel 840 magyar múzeum helyzetéről, s meghatározta a fejlesztés prioritásait, különös tekintettel a preventív állományvédelemre, az elektronikus nyilvántartásra, a virtuális hozzáférés elősegítésére és a nyitott, szolgáltató, látogatóbarát múzeumok megeremítésére. E programban célként fogalmazódott meg a múzeum társadalmi integratív szerepének („legyen kulturális központ, az adott közösség, város, térség régió számára”) és gazdaságélénkítő, a kulturális turizmusban betölthető funkciójának erősítése. Valamennyi múzeumban szükség

19
K É K

van a munkafeltételek olyan átalakítására, amely biztosítja a kiállítások alapos tudományos és múzeumpedagógiai előkészítését. Véglegesen rendezni kell a műszaki és technikai múzeumok helyzetét, erősíteni együttműködésüket az iskolákkal és a szakképző intézményekkel.

Érdemes adójóváírással ösztönözni a vállalatok és magánszemélyek által a közgyűjteményeknek nyújtott támogatást (ilyen lehet a tartós letét, ajándékozás, a restaurálási vagy a kiállítás-rendezési költségek átvállalása).

A múzeumi állományok elektronikus nyilvántartása mellett az állomány digitalizálása is fontos feladat, hogy a közösség birtokba vehesse, használhassa a múzeumokban őrzött örökséget. Az állami fejlesztések és a hazai szabályozás helyezze előtérbe ezt a szempontot. Az egységes elektronikus múzeumi nyilvántartási rendszernek a már használatban

lévő, az internetes publikációt lehetővé tevő komplex múzeum-informatikai rendszerekbe kell beépülnie. A múzeumok egyik alaptevékenységévé kell tenni a közművelődés internetes támogatását is. Ehhez piaci partnerek is könnyűszerrel találhatóak.

Szellemi örökség

A szellemi örökség védelme a kulturális örökségvédelmi rendszer alkotóeleme, ezért a szellemi örökség őrzése, kezelése, kutatása és bemutatása nem függetlenedhet az örökségvédelem meglévő intézményeitől. A múzeumok a szelle-

A könyvtárak és levéltárak a digitalizálás révén a korabbinál nagyságrendekkel szélesebb körben tehetik hozzáférhetővé a kulturális javakat; a múzeumok interaktív megoldásokkal tehetik a kiállításokat vonzóbbá a látogatók számára. A szellemi örökség azonban olyan sokrétű kulturális teljesítményeket, művészeti alkotásokat, technológiai eljárásokat foglal magába, és ezek elsajátítása olyan sokoldalú kompetenciát igényel, hogy kiemelt szerepet és támogatást kell kapnia a kultúrák és kulturális ágazatok közötti párbeszédet és ismeretteremtést lehetővé tevő közösségteremtő vállalkozásoknak.

Az ismeretek szélesítésére és a nyílt hozzáférésre mutathatnak példát a többfunkciós, a modern muzeológia ismérveit érvényesítő történeti múzeumok, amelyek egyúttal dokumentációs központok, friss technológiával ellátott archívumok, és képzési centrumok. Nyíljon Roma Történeti Múzeum és Dokumentációs Központ az észak-magyarországi régióban, egyszerre ismertette meg a különböző cigány népcsoportok közös emlékezetét, művészeti alkotásait, változó népszokásait, kézműipari újításait, nyelvi gazdagságát. Szülessen meg végre – vagy jelenjen meg létező történeti múzeumok anyagában – a „Rendszer-váltás Múzeuma és Archívuma”, hiszen szellemi örökségünknek ez is része.

A regionális és megyei múzeumok folytassák a közösen szervezett tematikus vándorkiállítások rendszerét, bátran változtatva a művészeti, kézműipari, építészeti, zenei alkotások bemutatását. A közös emlékezet és közös tudás gyarapítása érdekében létesüljenek olyan virtuális terek az interneten – az *oral history* közösségi terei –, ahol mindenki elmesélheti a saját történetét és emlékeit különböző történeti és kulturális eseményekkel, személyiségekkel, szokásokkal kapcsolatban, hogy történeteik tovább gazdagítsák a közös tudást. A közgyűjteményekhez hasonlóan a kultúrtárjak keretében működő tájhá-

zak, skanzenek, kulturális utak is legyenek az átörökített hagyomány és a szellemi örökség bemutatásának, megismertetésének és elismertetésének emelt intézményei. Az ORTT-vel együttműködésben ösztönözni kell, hogy az országos, regionális és helyi médiában hangsúlyosan jelen legyenek a kulturális műsorok.

A szellemi örökség védelme egyaránt jelenti a kulturális javakat létrehozó és továbbörökítő közösségek, az általuk kialakított fogások, eljárások és technológiák, valamint a tevékenységük keretét adó társadalmi szerveződés védelmét. A szellemi örökség fennmaradását és megújulását azonban leginkább az szolgálja, ha nyitottá, szabadon felhasználhatóvá téve, új tartalmak létrehozásához járulhat hozzá. A szabad hozzáférés, az örökség közkincsként való megismerésének lehetősége ad módot az örökség alkotó elsajátítására, élővé tételére és folyamatos megújítására. A kulturális politika valamennyi eszközzel törekedni kell arra, hogy szellemi örökségünk a korszerű médiumokban és műfajokban is megjelenjen, és így befogadásuk természetessé váljék a 21. század új nemzedékei számára.

HARMADIK STRATÉGIAI TERÜLET kortárs kultúra

A kultúra mindig és mindenütt elsősorban kortárs kultúra. A kulturális alkotás feltételeinek korszerűsítése és eredményeinek integrálása a hétköznapi gyakorlatba a kulturális politika egyik fő célja. Különös figyelmet kell fordítania arra, hogy esélyt kapjanak a pályakezdő művészek, illetve az alternatív tárgyalgatási és közlési formákkal kísérletező alkotók. Az e téren szükséges állami és önkormányzati intézkedések bizonyosan megtérülő szellemi befektetést ígérnek. Hiszen a kortárs művészetek és kreatív iparok naprakész válasza a mai társadalmi és gazdasági változásokra mindannyiunk tájékozódását segítik, társadalmunk megújulási

20
K É K

mi örökség tárgyi lenyomatait mutatják be, a könyvtárak, levéltárak, audiovizuális archívumok a szellemi örökség szöveges, képi vagy hangrögzített dokumentumait archíválják, a tájházak pedig a helyi kulturális hagyományok átörökítésének közösségi helyszínei.

A szellemi örökség magas szintű tudományos kutatása nélkülözhetetlen, de a dokumentáláson túl meg kell teremteni a széles körű hozzáférhetőség feltételeit is: a szellemi örökség megismertetésének intézményes és nem intézményes kereteit. A szellemi örökség egy részét – például a kisebbségek történeti emlékezetét, a közelmúlt folklóráját – még nem is ismerjük eléggé. A szellemi örökség védelmének két fő stratégiai iránya:

- a szellemi örökség ismeretanyagának elmélyítése és kiszélesítése,
- a hozzáférés kiterjesztése a lehető legszélesebb körben, lehetőséget adva az élő örökség alkotó elsajátítására és folyamatos megújítására.

képességét, kreativitását, versenyképességét ösztönzik. A kortárs kultúrának kiemelt szerepe van az életminőség javításában, az emberi tőke fejlesztésében és a közösségteremtésben egyaránt.

Ahhoz, hogy a kortárs kultúra a 21. század első évtizedeiben kibontakoztathassa új értékeket teremtő és a régi értékeket megőrző és újra felfedező munkáját, szükség van a művészeti tevékenység intézményes kereteinek korszerűsítő átalakítására újragondolására, megbontására, egyes pontokon fokozatos, másutt radikális átforgatására.

A *Stratégia* az autonóm és alkalmazott művészetek életminőség-javító lehetőségeit, a gazdasági növekedésében és egy-egy település, régió vagy az egész ország versenyképességének javításában játszott szerepét hangsúlyozza. Nem tér ki azon hatásaikra, amelyekről a kulturális alapú város- és vidékfejlesztés összefüggésében már volt szó.

3.1. A kiinduló állapot

Az elmúlt évtizedek során a nyugat-európai társadalmak a kortárs kultúra intézményeinek fejlesztésében látványos és tartós sikereket értek el. Európa államszocialista rendszerei más utat jártak: a művészetek nyilvánosságát szigorú ideológiai korlátok közé szorították, megakadályozták a kortárs kultúra intézményeinek kialakulását, viszont támogatták a legfontosabbnak ítélt alkotókat, s legalább a létfenntartás szintjén biztosították a hivatásos művészek tömegének megélhetését. A rendszerváltás óta a kulturális ágazat érdekérvényesítő pozíciója látványosan romlott, miközben a kulturális javak piacának hirtelen kiszélesedése és a kulturális fogyasztási szokások alapvető átrendeződése következtében a magaskulturális tevékenységek piaci részesedése is csökkent.

1990 és 2005 között a magyar kultúra művelői az újonnan kapott szabadság keretei között a „túléléssel” voltak elfoglalva. Korábban ismeretlen versenyhelyzetben találták magukat. Ma már egymással versengenek nemcsak a

közönség figyelméért, hanem a létrehozáshoz, a bemutatáshoz, az ismertetéshez és a magyar piacon túltra jutáshoz szükséges forrásokért is. Nyilvánvaló, hogy mindegyikük tevékenységét nem lehet – de nem is szükséges – közpénzből finanszírozni. Hogy kiket és mely szervezeteket, milyen mértékben támogasson a kormányzati kulturális politika, annak a tisztesség és az átláthatóság jegyében megalkotott, mindenki által ellenőrizhető és számon kérhető kritériumokat érvényesítő pályázatokon kell eldölnie.

A központi iránymutatás és cenzúra megszűntével megteremtődött mind az alkotás, mind a kulturális termékek közötti választás szabadsága. Megszaporodtak az autonóm kulturális terek, és számos új, rövidebb-hosszabb távra szerveződő alkotóközösség jött létre a fennálló intézményi struktúrán kívül vagy annak peremén. Egyre-másra nyílnak az új galériák, ahol bemutatkozhatnak a fiatal képző- és iparművészek, alakulnak színtársulatok és zenekarok. Ez a forrongás végképp kikényszeríti a bejáratott intézmények modernizációját. A kulturális intézményhálózat ugyanis ma egyszerre túlmeretezett (nagy számú repertoárszínház és állandó szimfonikus zenekar) és hézagos (kevés és területileg koncentrált művész mozi, kortárs művészeti galéria, többfunkciós kortárs művészeti tér, illetve „irodalom háza” típusú intézmény). A kortárs kulturális értékek terjedését gátolja az is, hogy a települések jelentős hányadában alig van forrás programok szervezésére, és nagyon kevés szakember dolgozik a jelen kultúrájának népszerűsítéséért.

3.2. Stratégiai célok

Az elkövetkező másfél évtizedben akkor van esélyünk a magyar kulturális identitás érthető és hiteles képviselőire, ha figyelmet és rangot kivívó teljesítményekkel állunk a világ elé. A kor-

társ kulturális alkotás világában már felnőtt egy világot látott, tájékozott nemzedék, amely jól ismeri és használja a kortárs művészetek sokszínű „nyelvezetét”, és otthonosan mozog a nemzetközi művészeti színtereken is. Tizenöt év múlva a sokirányú tájékozottság a nemzetközi művészeti világban már valószínűleg a befogadók várakozási horizontját is meghatározza. Ehhez azonban az kell, hogy az állami feladatok sorában az élre kerüljön a kortárs kultúrában való otthonos tájékozódás elősegítése, hogy értő használata a hétköznapi tevékenységek sorába simuló, természetes életforma része legyen. E

cél elérésében döntő szerep hárul a kiépítendő *többfunkciós intézményhálózatra*: a befogadó és produkciós – inkubátorházként is működő – színházakra, a többfunkciós kiállítótermekre, illetve a működtetésükért felelős, jól képzett szakembergárdára.

A kortárs kultúra a jelen élményeit és kérdéseit feszegeti, mai problémáinkra keres megoldásokat. A demokratikus közpolitika érdeke, hogy e kérdések és válaszok bekerüljenek a nyilvános társadalmi párbeszédbe. Azokat a kortárs kulturális alkotásokat, amelyek sem a szélesebb piacon, sem az elit közönség körében nem találnak kedvező fogadtatásra, az a „természetesnek” tartható érdektelenség győzi le, amellyel a közönség elutasítja az olyan műveket, amelyek nem neki szólnak. Tizenöt évet előre tekintve, akkor lehet elégedett a kulturális szektor, ha a ma elitkultúráját látja kis késéssel „átszivárogni” a holnap népszerű kultúrájába. Ha azt látja, hogy a magaskultúra párbeszédet folytat a hagyománnyal, vitá-

ba száll a tömegkultúrával, és eközben egyre szélesebb közönséget vonz.

3.3. Prioritások és eszközök

Nem a kulturális javak előállításának és használatának irányítása az állami feladat, hanem azoknak a jogi és intézményi kereteknek a kialakítása, amelyek között kibontakozhatnak mind az egyéni, mind a közösségi kezdeményezések. Az autonóm és alkalmazott kortárs művészetek kimagasló szerepet játszanak az izlésformálásban, az esztétikai-erkölcsi értékek reflexiójában, az innováció-

jogszabályok megalkotásával kell ösztönöznie a magántőke további részvételét a kulturális tevékenységek finanszírozásában, másfelől új programokat elindító, illetve a már működő, értékes programokat a holtpontokon átsegítő támogatási politikával kell gondoskodnia a kortárs kultúra széles körű terjesztéséről.

A kulturális javakhoz való jobb és teljesebb hozzáférés megteremtése a kortárs alkotások esetében sajátos módszereket követel: a sikeres produkciókat – bármely művészeti ágban, a színjátszástól a fotográfián át a képzőművészeti installációkig – ország- és régiószerre utaztatni kell, hogy minél szélesebb közönséggel találkozhasanak. Ezen a területen óriási lehetőségek rejlenek: az itt-ott már megvalósuló múzeumi és színházi koprodukciók mintájára a kultúra más területein is lehetőség van több település együttműködésére, közös művészi produktumok létrehozására, s egymáshoz való eljuttatására. E rendszer kiépülésének, széles körű elterjesztésének feltétele a lehetséges befogadó intézmények korszerűsítése és hálózatba kapcsolása. Az együttműködő befogadó intézmények nagy valószínűséggel fokozzák a versenyt, jobb minőségű produkciókat igényelnek. Nem lebecsülendő a lokálpatriotizmus erősítésében játszott szerepük sem.

A 21. századi Európában csakis az a nemzet lehet sikeres tagja a nemzetek közösségének, amely képes vonzó, hódító és befogadó kortárs kultúrát létrehozni. A határok eltűnésével új tartalmat kap a lokálpatriotizmus is: a szülőhazához kötődő fogalom mellett egyre nagyobb jelentőséget ölt az európai lokálpatriotizmus. Gyökeresen megváltoznak mind az alkotás, mind a közönséghez való eljutás lehetőségei és formái: a helyi, hazai megmutatkozási lehetőségeken túl a művész hazája egyre kézzelfoghatóbban az egész világ – más szóval a nemzetközi kulturális piac. Az esélyteremtés ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a művésznek legyen lehetősége

nemzetközi szintű megméréstresre anélkül, hogy tehetsége kibontakoztatása érdekében arra kényszerülne, hogy elhagyja szülőföldjét.

Fel kell együtlen készülnünk arra, hogy hazánk is bevándorlási célországga válhat, és a sokszínűség megbecsülésével, a kultúrák közötti párbeszéd szellemében kell kialakítani a más kultúrákkal való találkozást, ismerkedés intézményi kereteit. A kortárs kulturális produkciókban már ma is egyre többször jutnak szóhoz a kisebbségi kultúrák. A kulturális kormányzat feladata, hogy lehetőséget teremtsen a „kreatív kulturális kölcsönhatásokra” – hogy se a kisebbségek, se a bevándorlók kultúrája ne záruljon önmagába.

A kortárs művészet iránt felelős közszférának gondoskodni kell a művészeti oktatásról és a fiatal tehetségek felkarolásáról, hogy egyetlen kiemelkedő tehetség se vesszen el. Ehhez szükséges az iskolai és posztgraduális ösztöndíjak rendszerének karbantartása és fejlesztése, a díjak szaporítása és az ösztöndíjak minimálbérhez kötése. Mindezt jól kiegészíti a külföldi csereprogramokba való intézményes bekapcsolódás.

A támogatási rendszer újragondolása

A Nemzeti Kulturális Alap a rendszer-váltás korának terméke, általa sikerült elérni a kultúra felszabadítását az állami gyámkodás alól. Ám nem minden esetben célszerű minden szabad forrást és döntést továbbra is különböző kuratóriumok kezében hagyni, mert megbizonyosodott, hogy ez részben pazarlászhoz, részben a középszer elburjánzásához vezet. Olyan „vegyes” módszereket érdemes választani, amelyek országunkban hosszú távon működhetnek.

A biztosan megtérülő befektetésekben érdekelt magántámogatásoknak világszerre csak töredéke jut a kortárs kultúrára. Ezért látványosan növelni kell az újító kortárs művészetek állami támogatását, valamint *matching grant/fund* típusú támogatással serkenteni a kortárs kultúrára irányuló magán mecenatúrát. Meg kell teremteni az elsőrendűen fontos kor-

ban – de még a nagyobb és gazdagabb országokban is e területnek csak szűk szeleteit tartja el a piac. Ennek tudatában kell meghatározni a támogatási rendszer prioritásait és az ezeket érvényesítő átalakítását.

A kulturális kormányzatnak az arra érdemes intézmények fenntartása és a kulturális értékörzés mellett kiemelt feladata az *értékteremtés lehetőségének kiszélesítése*. Sokszínűség és alternatíva nélkül nincs élő, pezsgő, sokféle csoportot megmozdító, megújulásra képes kultúra. A kultúra ugyanis plurális szerkezetű. A huszadik századi diktatúráknak vége, és a szabadság kultúrája szakítást jelent a diktatúra – nyomokban még létező – kultúrpolitikai örökségével. *A demokratikus kultúrpolitika nem kanonizál, nem diktál, nem tilt, és nem büntet*. Nem a politikusok dolga kijelölni a kulturális értékeket, hanem az alkotóké és a befogadóké.

A kormányzatnak egyfelől adókedvezményekkel, a beruházásokat könnyítő

társ művészeti intézmények nagyobb működési biztonságát. Megfontolandó, ne legyenek-e a kortárs művészeteknek is nemzeti intézményei.

A kulturális kormányzat – az ORTT-vel együttműködve – arra törekszik, hogy kulturális műsorok minél nagyobb arányban jelenjenek meg a magyar média kínálatában. Ezt egyrészt szabályozási eszközökkel (a médiatörvénynek a műsorarányokra és típusokra vonatkozó előírásai alapján) lehet segíteni. Másrészt erősíteni kell a kulturális műsorok gyártásának támogatását, különösen a gyermek- és ifjúsági filmek, tudományos, felnőttoktatási programok, illetve a kisebbségi és a kortárs kultúrát bemutató műsorok, sorozatok készítését.

Új művészeti formák

A nyilvánosság új terei mellett a hagyományos közterek közösségteremtő szerepe is felértékelődött. A fogyasztói ethosz térnyerésére adott sikeres válasz az ellentétes irányú területfoglalás. Általános jelenség, hogy a közönségüket kereső kortárs művészek kirajzanak a kiállítóteremből és színházakból, és elviszik produkcióikat a városi terekre, a bevásárlóközpontokba, a parkokba, az aluljárókba. Ennek ízlésformáló ereje és jelentősége felmérhetetlen. Ha az emberek nem térnek be a kultúra hagyományos intézményeibe, úgy ezeknek kell területet foglalniuk a hétköznapi terekben. A művészeti alkotások térfoglalása a köztereket a társadalmi párbeszéd közösségi tereivé alakítja.

A köztéri produkciók támogatása nem maradhat a jelenlegi alacsony szinten, az elit produkciók árnyékában. A köztéri művészet (*street art, public art*) nem azonos sem a középületek falát díszítő „murális” művekkel, vagy az előttük felállított szobrokkal, sem a falfirkákkal – még ha sok művész szívesen használ is grafittit a köztéri alkotásához. A nyilvános térben alkotó művészek „párbeszédben” állnak a közterek adottságaival, és kreatív alkotásaik

éppen ezekben az interakciókban valószínűleg meg, s képeznek újabb teret a nyitott kulturális párbeszédhez.

A médiaművészet nem csupán az új médiumokra készült művészeti alkotások gyűjtőfogalma, törekvéseiben a médiumok, a technológia és a társadalom változó viszonyrendszerére reflektál. Mediatiszt világnak tapasztalatait foganalmazza meg, annak gyakorlatait és készségeit mobilizálja a befogadóban a technológia és a művészetek határterületén. Nem csupán korunk jobb intuitív megértését segíti, fontos szerepet játszik a technológia innovatív alkalmazásainak kidolgozásában is. A médiaművészet új távlatokat nyitott a művelődés és művelőzet hagyományos tereinek kitágításában.

A köztéri művészet mellett a médiaművészet a legalkalmasabb eszköz arra, hogy a laikus közösséget megérintse és párbeszédre készítse saját életmódjáról, környezetéről. Ez a terület interaktivitásánál, játékoságánál, és ismerős jellegénél fogva a művészetek és a kultúra iránti érdeklődés kapuja lehet. Ezért fontos e művészeti törekvések megismertetése és megjelölésének támogatása.

Mivel a médiaművészet a kreatív ipar fejlődésének is fontos forrásává vált, gazdaságfejlesztési, társadalompolitikai és művészeti szakmai szempontokat egyaránt jól szolgálja egy médiaművészeti és -technológiai kutató és fejlesztő központ, ami – Moholy-Nagy László hagyományait követve – a határterületeket forradalmasítva válhatna jelentős regionális kulturális központtá.

Vannak létező és most formálódó európai uniós intézmények Európa újra-rajzolódó kulturális térképén. A magyar kultúra állásai igen erősek a kortárs zenében, de akár az újszerű NAVA és Jövő Háza program a központja és kiindulópontja lehet egy európai léptékű kezdeményezésnek. Amennyiben Magyarország bármelyik európai kortárs kulturális intézmény székhelyévé válhatna, az az országunkról kialakított kép egészére kedvezően hatna.

A kultúra nyitottsága egyszerre jelenti fogékonyságát az újra, a szokatlan megoldások megértésének, az idegen eredetű hatások beépítésének készségét és azt, hogy kulturális javak mindenki számára egyenlően, teljes egészükben hozzáférhetőek, továbbá a jog által megvont keretek közt szabadon felhasználhatók az ismeretek gyarapítására, készségek elsajátítására, szórakozásra, kikapcsolódásra, kapcsolatteremtésre, önkifejezésre és új kulturális tartalmak megalkotására. A nyitott kultúra új esélyeket teremt.

23

K É K

Ez az elv nem újdonság, hiszen az első közgyűjteményeket a 18. században már a hagyomány és a kortárs kultúra megismerhetővé tételének „civilizáló és nemesítő” céljával alapították.

A magyar kultúra akkor lehet valóban az egész nemzet kultúrája és az egyetemes kultúra szerves része, ha a közpolitika a lehető legszélesebb kör számára biztosítja minél teljesebb hozzáférhetősége feltételeit, amelyekbe beletartozik a materiális és szellemi javakkal való találkozás lehetőségén túl a megértésükhöz, értékelésükhöz szükséges eszközök, kompetenciák birtoklása is. A kultúrához való hozzáférés javítása része kell legyen az esélyteremtés politikájának.

4.1. A kiinduló állapot

A kultúrához való hozzáférés tárgyi feltételei a rendszerváltás óta folyamatosan javulnak. A magyar közönségnek

megvan az esélye arra, hogy szinkronban éljen korával. Elérhetővé váltak a magyar közönség előtt korábban elzártszellemi élet termékei is. Ingyenesek lettek a közvetlenül állami fenntartású múzeumok (állandó kiállításai). Szinte minden alkotóközösség ideológiai korlátozástól mentesen teremtheti meg saját közönségét.

A kulturális kínálat sokszínűbb, ám hozzáférhetősége egyenetlen. Mind több a rádióadó, a televízió-csatorna, rohamosan bővült a lappiac, a könyvkiadók példányszámainak csökkenése mellett sokszorosára nőtt a kiadott címek száma. A mozik száma csökkent,

24 KÉK

ugyanakkor a bemutatott filmek száma nőtt. Egyre több a színtársulat, megnőtt a könnyűzenei koncertek száma. Ugyanakkor a kisebb településeken bezártak a könyvtárak, művelődési házak, a mozik. Az infrastruktúra folyamatosan bővül, de a jobb hozzáférést nyújtó megoldások főleg a sűrűbben lakott, városiasabb területeken jelennek meg.

A kultúráközvetítő csatornák számának és kapacitásának növekedésével nem jár együtt automatikusan a kulturális önrendelkezés, a szabad kulturális választás. Ehhez kompetens és tudatos használatuk szorgalmazása is szükséges.

A gyorsuló ütemű technológiai fejlődés miatt hosszú távú trendek felrajzolása szinte lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy a technológiai fejlődés a decentralizáció, az egyéni szelekció, a horizontális együttműködés eszközeinek megsokszorozása és használatuk megkönnyítése felé halad.

Sokan tartanak attól, hogy a digitális technológia tovább mélyíti a társadalom szociális törésvonalait. A digitális írástudatlanság felszámolásával eszközök kell kínálnunk a hátrányos helyzetűeknek, mellyel versenyképessé válhatnak. Az ilyen programok a közösségi hozzáférési pontok megerősítésével már eddig is jelentős eredményeket értek el.

A kultúráközvetítés számára rendelkezésre áll a fizikai infrastruktúra, a közösségi hozzáférési hálózat, a kultúráközvetítő intézmények internetellátottsága is jelentősen javult az utóbbi években. A Magyar Információs Társadalom Stratégia alapján kidolgozott kulturális tartalomfejlesztési program és hozzá kapcsolódóan a Nemzeti Digitális Adattár (NDA) egy egyszerű elosztott logikájú keretrendszert hozott létre a magyar kulturális tartalmak elérhetőségének, láthatóságának és használhatóságának biztosítására. A kísérleti projektek eredménye vegyes képet mutat. Míg néhány nagyobb állami fenntartású közgyűjtemény igen jó eredményeket ért el az NDA támogatásával, más intézményekben az intézményi kultúra, a jogi környezet bukásra ítélt a kezdeményezéseket. Ugyanakkor a magánkezdeményezésre létrejött kis és közepes archívumok jól kiaknázták a közgyűjteményi szektorhoz való virtuális kapcsolódás lehetőségeit. Míg a közgyűjteményi szféra nagyon nehezen lép ki hagyományos szerepköréből, és sokszor a hagyomány tulajdonosaként viselkedik, a sikeres tartalomfejlesztési projektek manapság már mind a felhasználói közösség aktív részvételére épülnek.

Az elérhető információk gyarapodásával, az információk dömpingjével a kulturális szelekciós képesség hiánya válik elsődleges problémává. Tudjuk, hogy miből válogassunk, de nem tudjuk, hogy mit. Különösen olyan környezetben probléma ez, ahol az emberek még nem szoktak hozzá az információbőséghez, és így nem rendelkeznek a szelekcióhoz szükséges kompetenciákkal. Az infor-

mációs társadalom nem helyettesítheti a kulturált társadalmat.

A digitális eszközök ráadásul nem minden társadalmi csoportban egyformán hatékonyak. Ma elsősorban az idősebb korosztályok idegenkednek az új technológiától. E társadalmi probléma idővel csökkenni fog, de közben generációk veszíthetik el az életminőségük növelésének esélyét, és tudásuk is kihasználatlan marad. A közösségi kultúrafogyasztás azonban lehetőséget nyújt arra, hogy a közönség eltérő kompetenciával, készségekkel rendelkező tagjai egymást segítve közös élményé tegyék a megismerést és a befogadást. Az idősebbek nagyobb tudását és szelekciós gyakorlatát kiegészíti a fiatalok nyitottsága, eszközhasználati készsége és aktív befogadói attitűdje.

A kulturális esélyegyenlőség régóta alapvető célkitűzése a kulturális politikának. A hozzáférés a kulturális programokhoz, intézményekhez szükségképpen egyenlőtlen már csak a településtípusok közötti egyenlőtlenségek miatt is. A költségesebb intézmények, programok a nagyobb népsűrűségű vagy éppen gazdagabb településekre koncentrálódnak, míg a kistelepülések vagy a szegényebb régiók lakóinak marad az öntevékeny, saját kulturális igényeit magának kitermelő közösségi élet, illetve a tömegkommunikációs eszközökön keresztül terjesztett kultúra. A teljes esélyegyenlőség nyilvánvalóan utópia. A kulturális kormányzatnak arra kell törekednie, hogy a fizikai, pénzügyi és technológiai lehetőségekhez mérten törekedjék a művelődéshez és kultúrához való alkotmányos jog érvényesítésére.

A digitális rekonstrukciók, másolatok, fotók, feldolgozások a helyszínektől elszakadva is lehetővé teszik a közönség számára, hogy közel kerülhessen a kultúrához, hogy az elérhető dokumentumok felkeltsék az érdeklődését, és arra készítsék, hogy továbbiakat keressen az interneten, az otthoni könyvespolcon, a könyvtárban, a múzeumban, és végül akár gyakornokként egy ásatáson vagy kutatóként egy levéltárban.

A kultúra „értékesítési modellje” az egyszerű figyelemfelkeltéssel, az igény megteremtésével kezdődik.

A nyitott kultúra elvének tudatos érvényesítése hozzáférhetővé teszi a közösség számára saját nemzeti hagyományát – hogy megismerje, kialakítsa hozzá viszonyát, a hagyománnyal folytatott párbeszédben folytonosan újratermesse a nemzet identitását. A nyitott médiumokra támaszkodva vehetünk részt a magunk identitásával és közösségünk értékeivel az európai és a globális párbeszédben.

4.2. Stratégiai célok

Tizenöt évre előre könnyebb a célokat kijelölni, mint az eszközöket, mivel az eszközök – a nyitott kultúra hordozói – folyamatosan változnak.

Elsődleges cél, hogy a kulturális örökséghez, kortárs kultúrához, illetve a kulturális alkotások létrehozásához, feldolgozásához, kritikai nyilvánosságához, végső soron a kompetens autonóm polgárok mindennapi tevékenységéhez minél jobb feltételeket teremtsen az állami kulturális politika. Ehhez az új médiában rejlő lehetőségek kiaknázása vezet. Az új média nemcsak a hagyományos és a kortárs kultúra hagyományos hordozókhoz kötődő alkotásai számára biztosít megjelenési felületet, kiaknázható gazdasági lehetőségeket, de maga is a kreatív ipar egyik húzóágazata. A média-konvergencia új műfajokat alakít ki a hozzájuk tartozó iparágakkal együtt. A kulturális közpolitikának el kell rugaszkodnia a hagyományos médiumok logikájától ahhoz, hogy sikeres szabályozási és támogatási környezetet alakítson ki ezen új ágazat számára.

4.3. Prioritások és eszközök

Esélyegyenlőség

Az új technológiák akkor járulnak hozzá az esélyegyenlőség megteremtéséhez, ha a közösségfejlesztést, a tudáshoz való hozzáférést szolgálják. A kul-

turális tartalmak elérhetővé tétele egyaránt szolgálja az egyéni tanulási esélyek javítását és az egyének munkaerőpiaci felértékelődését. Esélyt teremt a legeludogtabb kistélepülések lakói számára is a kulturális javakhoz való hozzáférés terén. Lehetőséget biztosít a hátrányos helyzetűek és a fogyatékkal élők kulturális, társadalmi, munkaerőpiaci integrációjára.

A nyitott kultúra logikája egyetlen egyszerű, követhető elvet kínál a támogatási rendszer újraszervezéséhez: *közösségi támogatásért közösségi hozzáférést*. A szerzői jogok jelenlegi érvényesítési módja ugyanis egyre vitatottabb, és sokszor egyre nyilvánvalóbban a fejlődés gátjává kezd válni.

Ez a felismerés már eljutott a világnak azon részére is, ahol nem adókból és járulékokból finanszírozzák a szellemi alkotások létrejöttét. Még égetőbb ez az ellentmondás Magyarországon. A közösségi forrásokból létrejött kulturális tartalmaknál biztosítani kell a nem kereskedelmi célú hozzáférést a közösség számára. A nem kereskedelmi célú felhasználás engedélyezésére jelenleg lehetőséget biztosít a szerzői jog.

Egymás után alakulnak ki és terjednek azok a szerzői jogi megoldások (kreatív közjavak, kreatív archívumok [*Creative Commons, Creative Archives*]), amelyek egyszerű és ellenőrizhető módon kínálják a szerzőknek ezt a lehetőséget.

Ugyanez a megoldás alkalmazható a kulturális örökség körébe tartozó alkotásoknál is, ahol csak a feldolgozáshoz kapcsolódnak szerzői jogok.

A köz számára hozzáférhetővé kell tenni a közszolgálati médiumok és azon állami vállalatok archívumait is, amelyek ma már társasági formában működnek.

Osszefoglalva: az állami támogatáspolitikába be kell vezetni, hogy a közösségi támogatásért cserébe a közösség számára fel kell szabadítani a nem kereskedelmi jellegű felhasználás jogát.

A nemzeti közgyűjtemények kezdeményezői többnyire magánygyűjtők voltak, akik emancipatorikus céllal a közösség előtt megnyitották értékes gyűjteményeiket. Azóta a hagyományhoz és a tudáshoz való hozzáférés szakmává lett. A technológiai forradalom nyomán elérhetővé vált információmennyiség számára szűk csatorna a szakemberek száma és munkamódszere által kialakított, a tudás érvényességét szavatoló eljárás. A közgyűjteményi és közművelődési alapintézmények stabil és megbízható

tudásgyártásának támogatása mellett ezért ösztönözni kell a közösségi felhajtóerőből kifejlődő közösségi tartalomfejlesztéseket is. Támogatni kell az aktív közösségek és a társadalmi, kollektív emlékezet intézményei közti együttműködést, ahol a szakemberek a pontos alapinformációk szolgáltatásában, valamint a létrejött közösségi tartalomfejlesztések szerkesztésében, minősítésében vesznek részt. Lehetővé kell tenni, hogy a közösségek a közgyűjteményi adatvagyon alapján, a saját tudásukkal és értékekkel kiegészítve közzétehesék saját kultúrájukat. A helyi, vallási, etnikai és életmódbeli közösségek nyílt tartalomfejlesztési logikára épülő mozgalma olyan felhasználója és kiegészítője lehet a professzionális tartalomfejlesztésnek, ami új lendületet ad a kulturális életnek. A közösségek közös múltjának és értékrendjének folytonos újratermetése erősíti a társadalmi kohéziót, a kulturális közösséget alkotó csoportok közötti megértést és szolidaritást. A helytörténe-

ti tudástárak felállítása alkalmat teremt a generációk közötti együttműködés megerősítésére is.

A támogatási rendszer nyilvánossága

Miközben a kultúrátámogatás döntő részben közterhekből kerül finanszírozásra, a finanszírozók számára ez a folyamat alig átlátható. A szakmai közösségek ellenőrzése többnyire már érvényesül, de a nyilvánosság számára is dokumentálni kell a finanszírozott programokat. Ez megkönnyíti a szakmai ellenőrzést, és egyúttal a demokratikus eljárások betartásának, a szakmai

Nemzeti tudástár

A kulturális tartalomfejlesztésnek ma már nem a nagy tömegű és központosított digitalizálási projektetek a legalkalmasabb eszközei. A közgyűteményi állományok és nyilvántartások digitalizálása és publikálása a közösségi nyílt tartalomfejlesztés ösztönzésével együtt vezet eredményre. Stratégiai cél, hogy egy sokszereplős, változékony, de stabil alapokon nyugvó nemzeti tudástár épüljön fel. Ehhez kapcsolódik a kormányzati tartalominfrastruktúra programok (Nemzeti Digitális Adattár, Sulinet Digitális Tananyag, NAVA, könyvtárak digitális állománya stb.) folyamatos fejlesztése, integrációja és nemzetközivé tétele. A következő években fel kell gyorsítani a nemzeti közmédiák – a Magyar Televízió, a Magyar Rádió, a Duna Televízió – archívumainak digitalizálását és online hozzáférhetővé tételét. Kiemelten fontos a nemzeti tudástár felhasználóbarát szerkezetének kialakítása, a könnyű kereshetőség biztosítása. (Például a közmédia archívumai kiálvánóan felhasználhatóak az oktatásban.)

A nyitott kultúra logikája a hagyományos intézményekben

A nyitott kultúra elvének a közművelődés hagyományos intézményeiben is érvényesülnie kell, amit csak a gyűteményi állagvédelem szempontja korlátozhat. A közgyűtemények és közművelődési intézmények a közönség, a művelődés, a tudomány szolgálatában egyfelől változatosabb múzeumpedagógiai programokkal és a megváltozott életmódhoz igazodó, rugalmas nyitvatartással, másfelől a kutatást könnyítő infrastruktúra biztosításával újulhatnak meg.

A nyitott kultúra határok nélküli, szabad – befogadó, vonzó és hódító – kultúra. Programmá emelt kiteljesítése különösen fontos a határokon túl élő magyarság számára, hogy megőrizze identitását, és saját értékeivel aktívan részt vegyen a magyar kulturális életben. A nemzeti kultúra számára az online média új nyilvánosságot teremt. Egyfelől a kritikai nyilvánosság új fórumai nyílnak meg, másfelől a nemzetközi közönség számára is elérhetővé válhat a magyar kulturális örökség és kortárs kultúra. Egy kis nemzet kulturális piaca számára a legjobb promóciós eszköz, ha kultúráját a lehető legegyszerűbben elérhetővé teszi, és ezzel keresletet teremt maga iránt. Ahhoz, hogy a magyar kultúra jelentős szereplővé váljon az európai kulturális életben, kezdeményező szerepet kell vállalni a digitális tartalomfejlesztési együttműködések terén: nemzetközi virtuális kiállítások, online közösségi hidak létrehozásával, európai többnyelvű adatbázisok létrehozásával és elérhetővé tételével, a szabad kultúrát támogató jogi, technológiai megoldások ösztönzésével.

A technológiai változások előrejelzése a stratégia időhorizontjában lehetetlen. Nem tudjuk pontosan, tizenöt év múlva milyen eszközök állnak rendelkezésünkre, és miként alakítják át életmódunkat. Azt viszont tudjuk, hogy a technikai eszközök diktálta változások megértése, kreatív és tudatos használata az innovatív, kompetens állampolgárok által alkotott magyar társadalom megteremtésének egyik legigéretesebb lehetősége. A változások megértése nem öncélú: általa jobban megőrizhetjük és kibontakoztathatjuk azonosságtudatunkat. Jobban megérthetjük, hogy kik vagyunk, és mit akarunk. Jobban megismerhetjük önmagunkat, és tisztába jöhetünk azzal, hogyan szeretnénk alkotni, dolgozni, szórakozni – élni.

26

K É K

ellenőrök és a döntéshozók munkájának társadalmi kontrollját is.

Új kommunikációs formák

Az internet elterjedése változásokat indított el a médiahasználati szokásokban. Akármilyen mutatót is használunk, egy-egy kulturális honlap olvasottsága ma már messze meghaladja az adott témában kiadott összes folyóirat olvasottságát.

Épp ezért ösztönözni kell a szakfolyóiratok online megjelenését, a tanulmányok fordítását, mert így a hazai tudományos eredmények bekerülhetnek a nemzetközi adatbázisokba, és jobb eséllyel vehetnek részt a nemzetközi tudományos diskurzusban.

A *Stratégia* figyelembe veszi az Európai Unió fejlesztési céljait, illetve az ezen pontokból levezethető átfogó nemzeti célokat, az operatív programok prioritásait, a régió-, illetve vidékfejlesztés feladatait. A *Függelék* ezeket a szempontokat, kapcsolódási pontokat fogalmazza meg címszavakban. A kulturális stratégia céljai a Közösségi Stratégiai Irányelvek (*Community Strategic Guidelines*) alábbi irányelveihez és prioritásaihoz illeszkednek:

1. prioritás: a tagállamok, régiók és városok vonzóképességének javítása az elérhetőség javítása, a szolgáltatások megfelelő minőségének és szintjének biztosítása, valamint a környezeti potenciál megőrzése révén.

2. prioritás: az innováció, a vállalkozóvá válás és a tudás gazdaság növekedésének bátorítása a kutatási és innovációs kapacitás révén, beleértve az új információk és kommunikációs technológiák is.

3. prioritás: több és jobb munkahely teremtése azáltal, hogy több embert vonzzanak a foglalkoztatás vagy vállalkozói tevékenység világába, valamint a munkavállalók és vállalatok alkalmazkodóképességének javításával és a humán tőkébe való beruházással.

Az irányelveken belül a *Stratégia* a kohéziós politika területi dimenzióját is figyelembe veszi, hiszen a területi kohézió túlterjed a gazdasági és társadalmi kohézió fogalmán, mivel célja a kiegyenlítettebb fejlődés segítése, a fenntartható közösségek építése mind városi, mind pedig vidéki területeken.

A városok hozzájárulása a növekedéshez és a munkahelyteremtéshez: a támogatott tevékenységek között szerepelnek olyan intézkedések, amelyek előmozdítják a vállalkozóvá válást, helyi foglalkoztatást és közösségfejlesztést, valamint a változó demográfiai szerkezetű lakosságnak nyújtandó szolgáltatásokat.

A vidéki területek gazdasági diverzifikációjának támogatása: a kohéziós politika kiegészíti az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapot. A tagállamok a Nemzeti Stratégiai Referenciakeretben fogják meghatározni, hogy az egyes tevékenységeket hogyan határolják el, és melyiket milyen alaphoz finanszírozzák. A tevékenységeknek ki kell használni a természeti és kulturális örökség megővésében rejlő előnyöket, amelyek pozitív hatással lehetnek az élőhelyek megőrzésre és a biológiai változatos-

ság támogatására. Az integrált megközelítések pozitív hatást gyakorolnak az idegenforgalmi ágazatra, a helyi gazdaságra, az idegenforgalmi ágazatban dolgozó emberekre, a látogatókra és a helyi népességre, valamint a természeti és kulturális örökségre.

A *Magyar Kulturális Stratégia* többféle aktuális fejlesztéspolitikához kapcsolódik:

1. Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió

A *Stratégia* hozzájárul az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió alábbi céljainak eléréséhez.

A „Befektetés az emberbe” prioritáscsoport, mely jelenti:

- a munkaerőpiacra való belépés és visszatérés osztónzését és segítségét, a foglalkoztathatóság javítását;
- az oktatási és képzési rendszerek tartalmi és szervezeti fejlesztését, azok folyamatos összehangolását a munkaerőpiac igényeivel;
- a társadalmi és területi zárványok oldását;
- az esélyegyenlőség feltételeinek javítását, az oktatáshoz, a műveltséghez és a szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosításával;
- a társadalmi és kulturális tőke erősítését;
- az egészségügyi ellátórendszer szerkezetének és működésének betegközpontú korszerűsítését, az ellátások minősége és hatékonysága javítását a jelentős egyenlőtlenségek csökkentése érdekében;
- a közigazgatás és az állami szolgáltatások korszerűsítését.

A „Befektetés a gazdaságba” prioritáscsoportból a dinamikus és interaktív IT tartalom- és szolgáltatás-fejlesztéshez kapcsolódik a *Stratégia*; a „Befektetés a környezetbe” elnevezésű prioritáscsoportból a természeti értékek és erőforrások megőrzéséhez.

2. Országos Területfejlesztési Konceptió

A *Stratégia* a koncepcióban megfogalmazott célok közül a következők eléréséhez járul hozzá.

Az ország területi jövőképe: a területi harmonia; hosszú távú, átfogó területfejlesztési politikai célok – amely jelenti a területi felzárkózást, a fenntartható területi fejlődést és örökségvédelemet, és a területi integrációt Európába.

Az „Országos területi célok 2013-ig” c. fejezetben a következő részekhez kapcsolódik: a regionális innovációs pólusok és városalázati kapcsolatrendszer fejlesztéséhez; a külső és belső perifériák, elmaradott térségek felzárkóztatásához; a Balaton-térség tartós versenyképességének megeremtéséhez, a fenntartható térségi rendszer helyreállításával; a Tisza-térség fenntartható felzárkóztatásához; a határ menti területek együttműködésének erősítéséhez; a rurális (vidéki) térségek területileg integrált fejlesztési prioritásaihoz.

3. Nemzeti Stratégiai Referenciakeret (NSRK) és operatív programok

A Nemzeti Stratégiai Referenciakeret legfőbb célként a kreatív Magyarország megeremtését tűzte ki célul. A *Stratégia* figyelembe veszi, hogy „A kreatív Magyarország programjának megvalósításakor ...»Európának meg kell újítania versenyképessége alapját, fokoznia kell növekedési képességét és termelékenységét, valamint oly módon kell megeremtenie a társadalmi kohéziót, hogy a fő hangsúlyt a tudásra, az innovációra és a humán erőforrás jobb tételére helyezi.« (az Európai Bizottság COM (2005) 0299 számú közleménye). Magyarország fejlődésének új pályára állításával egyben hozzájárulunk az uniós célkitűzés, a tudásalapú gazdaság és társadalom megvalósításához is”.

A 2007–2013 közötti időszakban az Integrált Iránymutatások a Növekedésért és Foglalkoztatásért, valamint a Közösségi Stratégiai Iránymutatásokban megfogalmazott közösségi célokkal összhangban, s tekintettel az Országgyűlés által elfogadott hosszabb távú fejlesztéspolitikai célkitűzésekre, Magyarország az NSRK-ban megfogalmazza a Kreatív Magyarország stratégiai programját, aminek legfontosabb elemei:

- a tudásalapú információs társadalom megteremtése;
- a kutatás-fejlesztés és az innováció gazdaságban betöltött szerepének erősítése;
- az ország gazdasági, szellemi és kulturális vonzerejének növelése a kreativitás és a nemzetközi térben való kezdeményező és alkotó szerepvállalás által; s egyben közösségi célokként:
- a tartós növekedés és
- a foglalkoztatás-bővítés megvalósítását szolgálják.

Mindezek érdekében a legfontosabb középtávú fejlesztési cél (az OFK rendszeréből kiindulva és a lisszaboni célokkal összhangban):

28 KÉK

- a versenyképes gazdaság,
- a megújuló társadalom,
- az élhető környezet (amely magában foglalja a környezetvédelem mellett a fenntartható közlekedés fejlesztését, az energiahatékonyság és a megújuló energia kérdéskörét is) megvalósítása.

A célok megvalósítására az alábbi fejlesztési szempontok szerint tervezünk átfogó, operatív programokban megtestesülő beavatkozásokat:

1. dinamizáló üzleti környezet kiépítése,
2. az emberi erőforrások fejlesztése,
3. a környezet fejlesztése,
4. területfejlesztés,
5. a kormányzás hatékonyságának növelése, és a nemzeti akcióprogramban vállalt reformok támogatása.

Mindezen célok megvalósítása során a foganatosított intézkedésekkel a fenntarthatóság, az esélyegyenlőség, valamint a (társadalmi, gazdasági, területi) kohézió és a biztonság politikáját mint az ún. horizontális politikák megvalósítását is érvényesítjük

A *Stratégia* hozzájárul a régiók fejlesztési céljainak eléréséhez. A régiók, illetve az Országos Területfejlesztési Hivatal tervei alapján a regionális operatív programokba illeszthető fejlesztési területek a következők:

Regionális gazdaság- és turizmusfejlesztési prioritás

Ez jelenti a regionális gazdasági hálózatok, az üzleti környezet és infrastruktúra fejlesztését, a regionális és helyi befektetések, az innováció ösztönzését; az innovációs és technológiai központok, az innovációs inkubátorházak és üzleti szolgáltatásai fejlesztését. Egyúttal fontos a kreativitás és a kultúra szerepének növelése az innovációs folyamatokban.

A szerzői jogi alapú kulturális szolgáltatások, alkotások támogatása is szükséges e fejlesztések mellett, mivel azok jelentős mértékben hozzájárulnak az ország gazdasági teljesítményéhez.

Vállalkozások fejlesztése

Mikro-, kis- és középvállalkozások technológiai korszerűsítése (termelési eszközök fejlesztése, technológia fejlesztés (know-how), telephelyi infrastruktúra fejlesztése); a kreatív gazdaság fejlesztése: szerzői jogi alapú kulturális területek fejlesztése, a kreatív tartalomfejlesztéshez kapcsolódó szakmai projektek támogatása, a szociokulturális szolgáltatások tartalomfejlesztésének támogatása; az alternatív és önkéntes munkavégzés, a távmunka, a vállalkozásoknak az adott régióban végzendő távmunkához kapcsolódó beruházásainak támogatása.

Turisztikai célú térségfejlesztés:

a régiók turisztikai potencialjának, szabadidő-gazdaságának és turisztikai portfóliójának stratégiai fejlesztése

Középpontjában a turisztikai kínálat minőségi fejlesztése és a kínálati portfólió stratégiai megújítása áll. Ez jelenti a régiók egyedi értékein, alapvetően a természeti és kulturális örökségen alapuló térségi turisztikai termékek, vonzerők, helyek és hálózatok integrált fejlesztését; a turisztikai vonzerő- és termékfejlesztést; a kulturális- és eseményturizmus, az örökség-turisztikai infrastruktúra és szolgáltatások fejlesztését; a városi turizmus integrált fejlesztését, a vallási turizmus fejlesztését; kulturális és örökségturisztikai fejlesztéseket

(pl. kastélyok, várak, parkok, örökségközpontok), esemény- és rendezvényturizmust.

A regionális turisztikai fejlesztésekbe beleértendő az elsősorban turisztikai célokat szolgáló kulturális létesítmények (pl. fesztiválhelyszínek fejlesztése; interaktív múzeumok támogatása, Európa Kulturális Fővárosa csomag meghatározott, országosan nem kiemelt fejlesztési projektjei is), vagy rekreációs parkok, termálfürdők fejlesztése; turisztikai célú tematikus kerékpárutak fejlesztése stb.

Térségi infrastruktúra és települési környezet fejlesztések

Középpontjában a települési infrastruktúrafejlesztés és integrált települési programok, az „URBAN”-típusú integrált településfejlesztési programok támogatása a régiónkénti sajátosságoknak megfelelően. Ilyen például a többségében hátrányos helyzetűek, szegények által lakott településrészek (pl. romatelepek) komplex megújítása; a kulturális örökség védelme és megőrzése, örökségvezérelt településfejlesztések:

- Kulturális (épített és szellemi) örökség védelme és megőrzése és az örökségvezérelt városi regeneráció: (épített környezet nem országosan kiemelt elemei) – közösségi jelentőségű védett értékek helyreállítása, méltatlanul hasznosított kiemelkedő jelentőségű műemlékek közösségi célra történő hasznosítása.
- A városi örökség sűrűsödési területein (településrészek): környezetjavító, infrastrukturális beruházások, környezeti, társadalmi, gazdasági jövőképek kidolgozása, amely alapján a terület felértékelődése várható, településfejlesztés.
- A hagyományos gazdálkodáshoz köthető épített és szellemi örökségi értékek revitalizációja, rehabilitációja.
- A szakrális épített és szellemi örökségi emlékek, mint közösségteremtő és kulturális vonzerővel rendelkező emlékek felújítása, működésük feltételeit biztosító infrastruktúra fejlesztése.
- A technikai örökség integrált védelme és az ipari emlékek rehabilitációja, környezeti, infrastrukturális fejlesztéssel, fenntartható-fenntartó funkciók telepítésével. Kapcsolódik a „Településfejlesztés”, barnamezős területek rehabilitációjához.

Kulturális stratégia

- A kiemelt műemlék épületek és épület-együttesek felújítása, bemutathatóvá, közkinccsé tétele, mint a település vagy régió kiemelkedő történeti-történelmi emléke, társadalmi-kulturális identitásának meghatározó, „emblematis”, kiemelkedő vonzerejű eleme.
- Az örökségi értéket képviselő környezet és elemeinek – romok, épületek, épület-együttesek – rehabilitációja, infrastruktúrális, kulturális, turisztikai fejlesztése.
- A régiora jellemző, nagyobb emléksűrűségű területek egységes koncepció alapján történő rehabilitációja, fejlesztése, melynek során az egyedi – esetleg különböző néprajzi, régészeti, történeti stb. – értékek egymást erősítve összeadódnak, s így képviselnek szinergikus fejlesztési potenciált.
- A helyi sajátosságokat tükröző történeti tájak („kültúrtájak”, egységes néprajzi kistájak) és az egyedi örökségi értékeket hordozó tájértékek rehabilitációja.

A közcélú településfejlesztések jelentik:

- a közterületek közcélú rehabilitációját;
- a falvak infrastruktúrális fejlesztését – falumegújítási integrált programok;
- a települési zöld területek (pl. folyópartok) közösségi célú revitalizációját, új zöldterületek kialakítását;
- a hosszú távú stratégiai várospolitikai és településpolitikai tervezések támogatását;
- a városi területek, településmagok esztétikai megújítását: az épületek homlokzatának rekonstrukcióját, a kulturális örökségi elemek megőrzését, hasznosítását;
- a helyi foglalkoztatási és fejlesztési, közösségi kezdeményezések, (társadalmi tervezésre építve) valamint olyan lakókörnyezeti szolgáltatások (pl. szociális gazdaság) támogatását, amelyek új munkalehetőségeket teremtenek.

A prioritáshoz kapcsolódó önálló és projektszinten kapcsolódó humán erőforrás fejlesztési területek:

- a települési társadalmi tőke fejlesztése (közösségfejlesztés, civil társadalom fejlesztése) a kulturális, civil és közintézmények, valamint a helyi vállalkozói szféra részvételével;

- az épített örökség hasznosításához kapcsolódó humán erőforrás-fejlesztés támogatása;
- az épített örökségi értékek védelmét megalapozó értékkataszter készítése, valamint a védett, illetve az értékkataszterben szereplő épületek, épület-együttesek fenntartható használatot célzó állapotfelmérés, feltárás, kutatás, diagnosztika, valamint az ezekre alapozott rekonstrukciós és hasznosítási tervek elkészítésének támogatása.

Humán és közösségi infrastruktúra fejlesztése, valamint a közszolgáltatások hatékony és racionális térségi ellátásának biztosítása – többcélú kistérségi társulások keretében

- A szociális ellátó szervezetek fejlesztése (beleértve a civil szférát is). Kistérségi léptékben szervezett humán szolgáltatások.
- Községi terek és információs pontok kialakítása és átalakítása, felújítása, funkciójukat veszített épületek hasznosításával is – kiemelt terület: az ifjúság.
- Fizikai és infokommunikációs akadálymentesítés a települési önkormányzati, civil és magán fenntartású intézményekben és szolgáltatásoknál.
- A közszolgáltatások elérhetőségének javítása.
- Innovatív akciók, és kapcsolódó képzési, közösségfejlesztési és társadalmi tervezési programok támogatása.

A térségi közigazgatási, közszolgálati rendszerek informatikai fejlesztése:

Hozzáférés

IKT: Szélessávú internetelés biztosítása, települési és kistérségi elosztóhálózatok kialakításának elősegítése.

Szolgáltatás

A közösségi hozzáférési pontok, továbbá a már meglévő Teleház-hálózat hatékony és hosszú távú működésének fejlesztése (e-Magyarország pontok, Teleházak).

Tartalom

E-régió, e-kistérség, e-település fejlesztés (helyi közösségi tartalomfejlesztés, identitás-erősítés). Helyi, térségi, regionális tartalmak kialakítása, interaktív működtetésének mentorálása.

Regionális és helyi közintézmények, közszolgáltatások integrált (összehangolt igazgatási és ellátási rendszerek), hálózati elvű (pl. a régió egészségügyi, oktatási, kulturális, vállalati intézményei közötti hálózati kapcsolat erősítése) és minőségi – így az elektronikus ügyintézés, regionális tudásvagyon készítése – fejlesztése, megújítása.

Használat

A közösségi hozzáférési pontokban, a jelen lévő, telepített alkalmazásokra hangolva, támogatni kell helyi informatikai készségfejlesztő képzéseket.

Regióspecifikus gazdasági igényeknek megfelelő elektronikus tananyagfejlesztés.

Kulturális létesítmények, szolgáltatások fejlesztése

A kulturális infrastruktúra olyan fejlesztése, amely a társadalmi-gazdasági fejlődést, illetve a régiók vonzerejének növelését, továbbá a kulturális szolgáltatások kínálatának bővítését szolgálja.

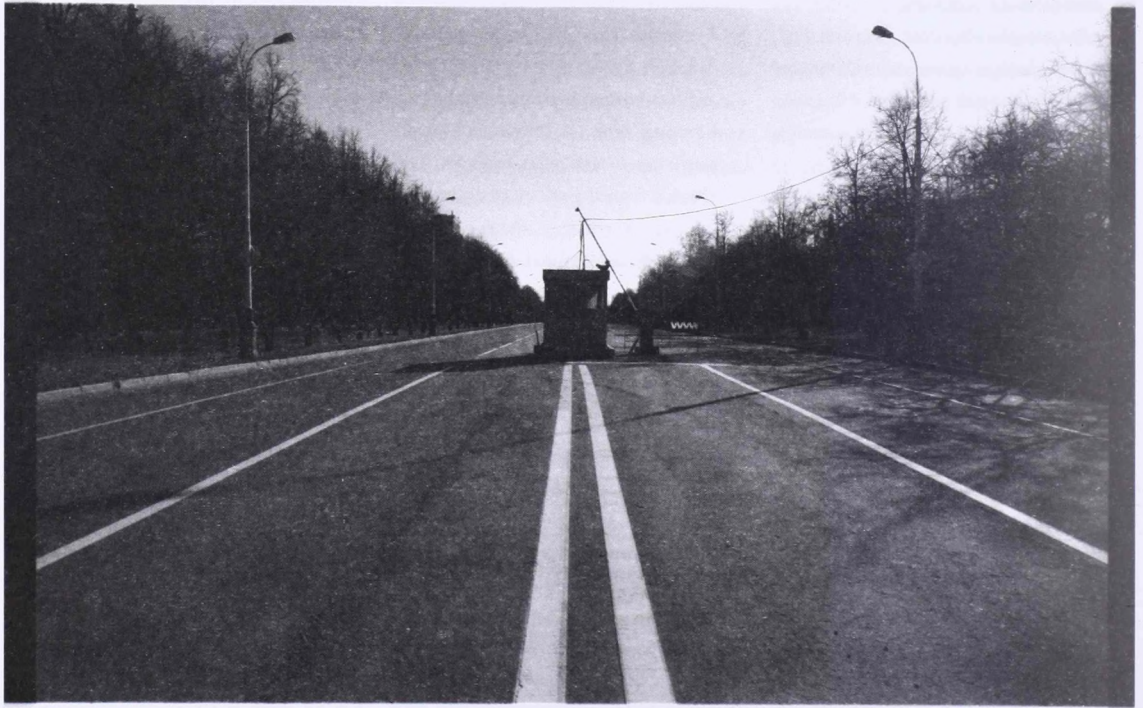
A kulturális és közművelődési infrastruktúra, valamint az új, magasabb hozzáadott értékű jelentő kulturális szolgáltatások fejlesztése. Ilyen például:

- a társadalmi és gazdaságfejlesztés, valamint a regionális vonzerőképesség támogatásával kecsegtető kulturális létesítmények szolgáltatási színvonalának és infrastruktúrájának fejlesztése (pl. színház, operaház, kiállító termek, galériák, art mozik, kulturális központok, művelődési házak stb.);
- a szociokulturális szolgáltatások szakmai projektjei megvalósításának támogatása;
- a helyben elérhető kulturális alapszolgáltatások fejlesztése.

A prioritáshoz projektszinten kapcsolódó humán erőforrás-fejlesztési területek:

- a támogatott kulturális intézményrendszer működési hatékonyságának javítása;
- kapcsolódó kreatív tartalomfejlesztés.

* A Függelék Nagy Mihály, az NKOM Stratégiai Főosztályának vezetője állította össze.

Amit itt (a szakmai tolvajnyelven inne-
ni, prózai rövidségűre egyszerűsítve)
kimondani szeretnék, a következőké-
ppen összegezhető:

1) Az *ember*, a kulturális intézmények
megcélzott fogyasztója éppúgy tekinthe-
tő tömeg egyénnek, mint *intézménynek*,
amelynek megvannak a társas kapcsola-
tai, networkjei, funkciói, költségvetési hiá-
nyai, felügyeleti szervei, sikerei stb., mint
a kultúra szervezését, forgalmazását biz-
tosítani törekvő közintézményeknek.

2) A közintézmények kulturális arcu-
lata sem csupán a homlokzat és a mö-
götte rejlő *szellemiség* tükrözője, hanem
korántsem csekély mértékben az e mű-

változás részévé lehet, s mennyire fon-
tos, hogy a PR-szinten túli, de reprezen-
tálható, *megjeleníthető tartalmi* miként
formálódnak, vagyis mit mutathat föl,
mit teljesíthet, milyen sikerrel vagy ku-
darccal kell szembenéznie, s ebben mi-
féle szerepe van a fenntartó intézmé-
nyeknek, az államnak, az önkormány-
zatoknak, a szponzoroknak, a tudásala-
pú társadalomban befektetési képesség-
gel rendelkező kulturális (és/vagy igaz-
gatási) *környezetnek*, avagy a struktúra-
nak, amely meghatározza, és a funkció-
nak, amely kiteljesít(het)i, végül pedig a
stratégiának, amely a mozgásba lendítő
vagy visszafogó energiákat porciózza ki.

A. Gergely András

Az ember mint nem formális intézmény¹

31
K É K

kodést biztosító, „köz”-t szolgáló intéz-
ményvezetők és alkalmazottak *emberi*
arculatától függ.

3) Ember és intézmény ekképpen épp-
úgy ember és ember, intézmény és in-
tézmény kapcsolatát jeleníti meg, épp-
úgy (a Kapitány-házaspár egykori kifeje-
zésével) „intézménymimika” jellemzi,
mint az interperszonális kapcsolatokban
megnyilatkozó egyéneket és csoporto-
kat (erről való témakutatásuk egyik al-
kalmi összefoglalását adták a fehérvári
„intézmény-arculat” konferencián, a la-
punk jelen számában ugyancsak e téma-
kört tárgyalják).

4) Talán éppen Fehérvárott tudják a
legjobban (főként az utóbbi évtizedben,
amikor a város életére nézve sorsdöntő
változások kezdődtek ismét), hogy egy
múzeum, egy városháza, egy templom
vagy egy bevásárlóközpont intézményi
arculata milyen sikerképességet tartal-
mazó kulturális tartalommal tölthető
meg, milyen turisztikai vonzáskörbe
kerülhet, milyen megélhető stratégia-

5) Éppen ha nem csupán felhasználá-
lóknak vagy szolgáltatóknak tekintjük a
közművelődési intézményeket, hanem
elmagányosodott, őserdőnyi gonddal
küszködő *személyes arculatukat* is figye-
lembe vesszük, lesz igazán fontos, hogy
mennyire *magukra maradtak*, mennyire
nem fölkészítettek a túlélő
stratégiákra, s mi módon hiányzik belő-
lük a cél vagy az eszköz, vagy az ideoló-
gia, s ugyanezért lesz elemi kérdéssé
együttműködési készségük: a túlélőtábori
kalandok mindig úgy kezdődnek, hogy
egyéni sikerre, *önző, önérdekű* eredmé-
nyességre törekszik ki-ki, ugyanakkor a
végén mindenki kénytelen lesz belátni,
hogy kooperációjuk vagy közösségivé
válik, vagy végzetes hiánya pusztítja le
mindannyiukat! Ez épp olyan, mint
hogy nem létezik az *ember elvont fogalma*
a hétköznapiakban, csak a morálfilo-
zofikus teóriákban – ámde létezik a kör-
nyezetével szimbiózisban, konfliktus-
ban és egyensúlyban élő ember a maga
hihetetlenül gazdag *komplexitásában*...!

6) Az intézmények felelőssége az embereké is, az emberek felelős cselekedetei pedig kihatnak az intézményes környezetre is. Semmiféle intézmény nincs környezete nélkül, és környezet sincs magában, intézményesültség nélkül. Az ember, az intézmény érzékenysége, kiszolgáltatottsága, sikere és védtelensége (ha nem is azonos, de) hasonló... Ne tekintünk hát egyiket sem pusztán valami falaxnak, tompa bástyának, közönyös gépezetnek, hanem mindkettőt külön is, együttesüket még annyira valami olyanfajta komplexitásnak, amely nélkül nemcsak a környezet, de a többi, a kérdező, a válaszadó, a szolgáltató, a fenn-

32

K É K

tartó és a számonkérő intézmény, a többi ember is szegényebb lesz...!

Arc vagy arculat

Intézményi arculaton jobbra azt a profilt értjük, amelyet az az adott épület és adminisztrációja vagy képviselői a feltételezett érdeklődők, kívülállók, a „köz” felé mutat.

Narcisztikus gesztus ez, egyfajta bevalott tetszeni akarás, megmerevedetten örök „csüiz-mosoly”. Intézményesült kellemkedés – melynek hatása, sikere attól függ: sikerült-e eladnia magát a kultúrák és a kapcsolatok sodró piacán, és „mennyit hoz” a fenntartónak, milyen „haszonvétellel” működik, s legalább el-tartja-e magát...?!

A cédaság útja ez – olykor unott selyemfiúkkal körülvéve, érdektelen és szívtelen magányba bugyolálva, ellenlábásoktól szorongatottan.

Az intézmény arculata a piaci szereplőkre tekint, az ő igényeikhez van alakítva, nekik szolgál valamilyen karakterrel, esetleg csak homlokzattal vagy transzparens háttérrel. Profilból a kulturális intézmény lehet barátságos, és lehet zord vagy hideg is; lehet puccos, nagyzó, vagy épp szegényes, szánivaló; s lehet hátulról ápolatlan, kócos, lepusztult, miközben szemtől szembe a lókupec szolgáltatókészégét is tükrözheti.

De amit kínálni tud, az általában, vagy igen sokszor *nem egyénre szabott*, hanem intézményfenntartói elfogadásra (önkormányzati támogatásra, főhatósági jóváhagyásra, szponzori elvárásra) beállított. Formalizált, előírással, szárazkás, de legalább „hivatalos”. Az intézményvilág jobbára úgy tesz, mintha még mindig élhetne hagyományos funkcióiban, melyekben szolgáltató, „pallérozott”, szórakoztatott, és közhasznú nyitott akart, akarhatott lenni. Ez hol sikerült, hol nem, vezetőtől függően, támogatásnak kiszolgáltatottan, tényleges társadalmi térben elfogadottan vagy periferizáltan.

Viszont a piacialapú modernitásban ez a létmód már az önfeledtség útjának minősül; a „network-alapú” világban pedig mindez a „közhaszon-elv” már elavultnak, anakronisztikusnak tűnik, s amúgy meg makrogazdasági és makrokulturális feltételeknek is folytonosan kitett. A hatások összessége, elegye pedig visszahat az arculatra, meggyűri, eltorzítja, fölpuffasztja vagy lesoványítja azt. Az arc megviseltsége részint az arculatválasztástól, részint az adottságoktól függ, de mindenképpen *manipulált és manipuláló*...: el akarja fogadtatni, hogy márpedig ő „valamilyen”, modern, nyitott, készséges, tehetetlen vagy rugalmas... de legalább fizimiskája van...! Az lesz a célja, hogy eszközeivel hiven szolgáljon (meg vagy ki) bizonyos ideológiát, melyet magára vett korábban, melyet rá szabtak vonatkozósa ellenére, vagy amelyet magamagára vont még akkor, midőn azt hihette, hogy ezt meg szabad tennie...

A kultúra szolgáltató intézménye képvisel valamit, s azt „valahogyan” képviseli. Arculata közül valamit, a közlemény „olvasata” pedig az ismeretlen befogadónak, a megcélzott beszélgetőpartnernek szóló „üzenet”. Az üzenet első és legfontosabb tartalma szükségképpen az kell, hogy legyen: „szükség van rám”, helyem és feladatom van a társadalom, a tudás, a kultúra struktúráján belül...! A szimp-la léten, létezésen túl a közművelődés és kultúra intézménye elsődlegesen tehát épp *szerepkörét* „üzenni”, másodsorban *funkcióját* testesíti meg, e tekintetben azonban igen sokféle:

- kulturális bástya
- kihűlt menedékhely
- moderált élményzóna
- ingyen melegedő
- bélyegszakkör
- esküvő- és szalagavató-bálszoba
- bálaszruha-lerakás
- ásványbörze-helyszín
- közhivatalok elfekvője
- stb.

Mindemellett az intézmény szellemisége valósággal olyanképpen hat, mint a sztroboszkópé: világít, forog, irányít, elandalít, fálnak szögez, magadra hagy, elvakulttá avat...

Része ugyanakkor az intézmény azoknak az *erőtereknek*, amelyek a kultúrából fakadnak föl, melyeket a kultúra hordozói, generálói, varázslói termelnek ki. Egy-egy erőter a szubkultúrákra szervezett világ köré feszül, *emberek* töltik meg tartalommal, látják el névvel, becsülik vagy rombolják. A struktúra, a teljesebb és rendezettebb összefüggések rendszere, a Nagy Működés egész részévé teszik. Úgy tesznek vele, mintha nem kellene becsülni a hely szellemét, mintha nem lenne megszemélyesítője valamely nagy elődnek, névadónak, főhatóságnak, kultúrkurzusnak. Talán egyszerűen csak *emberien* bánnak vele, éppúgy, mint egymással...!

Az intézmény arculata, életmúsa, külső függése, belső rendje, funkciója és közlendője pedig éppen úgy keletkezik, mint az emberi. Megfordítva: *lehete* az embert is intézménynek tekinteni,

amelynek közlendője, funkciója, belső rendje, külső függése, életritmusa, arcualta van. Lehetne intézmény... – ha nem akarnánk szerény számossága miatt kevesebbre tartani, mint az etabliozott intézményt, amelyben számosan dolgoznak (hipotetikusán ugyanazon emberi célokért).

Talán a felfogásunkban van a hiba... Ha intézmény az, aminek pecsétje, székháza, e-mail címe, végcékula és fűtésszámlája van, akkor az ember is intézmény... Változtassunk esetleg a sorrenden – ha meg vagyunk győződve arról, hogy nem az ember van az intézményért, hanem fordítva! Az embernek sokkal előbb van közössége, hobbija, motivációja, szabadideje, mint az intézménynek...! Előbb van szűkös költségvetése, kihasználatlan kapacitása, éltető közösségigénye, s csak azután keres újabbat, neki megfelelőbbet...! *Tekintsük talán inkább az embert a művelődés intézményének!* S e funkciója mellett a közművelődés bástyáit ne harcálláspontoknak, hanem társaknak, közös érdekeltsgű szervezetség részeinek, funkcionális teljességgel áldott vagy megvert, de éppoly érzékeny és pusztulásképes partnereknek. Személyesítsük meg az intézményt, s ki fog derülni, hogy nincs egyedül...! Nem azért, mert már portás, főkönyvtáros, pénzügyi adminisztrátor is több példányban van benne! Hanem mert éppoly sérülékeny, kiszolgáltatott, szeszélyes, esendő, vagy attraktív, kísérletező, bátorító, mint az ember. Hiába a struktúra, ha nem egzisztál a funkció, s főlölegesnek tetszik a fennkölt funkció, ha nincs benne, mellette, mögötte és elötte olyan struktúra, amely hitelessé teszi a szereptudatot.

Az *intézmény mítosza* újragondolásra szorul...! A jól működő „közművelődés háza” nem pénz- vagy támogatásfüggő objektum, hanem cselekvőképes és kooperatív, tette kész és innovatív *személyiség szentelye*. Az ember a maga biológiai-fizikai-pszichikai komplexitásával több is, mint intézmény, s épp annyival több, amennyivel személyesebb a léttörténete, esendőbb a sikere, árnyaltabbak

arcvonásai. A szolgáltatások egy része idejét múlta, más része kivonult, lakásba szorult, átkerült az iskolába, lehuppant a pinceklubba, átvándorolt a kaszinóba. Ami mulhatatlanul maradt, az a *ház szelme*, abban az esetben, ha megformált és megnyilatkozni bátor a személyisége annak, ki ezt *megtestesíti*. Mert testetlenül, névtelenül még a funkció is méltatlan marad...!

Nem hinném, hogy valami nehezen indokolható „ökológiai materializmus” szól belőlem, amikor azt állítom: az ember mint sajátos intézmény, létezésének tényét azzal igazolja, hogy egy ökoszisztéma része, korlátozó faktora, s mégpedig az egyedüli olyan intézmény, amelynek leginkább (és csakis) a társadalomban lehet értelme, amely a környezet kihívásaira adott funkcionális válaszait értelmi kontrollal, a társakra is figyelemmel lévő hatékonysággal, a messzi múlt és messzi jövő együttes kalkulálásával oldja meg. Kétségtelen, hogy létezik egy, az emberi kultúra létezésének oksági magyarázatát kereső szemléletmód, amely a szükségletek kielégítésére szolgáló értelmét látja az intézményjellegű emberi működésnek... – de ez a pragmatikus és pórén funkionalista szereptulajdonítás nem magát az embert, hanem csupán ekként megnevezőjét, a szerepet kényszerrel kiszabót és struktúrába szuszakolót definiálja! Hisz a minták választéka (s a lehetséges válaszok kulturális tartománya) már nemcsak a természeti különbségeket hangsúlyozza, hanem a naturalista felfogásokon túl a kulturális megnyilvánulásokat, létkénszereket és álommólosolatokat is figyelembe veszi; sőt, ha a nagybetűs Kulturáról szölván a reneszánsz palotákról vagy Bartók zenéjéről van szó, meg sem elégzik azzal, hogy elemi túlélési reakciókra redukálja az emberi létezés célját és értelmét. A társadalmi intézmények, amilyenek a vallás, a nyelv, a szokások, a rítusok, az értékrendek, a morál, a kollektív emlékezet, az identitás (és még számos hasonló), csak részben szolgálják a testi vagy a társas szükségleteket, a vitális igényeket, a

jó közérzetet vagy a biztonságtudatot, de éppoly elemi igényként vannak jelen az emberben, s jelenlétük többrétegű, többértékű, változó és reflektív is. Tartalmat adnak a formának, értelmet a struktúrának, energiát a funkciónak, dinamizmust a stratégiának.

Az ember persze nem intézmény a szó főbejáratkulcsos-átutalásbetétszámláskéménybéléstakaritásköteles-portásfulkevilágításhoz értelmében. De intézmény annyiban, amennyiben *mindezek helyett* is működni képes, *mindezek mögött* is formáló erőként van jelen, amennyiben látható arca van, s ez arcot a *belső* átszellemültség fénye ragyogja be.

33

K É K

Arca a közművelődés intézményének is van, sőt minden intézményének akár több is... – az arcon azonban, miként szürke tömegben az egyes ember, csak akkor ismerhetők föl megformált arcualtként, „ábrázatként”, ha társuk is van, aki felé fordulnak. Akkor emelhetik föl tekintetüket intézmények és emberek egyaránt, ha közlendőjük van, ha üzenetet közvetítenek, ha hatni akarnak, ha van, aki odafigyel rájuk és észreveszi őket. Ez arc *interaktivitása* egyedivé és közlésképesé formálása a kultúra eszközével történik, a kultúra tartalmaival hitelesíthető, a kultúra (és az abban főszereplő személyiség) esztétikai-morális üzenetével van megerősítve (persze belülről, a lélek fensége felől, s a tudás, a szellemiség garanciáival). Erre már csupán „rátét”, valamiféle maszk vagy álarc maga a „hivatalos” arculat, de e nélkül az arculat nem marad több, mint egydimenziós látvány.

A kultúra arca sosem egyféle. Maga a kultúra (az eredeti latin „művelés” értelmében is) előre adott – de formálható;

kész – de alakítható; egyedi – de közösségi funkciójú történés maga is. Ennyiben pedig nagymértékben környezetfüggő, szituatív, befolyásoknak kitett, védtelen és kiszolgáltatott is. Miként egy művelődési menedzser, egy múzeumi restaurátor vagy egy mozivezető: ott áll egymagában, közléskényszerrel, önmagát a „hatás” révén legitimáló funkciótudattal. De nem maga a kultúra építménye áll ott, nem az épület, a működési feltételrendszer vagy a szakhatósági minőségi tanúsítvány adja létének értelmét, hanem a felhasználó, a látogató, az olvasó, a többi társas lény jelenléte vagy távolmaradása... S ez a megjelenésforma, a

kultúra intézményei szorulnak rá az ember jelenlétére, maga a szolgáltatás keresi igénybevevőjét, a struktúra kajtat funkciója után...

A korábbi, emberek fölötti intézményes uralmi helyzet piacgazdaságivá vált, így váltott arculatot. S valójában most ehhez az új profilhoz, immár piaci alkulhelyezethez keresi jólszabott álarcát a közművelődés intézményrendszere.

Közhelyeket mondani nemcsak snassz, de talán bűn is... Ugyanakkor viszont nemcsak közhely, hogy az emberek többsége kevesebb könyvet vesz és olvas, mint régen (s például ezért tönkremennek kiadók és könyvtárak), kevesebb koncertet hallgat (viszont virul a magánutas cd-másolás és zeneletöltés), nem használ művelődési központot (viszont házimozis bulit szervez és kávéházakba vonul vissza otthoni tévémagánya ellen, esetleg csak túlmunkában vezetni le a fölös feszültségeit). A jeles közművelődési házvezetők, legendás népművelők, könyvtárvezetők, múzeumigazgatók eddig is a kultúra csarnokainak éltetői voltak, nemcsak fenntartói. Faklyák voltak (móriczi értelemben), nem csak zászlótartók vagy logó-felületek. Talán csupán decentralizálni kéne a művelődés intézményét, vagy lakásokba szétparcellázni... – ha egyszer egy központ fenntartására nincs igény és szponzor. Ez esetben is megmaradna az emberintézmény legfőbb tartalma, s legfőjebb állatalanná lenne a portás és a mozigépész, a jegyszedő és az asztalos-villanyszerelő. Ez azonban inkább kérdés, amit a patika-privatizáció, a tankönyv- és jegyzetkiadás, az egyházpolitika vagy a homeopátiás gyógymódok piaca felől kéne átgondolni, esetleg a „tudástársadalom” hajnalán *kooperációra lépve a nemállami intézményekkel*, bankokkal, turisztikai irodákkal, főiskolákkal, diszkókkal és kocsmatulajdonosokkal, NGO-kal és alternatív mozgalmakkal, irodalmi lapokkal és családgondozó vagy karitatív szolgáltatásokkal.

A „köz” művelődése *nem állami prioritás* ma már. De *humán értékrend* része mégis. El kellene gondolkodni azon, lehet-

séges-e tömegoktatás helyett peripatetikussá nevelés, internetes pornófilm-vadászat helyett vallásfilozófiai távoktatás, művelődési központ helyett élményközpontú játékhálózat-építés, látszatközösség helyett virtuális... El kellene gondolkodni azon, lehetséges volna-e az *embert intézménynek tekinteni*, ha egyszer egy karakteres személyiség varázsereje saját társadalmi terepén gazdagabb és hatékonyabb lehetne ezáltal, mint egy centralizált struktúrába tagolt építményben... El kellene gondolkodni azon, miért nem fognak össze a szegények – nem a gazdagok ellen, hanem egymásért...! Szegény emberek, szegény intézmények, szegény kultúrházak miért nem egymásba kapaszkodva teljesítik túlélési programjaikat, miért nem együtt vállalnak pályázatokat, miért nem együtt élik át, hogy sikerülhet valami, ami külön-külön senki másnak nem sikerülhetne...? Végig kellene nézni, miért nem látják be a *partnerkapcsolatok* nemcsak kényszerítő, de gyümölcsöző érdekösszességét azok, akiknek saját intézményük fenntartására sincs elegendő adottságuk... Ki kellene eszközölni immár, hogy a köz(művelődési) intézmények arculata azoknak is fontos legyen, akik a szolgáltatások megfizetésében nem érdekeltek, sőt ők maguk nem is felhasználói-befogadói az intézmények kínálatának, de ha őszinte érdeklődést nem is tanúsítanak (kérem, gondoljon itt mindenki a helyi vagy országos politikai és gazdasági, pártos és főhatóságú vezérek koncert-, könyvtár- vagy múzeumlátogató, és kulturális fizetővendégként jelentkező személyiségeinek ritkaságára!), annyit talán mégiscsak képesek belátni: az intézmények megszűnése egyúttal azzal is járna, hogy kipereg alóluk a talaj, lepottyannak a jeles funkciókból, mert elmállik a struktúra, s nem lesz többé fenntartója a fölébe magasodó főhatósági hierarchiának...

Érdemes azonban a tétova jóslatok előtt is betekinteni az intézményiség jelentéstörténetébe...! Az institúció szótári értelmében a latin *instituire*=létrehozni, kiépíteni, alapítani igéből jön, vagyis a folyamatos és megújulni képes, hatékony és szabályozott tevékenységet fel-

34

K É K

„népművelő” mint a kultúra piaci kofája, reménytelenséget, kiszolgáltatottságot, függéssállapotot hoz mindörökké.

Ugyanakkor persze az ember szintügy mindig kiszolgáltatott... de sosem magányos; mindig beosztott... de önmaga igazgatója is; esendő, de képes egyhamar revitalizálódni is; aláaknázott főhatalom, de a békejobb nyújtója is. *S aki kultúrát mond, az egyértelműen művelésről beszél, mely az ember sajátja, s mely kötelezettség is, nemcsak lehetőség, a lét tartalma is, nemcsak formája.*

A kultúra csarnokainak régóta alapkérdése: hogyan tudjuk elérni, megintválni, bekebelezni az embert. Hogyan lehet a meglévő vagy elérendő struktúrát működésképes funkcióval megtölteni? Ez a kérdésfeltevés abból a feltételezésből indult ki, hogy az ember rászorul erre, vagy vágyik erre, vagy eltűri ezt. Mostanság a kérdés átalakult, fordított köpönyegén, s akképpen jelenik meg, mintha állítás lenne, vagy ironikus szervezeti válasz a képtelen állapotokra: a

tételező viselkedési keret vagy magatartási elv, esetleg pusztán funkció, amely teljességét nem a rátelepedés, hanem a serkentő formálás (mondhatnám: teremtés) révén eléri át. Jean Blondel szerint (1976) „nincs igazi különbség az intézmények és eljárások között, hiszen az intézmények tulajdonképp eljárások összességei”, rendszert alkotó, társult viszonyt jelző tevékenységi formák. A tevékenységek és szabályozó eljárások csoportokra és folyamatokra épülnek, de ezek maguk is az intézményesülés részei, csoportérdekek megtestesítői – éppúgy, vélem én – mint az egyének.

Az intézmény és a társulás pedig éppúgy nem emberfüggetlen, sőt: a nyugati személyiségfelfogásokban a kultúra fogalma a *személyiség környezetével való kölcsönhatása*, dinamikus szerveződése a központi kategória, mert pszichofizikai rendszerén túl adaptációs képesség, szerepek és attitűdök önszabályozó együttese jellemzi az embert. Mert hát a tradicionális társadalmak óta a kultúra és a természet közötti ellentétet kiegyensúlyozó, közvetítő jellegű kezelése maradt az intézmény funkciója. A felvilágosodásban Montaigne „a gyermek intézményéről” beszél a nevelő és a nevelés funkciója alapján, a „modernitás” hajnalán Durkheim „A vallási élet elemi formái”-ban a szerszámok (értésd felhalmozott anyagi tőke) és az intézmények között szoros rokonságot mutat ki (2003:28), Marcell Mauss-szal közösen az intézményt *tartósan működő szerepszabályozó organikus egésznek* nevezik, követőik szerint pedig az intézmény több, mint szerveződés, ugyanis „lelke” van. Ferdinand Saussure már a nyelvről is úgy beszél mint intézményről, amely szimbolikus hálóhoz létre, kódszinteket alkot. A kódok, értékek, normák, szabályozott szokások rendszere is intézményként funkcionál – így például a pártszékház mint intézmény mellett ott van nemcsak a párttagkönyv, de maga a párttagság vagy a párthűség is, mely éppúgy intézmény; ahogyan a templom mint intézmény mellett is állandósul a pap, illetve a hit mint intézmény; vagy a házasság mint esküvői

szertartás mellett ott van a tartós összetartozás intézménye, a biztonság intézménye, az érzelmi egyensúly lelki intézménye is. Ebben az értelemben az életmód, a szerepváltás (és így az arculattervezés is) jól körülhatárolt sztereotípiák alapján folyik, vagyis intézményesül, de mögötte a közös formáló minta, az identitás és a kultúra mintája alkotja meg az önazonosság kollektív elképzelésének eszközeit. (Csepeli, 1997:529)

Érdekes az intézményiség kialakulási folyamatában megfigyelhető jelenségként megnevezni a modern nyugati társadalmak kognitív struktúrára figyelő szociálpszichológiai gondolkodás kategóriáit: az a cselekvési tér, amelyben „az egyének egymást észlelik, egyik oldalon maximalizálja a cselekvő ember szabadságát, másfelől azonban a felelősség és a sors képében nagy hatású belső és külső erőket telepít” ebbe a térbe. (Csepeli, 1997:314) E cselekvési tér tehát szándékutajdonítással is kiegészül, s a szándékok befolyásolásában a kultúra intézményei is látható, vállalt főszerepet játszanak. A főszerep viszont nem az ajtófélfáé, a telefonszámé, vagy az intézményi kazáné, hanem az *emberé*, aki intézményként küzd a szabadságért, a felelősség és a sors hálójában, a külső és a belső erők egyensúlyának kialakítására törekedve. Az emberé, aki nem épület, de intézmény – s az is marad, ameddig közösségi funkcióit, kulturális-kommunikatív stratégiáját beteljesítheti...

Az intézmény mint szubjektum éppúgy elviselője elfogadottságának, hírnevének, rangjának, nevének, mint az egyedi ember, s az ember mint intézmény éppúgy kihat mások gondjára, életére, normáira. Mindkét intézmény egyaránt reprezentál, a szó megjelenítési, közlési, önmegformálási értelmében. Ellenvetésként persze megfogalmazható, hogy az ember mint egyed éppen abban tér el a csoporttól, a családtól vagy a tömegtől, hogy egyedi arca van, egyénisége formálódik a közösség által, s hordoz közösségi örökséget éppúgy, mint egyénit, erőtere azonban

bizonytal kisebb, mint az „institúcióé”. A kultúra intézményeire, s ezek arculatára vonatkoztatottan azonban épp az hangsúlyozható, hogy a kulturális intézmény vonzása és erőtere lehet éppoly hatásos, mint az egyéné, de a struktúra révén mégiscsak közösségi. Csak-hogy a képlet fordítva is igaz: az ember működése, szervezettsége, rétegzett kultúrája, kommunikációs hatékonysága aligha tér el az intézményétől, sőt: az ember teljessége helyettesíthet, kiegészíthet valamely intézményiséget, profilt adhat az intézményi működésnek, de fordítva már nehezebben akaródzik ez így lenni. Egy unott múzeumi igazga-

35

KÉK

tó, egy nem olvasó könyvtáros, egy teljesen hivatalnok nemcsak intézményi presztízst ront, de intézményesíti is az érdektelenséget!

Az ember úgy intézmény, ahogyan a jó színész: szerepei mélyen laknak benne, megnyilvánulásai kihatnak mások lényére, interaktív és interszubjektív befolyása pedig nemcsak pótol, de helyettesíthet is intézményiséget. A hagyományos intézményi szervezettségben a funkciók adják az intézményi profilt: szolgáltatást, „pallérozást”, szórakoztatást, segítséget. A network-alapú világban, korunk intézményiségeiben az ember viszont olyanná válik, mint aki átveszi az intézmények szerepét. „Ház nélküli” intézmény lesz belőle, a szubkultúrákra szervezett világ alkotója, formálója, építője és rombolója. Arca tehát a lélek tükré, s nem a pénzügyi háttéré, arculata felölti a méltóságot, a jóságot, a gondoskodást, vagy épp a hanyagságot, szervezetlenséget, „olcsóságot” kifejezését, profilból pedig im-

már azt a tekintetet is megformálja, amely messzi távlatokra vagy a múlt mély kódébe vezet követőjét.

Az ember arculata azonban nemcsak a mimika, nem egyszerűen a tekintet iránya vagy a szem üzenete által jelez, hanem ama komplex hatás révén, amelyben jelen van már a befogadó értő tekintete, a válasz lehetősége, az egész érintkezés, megérintés komplex jellege. *Az emberi intézmény komplexitása pedig sosincs önmagától és önmagáért. Csakis a mások általáság, másokért lét élteti.* Nézzük csak meg, miként gondolkodik erről a komplex, összehasonlító kultúra-tudomány, vagyis az antropológia!

36 K É K

„Az antropológia tárgya a mindennapi élet és a köznapi cselekvésmódok, illetve a társadalomszervezet elemi intézményei, mint a család, a háztartás, a rokonság. Nagy súlyt helyez továbbá a mindennapi tapasztalat és észlelés kategóriáinak feltárására, amit az erkölcsi értékek, a hit, a köznapi fogalmi készlet rekonstruálása és értelmezése révén kíván megoldani.” Tematikus sajátosságok okán az antropológiai szemléletmód középpontjában a „teljes élet”, az úgynevezett „életvilág” áll, a „kultúrát és a kulturális megnyilvánulási formákat nemcsak »normák, értékek és szimbólumok rendszereként« értelmezi, hanem a kultúrát társadalmi tapasztalatok és a szociális cselekvés közegének, társadalmi viszonyok és életgyakorlat kifejeződésének tekinti”. Ez a kultúrafogalom persze nem fedi le a kultúrártörténet tárgyát: az „életvilág” ugyanis nem darabolható fel külön gazdaságra, politikára és kultúrára (ezen belül elit-, tömeg- vagy népi kul-

túrára). Mindez együtt alkotja azt a közeget, amely a hétköznapi „életgyakorlat”-ban megnyilvánul... – írja Gyáni Gábor a kultúrákutató történészre, Natalie Zemon Davisre hivatkozva, és kiemelve, hogy a kulturális megnyilvánulások közé tartozik mindaz, ami „szövegszerű”, ami „olvasható”, „lefordítható” és „értelmezhető”; majd Peter Burke gondolataira utal: „a kultúrát kommunikációs rendszerként kell kezelni, olyan (írott) nyelvként, melynek »nyelvtana«, tehát arról szóló szabályai vannak, hogyan kell étkezni vagy ruhát hordani stb. A kultúrát esetleg mint a »jelek rendszerét« fogják fel, melyet szöveggként »el lehet olvasni...” (Gyáni, 1992:492–495)

Gyáni Gábor – aki a kortárs történész szemével nézi a kultúrafelfogásokat és lehetséges megjelenítési módokat –, továbbgondolhatóvá teszi tézisé: a kultúra történetes felfogása, és a kulturális értékek, örökség, tudás és értékrend megjelenése a „találgató történetírásban” nem teszi lehetővé, hogy az intézményeket feltételezett eredetük alapján magyarázzuk, még annak árán sem, hogy ha a társadalmi integráció folyamatában betöltött funkciójuk alapján értelmezzük őket. Ebben ugyanis benne rejlik egy „megelőző ok” feltételezése, miszerint egy társadalmi jelenség szükségessége abból a funkcióból következik, melyet egy társadalom kohéziójának fenntartásában betölt. (Descola, 1993) Az ugyancsak kortárs amerikai etnológus, Clifford Geertz a kultúrát valójában az ember által szőtt *jelentések* világának tekinti; elemzését „nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak” tartja. (Geertz, 1993) Szerinte a megértést célzó kulturális elemzésnek rendkívül aprólékos leírason kell alapulnia, mivel az antropológus célja elsősorban nem az, hogy elvont általánosításokat javasoljon, vagy az egész földkerekségre kiterjedő összehasonlításokat tegyen, hanem inkább az, hogy a lehető legfi-

nomabban értelmezzen egy szűkebben körülhatárolt kulturális rendszert, így tehát kezelni tudja összetevőinek együttesét (i. m. 50). Az etnográfus úgy silabizál egy kultúrát, mint egy ódon kéziratot: miközben a szöveg megállapításait rigolyás pontossággal kezeli, a kommentárnál megőrzi saját értelmezési szabadságát. Ez egyébként mindig egy értelmezés értelmezése, hiszen azok a jelölő rendszerek, melyeket a megfigyelő kommentál, maguk is mindig egy társadalom által kulturálisan szentesített világmentelmezések. E módszer tehát arra a gondolatra alapozza létjogosultságát, hogy egy kultúra kollektív megteremtőinek interpretációs eljárása semmiben sem tér el attól a megismerési folyamatától, amellyel a kommentátor biztosítja a kultúra megértését: a kulturális jelenségek hermeneutikus értelmezése semmi egyebet nem tesz, mint reprodukálja az ezeket létrehozó intellektuális műveleteket. (Descola, 1993)

A kultúra tudományként az antropológia hivatása azon intézményes formák tanulmányozása lenne, amelyek mindig és mindenütt megannyi (alkalmazkodó) választ adtak az emberi természet biológiai meghatározottságára: evés, ivás, szaporodás, alvás, védekezés stb. Léteznék tehát folyamatosság a természetes és a kulturális, az organikus és a szuperorganikus között, mely arra készítené az antropológust, hogy tegye magáévá a biológia ügyét, és merítsen ihletet módszereiből. Ámde már Malinowski észrevette (1922-ben, s nem a kulturális ökológia közelmúlt napjaiban!), hogy a természetes szükségletek és a rájuk adott kulturális válaszok közti egyszerű ok-okozati kapcsolat egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy az *intézményes mező egészének funkcióját* ezzel magyarázzuk, mivel az oly sajátosan társadalmi, hogy nem lehet kizárólag biológiai alapokon értelmezni. Az alapvető szükségleteken túl, melyek feltételeit az emberi természet és fejlődése környezetének ökológiai jellemzői szabják meg, feltűnnek hát a másodlagos szükségletek. Ezek olyan kulturális

determinációkból bukkannak elő, melyek eredetileg az alapvető szükségletekhez való alkalmazkodásból születtek, és maguk is új, szintén kulturális válaszokat igényelnek. Ilyen (egyebek között) a kultúra lehetséges válasza a környezet kihívásaira, a társadalmi egyensúly fenntartásának igénye, a harmonikus lét igénye, a testi és mentális összhang normája, és más hasonló funkciók.

A kultúra mint szükséglet az életfunkciók működtetésének szükségleti hátterét adja. Malinowski szerint az alapvető szükségletek úgy határozhatók meg, mint „biológiai és környezeti feltételek együttese, amelyek kielégítése az egyén és csoportja fennmaradásához szükséges”. (Malinowski, 1960:75) Összeállít ezekből egy korlátozott listát, hétnyílású táblázatba foglalva össze azt a tizenegy „vitális szekvenciát”, amelyekben szintetizálja az ember valamennyi alapvető ösztönét és kielégítésük módjait. Minden alapvető szükséglet több vitális szekvenciát foglal magába, de elvben csak egyetlen kulturális választ fogad el. A szükségletek és válaszok oksági kapcsolatainak sorozata a következőképpen épül föl:

1. anyagcserre → élelem;
2. szaporodás → rokonság;
3. jó testi közérzet → hajlék;
4. biztonság → védelem;
5. mozgás → tevékenységek;
6. növekedés → oktatás;
7. egészség → higiénia.

Egy ilyen táblázat még az általánosság ilyen magas fokán – ahová Malinowski helyezi – sem rendelkezik magyarázó értékkel, hiszen az elkülönített determinációs kapcsolatok nem egyértelműek. Minden válasz több szükséglettel függhet össze, és minden szükséglet szükségképpen több választ vár: a jó testi közérzet szükségletére a higiénia és a védelem funkciói éppúgy szolgálják az összhangot, az egészség megóvását, mint a jó testi közérzet és a biztonság. Amint tisztán funkcionális szemszögből vizsgáljuk őket, a kulturális intézmények csakis többértékűek lehetnek, és azok a biológiai szükségletek, melyeket

szolgálják, maguk is kibogozhatatlanul összegabalyodnak. Az intézmény és a primer/szekunder funkciók itt környezetfüggővé lesznek, kommunikációjuk vagy a tömeges közlés és fogyasztás mentén, vagy az egyének reprezentált válaszai mentén rendeződnek el.

A másodlagos szükségletek alkotják „az emberi szervezetben a kulturális környezetben és mindkettőnek a természeti környezethez való viszonyában meglévő azon feltételek rendszerét, amelyek elegendők és fontosak a csoport és az organizmus fennmaradásához” (i. m. 90); „származékos szükségletekre” (biológiai sík) és „integratív imperatívuszokra” (társadalmi sík) oszthatók. A származékos szükségletek azokból a jellegzetességekből születnek, amelyeket az alapvető szükségletekből fakadt kulturális válaszok eredményeznek, és ezáltal négy újabb választípus jön létre. Arra a szükségletre, hogy a megélhetéshez elengedhetetlen javak létrehozását megszervezzék, a gazdaság választ; a közös tevékenység szabályozásának kényszerére a társadalmi ellenőrzés; az ismeretek átadását és folyamatosságát a nevelés biztosítja, végül a hatalomgyakorlás kodifikálásának szükségességére a politikai szervezet a felelet. E (másodszintű) kapcsolatok egy részét ugyanazzal a bírálattal illelhetjük, mint az előző sorozatot. Nagymértékű redundanciát mutatnak ezek a megfelelések, hiszen a származékos szükségletek meghatározása a logika visszajáról mintegy funkcionális a posteriori igazolása a kért válasznak; mint minden finalista okoskodásban, az ok természetét az okozat természete előfeltételezi. Ami az integratív imperatívuszokat illeti, Malinowski szerint ezek a kollektív szolidaritás fenntartásának társadalmi szükségletéből születnek, és ezekből erednek mindazok a válaszok, amelyek az emberi csoportok egységét biztosítják: a szokások, a hagyományok, a szimbolikus eljárások és az ezeket kifejező nyelv. A kérdés általános jellege miatt itt is elvész e banálisan funkcionális érv minden heurisztikus haszna. Senki nem vonja kétségbe, hogy a mitológia vagy a rítusok egy-egy társadalom identitásának fenntartására szolgálnak, azonban integrációs szerepük egyszerű kijelentése sem azt nem teszi lehetővé, hogy működésük belső logikáját feltárjuk, sem pedig azt, hogy kiderítsük, miért lehetségesek ekkora formai és tartalmi különbségek az egyes kultúrákban. (Descola, 1993:17–79)

Az „ember mint válaszadó lény” felfogása igen messzi gondolkodástörténeti hagyományra megy vissza. Napjainkban azonban már csak kevesen érzik elemi igénynek a történeti gyökerek

folytonos kiásását, s inkább tekintik az ember mint kulturális komplexum válaszait olyanoknak, amelyek megértésre, vitára, kommunikációs hatékonyságra utalnak. Az emberi nem rangadójaként a „szimbólumhasználó lény” megkülönböztető jelző egyúttal már a kultúra egyes szférái, hatókörei, intézményesült formái felé vezetik a kérdezőt.

A szimbólumok (mint „a személyek titkos jelei”, ahogy a Kapitány-házaspár második *Jelbeszéd-kötetében* ez megfogalmazódik, 2002:9), olyan igazságértéket hordoznak, amelyet nekik tulajdonítanak. A közművelődés vállalt, korántsem jelképes, de sokrétű szimbólumforgalmazási feladattal megrakott programjai tehát olyan „jelbeszéd” egyik oldalán álló, „üzenetfeladó” szerepkört töltenek be, amely éppen a közvetítő jelleg miatt feltételezi a másik oldal, a befogadók értelmezői körét. Ezt a köztes, közvetítő, tolmácsi funkciót tölti be a közművelődés intézményrendszerének egy-egy intézmény-

nyesült formája (mozi, múzeum, klub, foglalkozás, művelődési központ, iskola, folyóirat, előadás-sorozat stb.). Közvetítője, tolmácsa tehát az ember a művelődés formáinak, hírműveinek, szubkultúra-csoport működésének, szervezője, alakítója számos értéknormának, jelrendszernek, hatéseggyüttesnek. Megtestesülése maga az intézmény is, megjelenített formája maga a közlendő tartalom, arca tehát az intézményi arculatra is rámosódik. Úgy mosódik rá, mint Vargas Llosa *Beszélőjére* az őserdei környezet, amelyben közösséggé formálva a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az ösz-

fogalmát – legyűrve, tovább vigye a vándormesélők láthatatlan nemzetségének hagyományait – ez olyan tett, amely időre az eszembe jutott, és ugyanúgy, mint azon a napon, amikor tudomást szereztem róla a Nueva Luz nevet viselő település csilgafényes sötétségében, jobban megdobogtatja a szívemet, mint amennyire a félelem vagy a szerelem egyszer is megdobogtatta.”

Összegző

A kultúraközvetítés intézménye – és általában az intézmény – nem működik emberek nélkül. Az ember azonban maga is intézmény, funkciói és érdekei, hatása és érzékenysége éppoly szükségképpen elemei a társadalmi szervezethez, mint a sajátos funkciók teljesítése céljából elkülönült intézmények. Intézményi arculaton jobbra azt a profilt értjük, amelyet az adott épület és adminisztrációja vagy képviselői a feltételezett érdeklődők, kívülállók, a „köz” felé mutat. Az ember nem intézmény a szó épület-, adminisztráció- és hierarchia értelmében, viszont mégiscsak intézmény annyiban, amennyiben mindezek helyett is működni képes, mindezek mögött is formáló erőként van jelen, amennyiben arca van, s ez arcot a belső átszellemlés fénye ragyogja be. S aki kultúrát mond, művelésről beszél, mely az ember sajátja.

A kultúra csarnokainak mégis régóta alapkérdése: hogyan tudná érvényesen, hatékonyan, eredményesen elérni, meginvitálni, bekebelezni az embert. Ez a kérdésfeltevés abból a kultúraszükséglet feltételezéséből indult ki, miközben a kultúraszükséglet átalakult parancsolattá: a kultúra intézményei szorulnak rá az ember jelenlétére, a szolgáltatás keresi igénybevevőjét, a struktúra firtatja funkcióját, s a stratégia módosítja ideológiáját... A korábbi, uralmi helyzet piacgazdaságivá vált, így váltott arculatot. S va-

lójában ehhez az új profilhoz, piaci alkuhelyzethez válogatja most jól szabott alarcát a közművelődés intézményrendszere. A „köz” művelődése nem állami prioritás ma már. De humán értékrend része mégis. El kellene gondolkodni azon, lehetséges volna-e az embert intézménynek tekinteni, ha egyszer egy karakteres személyiség varázsereje saját társadalmi terepén gazdagabb és hatékonyabb lehet, mint egy centralizált építményben... Kérdéseimet nem a leépítés vagy felszámolás szándéka generalizálja, hanem épp az ember mint a kultúra intézménye, másfajta „intézményesítése” kínálja.

Röviden tehát: az ember több mint intézmény, ha betölti azt a szerepet, amely kultúrája kiteljesítésével strukturális lehetőségként adódik számára. S az intézmény kevesebb, mint az ember, ha nem tudja tükrözni azt a funkciót, hogy az embert szolgálja...!

JEGYZET

- 1 A tanulmány alapja egy 2003. október 13-án, Szekesfehervárott elhangzott előadás, amely Böka Mária szervezésében "A kulturális intézmények arca és arculata" című konferencián került fololvasásra. Több más írással, elhangzott előadással együtt azóta is arra vár, hogy az intézményi struktúrában meglévő funkcionális lehetőségek egyszer talán majd kedvezni fognak az intézményi és emberi stratégiáknak, s akkor mód lesz majd az összes előadás kötetformájú megjelentetésére... Ennek eddig kis esélye látszott megvalósulni, írást azért is adtam a Kék szerkesztőségének, hátha így legalább halovány arcot kap, ami megtestesülhetne egy teljesebb arculatban...

IRODALOM

- Blondel, Jean: *Thinking Politically*. London: Wildwood, 1976.
- Burke, Peter: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and*

szertartozás érzését, testvéri és egységes valamit próbált létrehozni: „Mert ha valaki úgy beszél, mint egy Beszélő, az annyit jelent, hogy már érzi és megéli a kultúra legbenső lényegét, behatolt legrejtettebb zugaiba, eljutott történelmének és mitológiájának gyökeréhez, átjárják tabui, reflexei, vágyai és ősi szorongásai. Hogy a lehető legteljesebb módon gyökeres macsigengává változik, egyvalakivé abból a réges-régi nemzetségből, aki (...) hazám őserdeit járva, hozta-vitte az anekdotákat, meséket, a fantasztikus történeteket, pletykákat, tréfákat, közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak. Saúl Zuratas lemondott mindarról, ami volt és ami lehetett volna, csak azért élt, hogy (immár húsz esztendeje) járja Amazónia erdeit, és minden akadályt – legfőképpen a modernség és a haladás

Kulturális stratégia

- Communication. Cambridge: University Press, 1987.
- Csepeli György: Szociálpszichológia. Budapest: Osiris, 1997.
- Davis, Natalie Zemon: The Shapes of Social History. *Storia Della Storiografia – Hist. Historiographie*, 17. 1990.
- Descola, Philippe: Az oksági magyarázat. In: Descola–Lenclud–Severi–Tailor: A kulturális antropológia eszméi. *Századvég*, 1993. 13–73.
- Durkheim, Émile: *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan, 2003.
- Dülmen, Richard van: A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatóközpont, 1990.
- Geertz, Clifford: *Az értelmzés hatalma*. Budapest: Osiris, 1994.
- Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest: Osiris, 1995. 692.
- Gyáni Gábor: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ*, 1992/tél, 492–495.
- Kapitány Agnes–Kapitány Gábor (szerk.): *„Jel beszéd az életünk” 2*. Budapest: Osiris, 2002.
- Kocka, Jürgen: Elméletek és kvantifikáció a történetírásban. *Világtörténet*, 1986. 3–4.
- Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 2000.
- Malinowski, Bronislaw: *Argonauts of the Western Pacific*. Chicago: Dutton, 1960.
- Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?”. Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (válogatta): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest, 1988. 62–110.
- Sperber, Dan: *A kultúra magyarázata: naturalista megközelítés*. Budapest: Osiris, 2001.
- Vargas Llosa, Mario: *A beszélő*. Budapest: Magvető, 1993. 236–237.

Bevezető

Egy ország vizuális kultúrájának alakulásában meghatározó szerepet töltenek be a *közintézmények által közvetített vizuális üzenetek*. Bár az egyes emberek vizualitáshoz való viszonyának alakulása kevésbé függ az erre szakosodott kulturális intézmények erőfeszítéseitől, mint azt az aufklärista elképzelések feltételezik, és az intézmények látványainál minden bizonnyal erősebb hatást gyakorol erre a család és a különböző referencia-csoportok hatása, a film, a televízió és a számítógépes univerzum látványvilága, illetve a mindennapi élet (az

amikor szándékosan „kulturális mintát akar elsajátítani”, s persze még inkább, amikor az emberben nem is tudatosodik a rá gyakorolt hatás) ezért mindenképpen nagyobb arányban igazodik az ezekben az intézményekben megjelenő mintákhoz. Ilyen szempontból tehát a vizuális kultúra alakulása tekintetében mindenképpen figyelmet érdemelnek a szűkebb értelemben vett kultúráközvetítő intézmények: mint az *óvoda, iskola, a művelődési ház, a színház, a múzeum, a mozi, a könyvtár*; illetve (tágabb értelemben) azok a tekintélyközpontok, amelyeknek kulturális céljai is vannak: *polgármesteri-önkormányzati hivatalok,*

Kapitány Ágnes–
Kapitány Gábor

Ideologikus jelek

kulturális modellek egy intézménykutatás tükrében

utcák, a kirakatok) vizuális ingeradatok, de kétségteljesen – s nem elsősorban szándékolt hatásaikkal, hanem a nem tudatos mintakövetés érzelmekkel át-színezett mezőjében – formálják a vizuális kultúrát a különböző közintézmények látványegyüttesei is. Elsősorban az intézmények *tekintélyén* keresztül; aminek tekintélye, presztízse van, az többnyire utánzásra készítet, hiszen minden ilyen mintakövetéssel az ember a saját presztízst is igyekszik emelni, hozzáigazítani ahhoz, aminek már elismert presztízse van. De hatnak ezek az intézmények az egyszerű (mindennapos) *érintkezésen* keresztül is: az ember mindenütt, ahol megfordul, kaphat ötleteket a maga környezetének érdekesebbé, kellemesebbé tételéhez. És bár az imént azt hangsúlyoztuk, hogy a kulturális intézmények korántsem gyakorolnak akkora befolyást minderre, amekkorát szeretnének, de mivel ezeket eleve a kultúráközvetítés intézményeinek tekintik, ennél fogva az önkéntes mintakövetés (legalábbis,

pártházak, templomok; illetve az életmód-kultúra fontos szintereiként és alakítóiként a *vendéglátóipari intézmények*. Sajnos valahol meg kellett húznunk a vizsgálatba bevont intézmények körét, de az anyagi források hiánya is szerepet játszott abban, hogy a gazdasági intézmények – gyárak, szövetkezetek, bankok, üzletek – nem kerültek be a mintába, pedig mindezek általában is jelentős arányban részei és alakítói vizuális környezetünknek (is); ami pedig a vizuális hatalomjeleket, a presztízsz-szimbolika mintáit jelenti, ezek jelentős mértékben éppen a gazdasági szféra szereplői körül halmozódnak.

1981 és 1985 között e megfontolások alapján végeztük el két megye (Békés és Győr-Sopron) valamennyi, a fenti, tág értelemben felfogott kulturális intézménye vizuális értéksugallatainak vizsgálatát. Elkészült e körülbelül háromezer intézmény mintegy harmincezer fotóból álló fotódokumentációja is. A kutatás eredményeit *Intézménymimika* című

könyvünkben (VITA, Bp. 1989) összegeztük. Több oldalról felmerült azonban az igény, hogy ezt a kutatást meg kellene ismételni, és megvizsgálni: milyen változásokat hozott a rendszerváltás (és a közben eltelt húsz esztendő), a kulturális intézményrendszer átalakulásában (az intézmények vizuális arculata, a vizuális kultúrát befolyásoló, meghatározó állapota szempontjából). Ennek jegyében került sor 2005 folyamán az *Intézménymimika – 2* című vizsgálatra.

Az „Intézménymimika” cím arra utal, hogy miként egy ember arcjátéka számos szándékos és szándékolatlan információt közvetít a szemlélőnek az illető személyiségéről, hangulatáról, emócióiról, a verbális kommunikációt kísérő, annak üzeneteit módosító, értelmező metakommunikációs közlendőiről, akként az intézmények látványai is módot adnak arra, hogy ilyen többletinformációkat keressünk bennük. Ezekből a látványokból kiolvasható például az *intézmények közti hierarchia-rangsor*, az, hogy az egyes intézmények milyen szociális státust ígérnek (vagyis, hogy a bennük való tartózkodás által az ember a szociális ranglétra mely fokán érezheti magát, legalább időlegesen); a *centrum-periféria* viszony, a *reprezentáció jellege* (hogy tudniillik mennyire tartják fontosnak azt, hogy kifelé reprezentáljanak,¹ vagy éppen ellenkezőleg, elsősorban befelé – s olykor csak beavatottak számára, exkluzív jelleggel – mutatják fel vizuális értékeiket). Az intézményeken belül „kiolvasható” a látványokból a *belső hierarchizáltság*, a *vezetői státus jelzései*; az intézmény *demokratikussága*, *nyitottsága*, illetve *bürokratizáltsága*, *elidegenedettsége* (s a bürokratizáltsággal, elidegenedettséggel szemben is) érvényesített *kreativitás*, az *otthonosság* megteremtésére irányuló intimizálási kísérletek; az *individuum megbecsültsége* (vagy annak hiánya); a „köz” és magán viszonya, egymásra hatása; a *rend-rendetlenség*, *gondozottság-ápoltság* (illetve annak hiánya); a *civilizáltság*, *higiéncia* foka, az *urbanizáltság-termesztet-közelség*, a *hagyomány-modernség* foka és aránya, a *lokalitás* hangsúlya és/vagy a *globalizá-*

ció jelei. Megjelennek az intézmény életében szerepet játszott *korszakok stílusai*, de nem csak azok, amelyek az intézmény építésének, berendezésének időszakában jellemzőek voltak, hanem azok a régebbi korstílusok is, amelyek választása révén e régebbi korok *mintákként* is megjelennek (kifejezve azt, hogy az egy-egy ilyen történelmi korszak által szimbolizált értékeket az intézmény látványainak alakítója hangsúlyozni kívánja, vonzalmat érez irántuk). Hasonlóképp jelez értékpreferenciákat, vonzalmakat az is, amikor *más kultúrák, társadalmak* szimbólumai jelennek meg a látványokban. Egyáltalán fontos, hogy milyen „világok”, a látványokból összeálló világszerű asszociációrendszerek jelennek meg az intézményekben. Vizuális hatásokon át (is) közvetítődnek a legkülönbélebb *értékek, ideológiák, identitások*, kifejezésre jut egy meghatározott *ízlésvilág*; szerepet kap (vagy nem kap szerepet) a *humor*. A hozzájuk fűződő asszociációk révén jelentést nyer *egyes térrészek kiemeltsége*, de ugyanígy az *egyes tárgyak kiemeltsége* is. Bár valamennyi említett dekódolási lehetőséget nem aknáztuk ki, az 1989-es könyvben ezek jelentős részét igyekeztünk figyelembe venni, s ugyanezt kísérjük meg most, az új vizsgálat által nyújtott lehetőségek segítségével is.

2005-ben nem volt módunk egy akkora empirikus vizsgálat lebonyolítására, mint húsz évvel korábban, de az akkori tapasztalatok alapján úgy láttuk, hogy erre nincs is szükség. A legfőbb tendenciák egy viszonylag kisebb mintában is megjelennek. Míg a nyolcvanas években két megye teljes intézményrendszerét sikerült végigfotózni, ezúttal két megyeszékhelyet és a hozzájuk kapcsolódó agglomerációt választottuk. A város és falu különbségek így bekerülhettek az összehasonlítható jelenségek körébe, bár a minta kétségkívül jóval *urbanizáltabb* képet és állapotot mutat az agglomeráció intézményeivel együtt is, mint az országos helyzet, vagy akár csak az adott megye általános jellege. (S

ennélfogva a húsz év előtti teljes mintával kevésbé lehet összehasonlítható.) Ahol új jelenségekkel találkozunk, ezek nagy valószínűséggel továbbterjednek, ahol pedig valami kitartó továbbélésével, az is feltehetőleg jellemző a vizsgálatba most be nem került településeken is. (Mindazonáltal ilyen következtetések levonását a vizsgálat térbeli korlátai csak hipotetikus szinten engedik meg. A minta természetesen nem reprezentatív, de mivel kvalitatív vizsgálatról van szó, a mintegy ötszáz intézményről készült nagy mennyiségű – körülbelül húszezer – fotó mindenesetre igen jelentős adatbázis.)

41
K É K

Annyiban ragaszkodtunk az előző kutatás jellegének fenntartásához, hogy mindenképpen egy *nyugat-* és egy *kelet-magyarországi* színhelyet kerestünk, egyrészt, hogy a különbségeket vizsgálni lehessen, másrészt már az első vizsgálat visszaigazolta azt a feltételezést, hogy ami a két eltérő gazdasági mutatókkal, népsűrűséggel, részben eltérő vallási és történelmi hagyományokkal rendelkező országrészben *közös* tendenciának mutatkozik, az lényegében országosan jellemzőnek tekinthető. Ugyanakkor szándékosan *nem a korábbi helyszíneken* ismételtük meg a vizsgálatot. Ha ugyanazokon a helyszíneken vizsgálodtunk volna, ez *helytörténeti szempontból*, az adott intézmények alakulásáról fontos információkat nyújtott volna, de mivel elsősorban az általános tendenciákra voltunk kíváncsiak, ebből a szempontból az ugyanazon a helyszínen megismételt vizsgálat csak látszólag növelte volna a megfigyelések érvényességét, valójában azonban inkább csak-

centette volna. Hiszen egy meghatározott település meghatározott intézményekben lezajlott változásokban mindig sok az esetlegesség. (Sikerül-e éppen elnyerni valamilyen támogatást, mennyire dinamikus az adott intézmény vezetése, milyen a konjunktúrája az adott régiónak stb.) Minthogy azonban már a húsz évvel ezelőtti vizsgálatban is az *általános vonások* (a – Budapesten kívüli – Magyarország kulturális vonatkozású intézményeinek vizuális sajátosságaiban megjelenő szimbolikus és értéküzenekek általános jellemzőit) igyekeztünk megragadni a két konkrét megye intézményeiben, a mostani vizsgálat arra

nak idején az elkészült fényképeknek – többnyire amatőr felvételeknek – igen változatos volt a minősége (akkor persze nagyon örültünk annak, hogy ha nem is tökéletes minőségben, de hatalmas dokumentációt sikerült rögzíteni); a mai digitális technika jóval megfelelőbb minőségű és szinte korlátlan mennyiségű kép rögzítését tette lehetővé; így a korábbinál sokkal kisebb településmintáról ezúttal mintegy 20 ezer, CD-n, DVD-n tárolt színes kép jött létre. A felvételeket Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében Beregszászi János; Vas megyében a BDTF kommunikáció szakos hallgatói, Balogh Zsófia, Bodor Ákos, Bokor Zoltán, Horváth Erika, Láng Zsófia, Tóth Anikó, Turi Gábor, illetve Dányi Dániel készítették, akiknek ezúton is köszönetet mondunk munkájukért, amely nem utolsósorban azért eredményezett különösen jól elemezhető anyagot, mert már a fényképek nagy része is a kulturális antropológia szemlélete iránti átlag feletti érzékenységgel készült.

A képeket elsősorban az alábbi szempontok figyelembevételével dolgoztuk fel:

- a Patyomkin-jelenség;
- hierarchiajelek;
- igazgatói irodák, tanárik, beosztottak szobái, terei;
- óvoda és iskola, sajátos gyerekvilágok;
- a kreativitás megnyilvánulásai;
- otthonosság-törekvések;
- civilizációs feltételek, higiéné;
- kertek, udvarok, előkertek;
- térszerkezet/térhasználat-változások;
- „agora” jellegű terek;
- identitásjelek;
- tárgykultúra, tárgyhasználati sajátosságok; fényviszonyok;
- kulcsértékek, domináns értékek;
- a humor, ironia, vidámság, derű jelei;
- ideologikus jelek, feliratok;
- közvetítés: egy kis Coca-Cola ikonográfia;
- kulturális modellek, minták;
- centrum–periféria viszonyok, „nagyvonalúság” és „kisszerűség”;
- a két megye különbségei.

A képanyag további feldolgozási lehetőségeket is magában rejt: érdemes lenne a látványokat megvizsgálni esztétikai, művészetelméleti, design-elméleti, építészeti, belsőépítészeti, formatervezési, művészetszociológiai szempontok alapján, az egyes intézménytípusok sajátos működésmódja szerint, az urbanisztika, a településfejlődés, a regionalisztika nézőpontjából is.

Az *Intézménymimika* – 2 arról szól, amit a *látványok* sugallnak. A látványok azonban sok mindenről nem tudósítják a szemlélőt. Nem derül ki belőlük, hogy milyen *objektív megköötöttségek* játszottak szerepet az intézmények kialakításában (pénzszűke, bútor kínálat, tárgy kínálat), inkább azt a mozgásteret jelzik, ami az egyes intézmények eltéréseiben megmutatkozik. Nem derül ki a látványokból az sem, hogy milyen *kompromisszum-sorozatok* vezettek ahhoz, ami most látható, miért, miben és hogyan kellett módosítani az eredeti terveket, milyen problémákhoz kellett igazodni a kivitelezés során; milyen tényezők nehezítik az adott környezetek gondozását, karbantartását. Nem derül ki, hogy például a magántulajdonban lévő intézmények közül melyik kényszervállalkozás, aminek szintén meg lehetnek a következményei a tárgyi környezet kialakítására is. A látványok nem mindig árulják el azt sem, hogy létrejöttükben mi az, ami pénz kérdés, mi az, ami igényesség-igénytelenség kérdése, s mi az, ami izlésbeli eltéréseknek köszönhető. Egy tárgyi környezet „alternatív” jellege nem feltétlenül jelenti azt, hogy mögötte valóban alternatív tartalom is húzódik, miként egy bürokratikus atmoszférát sugalló környezetben sem feltétlenül uralja az ott dolgozók magatartását is a bürokrata szellem. Az egyes intézmények működése nagymértékben *személyfüggő*, s az ott dolgozók személyes sajátosságairól csak keveset olvashatunk ki a látványokból. Nem hisszük tehát azt, hogy a vizuális üzenetek elemzésével teljes képet kapunk *magukról az intézményekről*. Ugyanakkor, ha az intézmények látványvilága és a benyűk zajló élet eltérhet is egymástól, a

nyújt lehetőséget, hogy a hajdani *általános* képet a mai *általános* képpel szembevitjük (amennyiben persze a két helyszínen megfigyeltékben valóban sikerül általános tendenciákat regisztrálnunk). Tehát nem a mai X megyét hasonlítjuk össze a tegnapi Y megyével, hanem a mai országosnak feltételezett tendenciákat a húsz év előtti országos tendenciákkal. A kiválasztott két megyeszékhely – Szombathely és Nyiregyháza –, ha nem is teljesen azonos méretű, de nagyságrendben összevethető városok; mindkettő tanárképző főiskolának ad otthont, mindkettő határ közelében fekszik (viszont ez a határ közelség egészen mást jelent annak függvényében, hogy melyek azok az országok, amelyekkel ily módon közvetlenül érintkezésbe kerül).

A vizsgálatba bekerülő intézmények köre, illetve a fotódokumentáció instrukciói teljesen azonosak voltak a húsz év előtiekkel. Jelentősen különböztek azonban a technikai feltételek: míg an-

legáltalánosabb tendenciák alapján általános következtetések igenis levonhatók a vizsgált intézményrendszer – és mögöttük az ország – éppíglétében megnyilvánuló *szellemi, értékrendszeri, kulturális állapotról*. S mivel elsődleges célunk annak bemutatása, hogy a vizuális jelekben hogyan szimbolizálódnak e szellemi, értékrendszeri, kulturális tartalmak, ennek megjelenítésére az anyag mindenképpen alkalmasnak mutatkozik. (Arról nem is beszélve, hogy még az említett személyes feltételek sem teljesen függetlenek a környezeti sajátosságoktól: az egyes emberek hangulatát, tevékenységi lehetőségeit, de sokszor még a szakemberek rekrutációját, minőségét is szelektálják, orientálják az intézményes környezet és a munkafeltételek adottságai.) Az intézmények kialakításában megnyilvánuló szellemiség pozitív energiái pedig egyes esetekben még az anyagi feltételek objektív korlátaira is visszahathatnak.

De lássunk néhány részletet a kutatás eredményeiből.²

Ideologikus jelek, feliratok

A nyolcvanas évekbeli kutatás idején a látványokban (is) a szocializmus ideológiai kánonjai – és az ehhez kapcsolódó értékek – uralkodtak. Ez az „uralkodás” nagyon intenzív volt a hivatalosság szférájában: a mindennapi életben az államszocializmus utolsó éveiben már korántsem volt akkora jelenléte az ideológiának, mint amit a látványok sugalltak. Ennek az ideológiának a magja a *marxista* világnézetnek a kommunista *politika* alá rendelt hirdetése, amelyet a látványokban elsődlegesen a vörös színű zászlók, drapériák, a sarló-kalapácsok, ótágú csillagok, a direkt és elvont jelszavak, kiüresedett szlogenek, illetve a marxista panteon „szentjeinek” arcképei képviseltek. Az ideológia a döntően individualizmusával jellemzett polgári szemlélettel szemben önmagát „közösségi” ideológia ként határozta meg, ennek megfelelően a jelszavakban nagy súllyal szerepeltek az *összefogás, a szoli-*

daritás, az egység értékei, amelyek – minthogy a valóságos közösségeket részben elsovasztották, részben alárendelték az állampárti társadalomirányító gépezetnek – valójában éppúgy az elvárt állampolgári engedelmesség ideologikus átfogalmazásai voltak, mint ahogy a szintén jelentős arányban szereplő *munka, termelés, tett, cselekvés* értékek hangsúlyozása a teljesítménymotivációt pótló hatalmi nyomásgyakorlás ideológiai kifejeződésének tekinthető. Sokszor szerepeltek még – az osztályharc elméletéből, illetve a készenlét biztosításának hidegháborús hatalmi igényéből következően – a *harc, a küzdelem* kategóriái, illetve (mivel az államszocializmus paternalista szemléletének megfelelően igen nagy szerepet tulajdonított az emberek [át]nevelésének), a *tanítás, felvilágosítás, oktatás* kategóriái is. Végül igen sok felirat hirdette a *párt* egypártrendszerben e nélkül is evidens vezető szerepét, és feliratok és képek sokasága mutatott fel (mint követendő mintát) a *Szovjetunió* életéből vett példákat (ideológiai szinten ily módon hirdetve a domináns nagyhatalom – a szándékolt sugallat szerint kétségbevonhatatlan – dominanciáját). Mindezeknek az ideologikus látványoknak azonban már akkor sem volt sok közük a valóságos viszonyokhoz, s (ha egyes értékek – szolidaritás, tanulás, munkafegyelem – egyes emberekben, akik ezeket nem az ideologikus torzítás fényében nézték, hanem komolyan vették közvetlen jelentésüket, pozitív visszhangot keltettek is), lényegében üresek, jelentéstelenek voltak magának a hatalomnak a szemszögéből is, amelynek ekkor már erőtartálékai sem nagyon voltak az ideológiai aktivitáshoz, így a hirdetett ideológia formális jellegét számtalan vizuális szimbolikus elem is jelezte (évek óta kihelyezett, bürokratikus értelemben vett „időszerűségüket” is rég elvesztett ünnepi jelszavak, fityegő feliratok, félig lepusztult, de a helyükön maradt dekorációk), s egyre inkább az érződött, hogy akik az ideológiát hirdetik, azok sem akarnak vele semmit

(legfeljebb fenntartani az adott viszonyokat, illetve hatalmon maradni).

Minél inkább gyengült azonban az ideológiát hirdető hatalom aktivitása, annál inkább megfigyelhető volt egyéb ideológiai elemek megjelenése is: a diktatúra „puhulása” teret nyitott a *fogasztói* ideológia térhódításának (ami akkor már a világ centrumaiban több évtizede domináns ideológiának számított); felerősödhetett (a diktatúra megreformálását, emberarcúvá tételét hirdette legális formában is) a *humánus, kultúra* értékeire épülő ideológia, és a hetvenes-nyolcvanas évek egyik legdinamikusabb ideológiai áramlata, a *kör-*

43
K É K

nyezetvédő, „zöld” ideológia is – mindezek egyszerre jelentették az uralkodó szocialista ideológia alternatíváit, a rendszer szempontjából viszont olyan „új” elemeket, amelyeket megpróbált beintegrálni az uralkodó ideológiába. Ugyanezt kísérte meg az 1956-ban majd a hetvenes években az uralkodó ideológiával szemben fellépő nemzeti eszményekkel és jelképekkel is, amelyek a nyolcvanas években lehetőséget kaptak a megjelenésre, amennyiben ez nem járt együtt a rendszer megkérdőjelezésével (s a rendszer maga is próbált építeni rájuk – még olyan jelképekre is, amelyek a rendszer ellenzői számára éppen az ellenállás és éppen hogy a rendszer megkérdőjelezésének szimbólumai voltak –, gondoljunk például az István, a király részleteinek bemutatására iskolai ünnepségeken, vagy a kórkárda pártvezetők általi kitűzésére március 15-én).

A rendszerváltás mindezt hatályon kívül helyezte. Szinte egyik napról a má-

sikra megszűnt a korábbi ideológiának nemcsak a dominanciája, hanem a jelenléte is (az állampárt maga is arculatot váltott, a korábbi ideológia bizonyos elemeit fenntartó Munkáspárt pedig marginalizálódott, s eltűnt az ideológiai látványokat formáló erők köréből). A korábbi ideológia, ha megjelenik, akkor vagy *szatirikus idézőjelben* „az emberiség nevére búcsúzik a múltjától”,³ vagy a nevében elkövetett *szőnyűségekre emlékeztető feliratokban*.⁴ Az intézmények arculatát vizsgáló kutatás számára nyilvánvalóan adódik a kérdés: mi került az eltűnt ideológia,⁵ illetve a korábban uralkodott ideológiai szimbólumok *helyére?*

44

K É K

E tekintetben az egyik legfeltűnőbb réteget az olyan látványok alkotják, amelyek a (szocializmus előtti) *múlt* iránti nosztalgia légkörét árasztják, ideológiai sugallatuk az, hogy (sok tekintetben) vissza kell térni a korábbi időszakhoz, újra fel kell venni a szocializmus (és a hosszan uralkodó szocialista ideológia) uralma által elvágott szálakat. Számos kép árasztja, számos tárgy idézi a „boldog békeidők”, a tizenkilencedik és huszadik század fordulójának vagy a két világháború közötti viszonylag nyugalmasabb éveknek polgári, illetve ráerős vidékiességet, kisvárosi bensőségeséget sugárzó hangulatát. Ez a múlt egyértelműen szép, kiegyensúlyozott, békés, emberi, kulturált és értékhorozó ebben a megjelenésben. A szocializmus romjain megjelent egyik ideológia tehát az értékörző konzervativizmus, amely a múltban keresi a forrását a társadalom lelki-szellemi újjáépítésének. Ebben a konzervativizmusban hol különválnak, hol összefonódik-összemosódik (az ere-

deti, történelmi valóságban egymással inkább hadakozó) nemesi és polgári világ, amelyben a parasztság, ha életét e pozitív múlt részeként ábrázolják, vagy polgárosuló parasztként, vagy a nemesi Magyarországgal patriarchális harmóniában jelenik meg.

A visszatérő ideológiai elemek közé sorolhatók a szocialista időszakban a társadalmi lét szélére (és lényegében a magánszférába) szorított *vallási* elkötelezettség megnyilvánulásai. A vallási utalások – gyakran erősen érzelmekre ható formában – fontos és gyakori ideológiai elemeként vannak jelen nem csak egyházi, hanem egyéb intézményekben: iskolákban, óvodákban, könyvtárakban, művelődési házakban; megjelennek még vendéglátó-ipari intézményekben is.⁶ Igaz viszont, hogy az egyházaknak az államhatalmi nyomás alóli felszabadulása nyomán a rendszerváltás idején várt vallási reneszánsz az akkor sokak által feltételezettnél kisebb mértékben következett be: a vallási jelek, szimbólumok az intézmények összességének látványgyűjtésében meglehetősen szerény részt képviselnek. Az egyházi intézményeken kívül, amelyekben nagy szerepe van a hitvallás különböző formáinak, leginkább az iskolákban találkozni vallási jelképekkel; ezek nagy része azzal is összefügg, hogy a bibliai ismeretek végre – ha az optimálisnál talán kisebb mértékben is – bekerültek az általános műveltség iskolában is oktatott alapelemei közé, s így például rajzfeladatok tárgyává is váltak; néhány esetben azonban hívó tanár vagy diákok hitüket kifejezni kívánó diszítő szándékait tükrözik. A vallási ideológia terjesztésében egyébként eléggé tekintélyelvű (s ezért az újabb nemzedékek szocializációjával sok tekintetben ütköző) megnyilvánulások (a szövegekben gyakori felszólító mód, néha intoleráns, „harci” attitűdöt sugalló megfogalmazások) keverednek a vallás tradícióit, értékeit a mai kor kihívásaival összekapcsolni próbáló törekvésekkel (például a már említett humoros, nyájas hangvétellel). Gyakori az életel-

vek megfogalmazása, az életvezetési tanácsok sorolása. A *szereket*, a *család*, a *gyerekek* kiemelt értékeként jelennek meg a vallási utalások értékmezőjében. Egyházi iskola falán például hosszú idézet olvasható Pál híres leveléből a szeretetről, de érdemes idézni „Az öröm tizparancsolatát” is. A legtöbb vallási tartalmú felirat, kép természetesen templomokban és egyházi iskolákban látható. (Az egyházi iskolák igazgatói, tanári szobáiban több szentkép, feszület, Mária-szobor is jelzi az oktatók hitét, s sugallja annak követését a diákok számára.) Az adott egyház hagyományainak megfelelően a *katolikus* közegekben több a képi díszítés, a *protestánsban* a szöveges felirat. Olykor az adott egyház identitását kifejező egyetlen jelmondatba sűrített hitvallás jelenik meg: „Ha az isten velünk, kicsoda ellenünk”; „Te benned bízunk eleitől fogva”; vagy egyszerűen csak: „Áldás, bekesség”; „Jézus mondja: jöjjetek énhozzám mindnyájan” vagy „Isten hozott” felirat az ajtó fölött; olykor akár hosszabb – aktuálisnak ítélt – bibliaidézet, például: „Hallanotok kell majd háborúrol és háborúk híreiről... mert nemzet támad nemzet ellen és ország ország ellen... és sok hamis próféta támad, akik sokakat elhitetnek... de aki mindvégig állhatatos marad, az idvezül (Máté 24. 6-13), vagy imaszöveg is: „Atyánk! Segíts meg bennünket. Add meg igyekezetünket. Adj erőt a munkára. Íme most a tanulásra. Világosítsd értelmünket. Adj szorgalmat és figyelmet. Oh, add áldásodat reánk. Szerető jó édes Atyánk. Ámen.” A szövegek gyakran figyelmeztetnek a vallási élmény keresésére: „nyisd fel szemeidet és láss”; „Csendesedj el, és megismered Istent”; és építenek arra is, hogy a kor emberének fontos a maga individualitása: „Vajon tudod-e, milyen értékes vagy Isten előtt?” „Az Isten Országá én vagyok És te vagy és mind, mind, mind, akik hisznek az Országban és királyban, Mínd akikben az Isten lelke lakik.”⁸ Sokszor a vallási megnyilvánulásokkal összefonódva jelenítik meg a *nemzeti* értékeket is⁹ (a magyar történelmi-kulturális tradíciók közül sok eleve elválaszthatatlan a vallá-

si ideológiai tradíciótól: Szent István vagy Szent László egyszerre jelképei a katolicizmusnak, a keresztény hitvallásnak és a nemzetnek, amelynek történelmében meghatározó szerepet játszottak; a Szent Korona vagy a címer keresztje egyszerre nemzeti és vallási jelkép; Szent István szobrai pedig sok településen jelentek meg az utóbbi években köztéri szoborként, de egyházi felszenteléssel), s gyakran jelenik meg az egyházi megnyilvánulásokban például a határon túli magyarok ügye is; de a vallás és a nemzet kapcsolatát jelzik a nemzeti elkötelezettségű lapok például a református iskola tanári szobájában, a nemzeti zászló kiemelt helyen való megjelenése a református templomban, vagy a református iskolák néptánc találkozójának hirdetése, ami a nemzeti kultúra őrzésében vállalt szerepre utal.

A következő, széles körben ható ideológia éppen a *nemzeti* ideológia. A nemzeti szimbolika minden eleme többé vagy kevésbé alkalmas arra, hogy a nemzet fontosságát hangsúlyozó ideologikus sugallatot közvetítsen. Persze a címer vagy a zászló kötelező alkalmazásának nem szükségképpen van ilyen hatása. De ha a nemzetiszin lobogó a „kötelezően” szokásos helyeken kívül is megjelenik, akkor ennek már nagy valószínűséggel van ideologikus sugallata: ezért lehet a fokozott nemzeti identitás kifejezője az a rendszerváltás óta elterjedt szokás, hogy egyes magánházak előtt egész évben leng a nemzeti lobogó, hogy ez közintézmények esetén is utalhat a nemzeti elkötelezettségre. Hasonlóképpen húzza alá a nemzeti érzés fontosságát a *Himnusz* és *Szózat* egyébként mindenki által kötelezően ismert szövegeinek szerepeltetése az iskolák falain. A nemzeti ideológia terjesztője lehet minden olyan látvány, amely a magyar kultúra tradícióira, a történelem egyes eseményeire, a történelem, a művészetek, a tudomány vagy akár a sport nagy alakjaira való büszkeséget sugároz, legyen szó szobrokról, domborművekről, festményekről, egyes személyiségek életét bemutató tablóról, példájuk követésére buzdító idézetekről, feliratokról. Gyak-

ran az idézett szövegek tartalmazznak erős érzelmi hatásokat, s célozzák ilyen érzések kiváltását.¹⁰ Az ilyen „hivatalos” jelzések hatását kiterjeszti, ha az emberek (iskolában a gyerekek) mind nagyobb tömeget aktivizálják is az ilyen jelzések létrehozásában, például a nemzeti ünnepek alkalmából rendezett rajzversenyek, kiállítások, tablókészítés stb. formájában. Gyakori jelzése a nemzeti ideológiával való azonosulásnak a *nemzeti színek* alkalmazása különböző tárgyakon,¹¹ vagy a nemzeti kultúra ünnepi hagyományainak olyan kellékei, mint a kokárdák, a nemzetiszin szalaggal átkötött kenyér, búzakoszorú, aratási koszorú; a matyóhímzéses, vagy egyéb magyaros mintával diszitett oltárterítő stb. Mivel a magyar nemzeti tudat mindmáig neuralgikus pontja a kulturális értelemben vett nemzet trianoni szétdarabolása, különösen hangsúlyos kifejezései a nemzeti ideológiának a *Nagy-Magyarországot* ábrázoló történelmi térképek, tablók,¹² a mai határokon kívüli magyar kultúra emlékhelyeinek, képviselőinek, egyéb szimbólumainak bemutatása. Hasonlóképpen ennek az ideológiának a megnyilvánulásai lehetnek azok a jelképek, amelyeket az *államszocializmus idején* a *nacionalizmus (nemkívánatos) jelképeinek tekintettek* (mint a turul-jelkép, az árpádsávos zászlók, a világháborús emlékművek, a magyar őstörténet „delibabosnak” minősített koncepciói, illetve az ezekhez kapcsolódó képi szimbólumok. Ezért is kapnak kiemelt elhelyezést egyes iskolákban a Feszty-körkép részletei).¹³ A nemzeti ideológia jelei, jelképei szaporodtak az összképben a húsz év előttihez képest, de ez sem lépett a szocialista ideológia helyére, nem került domináns szerepbe; a látványok alapján csupán egyike az intézményekben megjelenő különböző ideológiáknak.

Mint ahogy ezek egyikeként van jelen a már húsz évvel ezelőtt is regisztrált „zöld” ideológia, a „természettudatos” mentalitásnak az ezredforduló előtt ideológiai erejűvé növekedett képviselete. Ezt az ideológiát terjeszthetik az olyan

önmagukban egyáltalán nem ideologikus, hétköznapi megnyilvánulások, mint a „természet-sarkok” kialakítása óvodákban, iskolákban – a természet szépségét, változatosságát, értékvoltát hirdetve. Gyakoriak a *természeti szépségekből* (ásványok, kagylók, lepkek) *összeallított gyűjtemények* tarlóokban, falakon kiállítva. Ez éppúgy beépülhet a természet értékeit középpontba helyező ideológia képviseletébe, mint az *élő növények terjedése*,¹⁴ a *kertkultúra*¹⁵ (és a virágok, fak kultuszának revitalizálása) vagy egyes *állatok* (halak, teknőcök) díszítő szerepben való alkalmazása. S említettük a *természetfotók* arányának növe-

45
K É K

kedését is: azt, hogy az intézmények képi világának kialakításában a korábbi évtizedekhez képest nagyobb jelentőségre szert tett fotók között az intézmények életét, eseményeit bemutató fényképek mellett az egyik leggyakoribb téma a természet. Mindezek az elemek, amelyekben a természet mint *érték* is megjelenik, azáltal lesznek *ideologikus* elemekké, hogy egyrészt hangsúlyt kap a természet *veszélyeztetettsége* (s ebből adódóan védelmének fokozott szükségessége) – ezzel számos képen, feliraton találkozhatunk; másrészt ideológiai fordulatot jelent a szakítás a természet öntelt leigázásának szemléletével, s ehelyett a természet tiszteletére, a vele való harmóniára épülő szemlélet terjesztése, ami sok esetben az ilyennek látott keleti filozófiák vagy éppen az indiánok természethez való viszonyának (újra)felfedezésével is összefonódik. A „természettudatos” ideológia az *egészségvédelemhez* fűződő motivációkat is magába építi: ez számos olyan életvezetési technika, (ön)gyógyító és

egészségmegőrző eljárás előtérbe kerülésében is kifejeződik, amelyek lényege a „természetesség”, a „bio” jelleg, a természet rendjéhez és egyensúlyfenntartó mechanizmusaihoz való alkalmazkodás, a természetes anyagok használata.

Ha van olyan ideológia, amely ma uralkodónak, dominánsnak nevezhető, amelyről a különböző egymás mellett élő ideológiák pluralizmusának világában többé-kevésbé kijelenthető, hogy a korábbi korszakot uraló szocialista ideológia helyébe lépett, az a *piac* és a *fogyasztói* társadalom ideológiája, amelyet a hajdani szocialista ideológia először egyik legfőbb ideológiai ellenfelének te-

eszközök alkalmazásához fordulnak, a méretek az embert eltörpítővé növekednek, a színvilág éppoly kiabáló lesz, mint ahogy a tematikában is az agresszív, a nézőt sokkoló, az izléshatárokat, erkölcsi normákat kikezdő elemek kerülnek sokszor előtérbe. Jellemző lesz a furcsa, groteszk „árulkapcsolások” megjelenése: az értékek zűrzavara. S mint-hogy az intézmények egyre nagyobb mértékben a „piacról élnek”, kénytelenek is – magával ezzel a ténnyel is a piac és a fogyasztás mindenhatóságát hirdető ideológiát terjesztve – beengedni falaik közé a reklámok tömkelegét; nagyon ritka lett a „reklámcsönd”, a reklámoktól, s a reklámáradat képi hatásaitól mentes, letisztult, egységes vizuális látványgyűttes.¹⁶ (A reklámok hódítanak az iskolában is. Osztályteremben luxusautók csábító reklámja, faliújságon kozmetikai szer hirdetése; a fogyasztásra felhívó kóla-plakát: „Frissülj fel két cseppet közt.” S a fogyasztási ideológia az egész világképet is úgy igyekszik alakítani, hogy az élet lényegének az élvezet, sőt: a *szórakozás* tűnjön. „Az élet egy nagy buli” sugallata jelentős mértékben formálja – próbálja formálni – a fiatalok világhoz való viszonyát. Ezt sugározza az alábbi szakiskolai plakát is: „A tanév legnagyobb bulija-rendezvénysorozat. 15 millió forint nyereség, új barátok és 7 nagy buli vár rád. Nevezd be szeptember 15-ig, és induljon a buli! Vigyázz, ne maradj ki belőle!”)

Az anyagi javak, a pénz kiemelt szerepe számos formában megmutatkozik. A *pénz hatalmát* sugallja a különböző támogatók, szponzorok kiemelt helyeken való feltüntetése. A pályázatokról, pályázati lehetőségekről szóló ismertetések megjelenése a legfontosabbnak tekintett információforrások között. A finanszírozással kapcsolatos szakkönyvek hangsúlyos elhelyezése a vezetői irodákban. A gazdálkodással, tőzsdei árfolyamok alakulásával kapcsolatos hírek és cikkek a faliújságokon. Különböző nemzetek pénzeinek dekorációként való alkalmazása. A világ gazdagság-szimbólummá

vált centrumait ábrázoló fényképek ugyanezt az ideológiai üzenetet közvetítik (mint mindenütt a világon). De ennek az ideológiának közvetettebb megjelenségei is vannak a látványokban. A fogyasztói ideológia terjedésének következménye is, gerjesztője is a *fogyasztás intézményeinek* (a vendéglátóhelyeknek és üzleteknek) *ugrásszerű szaporodása* éppúgy, mint az *ilyen intézmények presztízsének növekedése*. A vendéglátó-ipari intézményekkel kapcsolatban már láthattuk, hogy ezeknek az intézményeknek – főleg belső kiképzésüknek – a színvonala jelentősen megemelkedett a korábbiakhoz képest; a „gödörkocsmák”, szegényes „presszók” visszaszorultak, s jóval több az elegánsnak, exkluzívnak szánt vendéglátóhely: a vendéglátó intézményrendszer egészének imázsa áttolódott a szociális rétegződés egy közép, felső-közép szegmensébe; vagyis ha a korábbi összképben az intézmények többségének légköre a „bérből és fizetésből élők” étkező-, és pihenőhelyének sajátosságait mutatta, ma a vendéglátóhelyek nagy része a *jobb módú felső rétegek életformájában való – legalább időleges – részvétel* lehetőségét ígéri azoknak, akik megfizetik szolgáltatásaikat. De a vendéglátó intézmények státusemelkedésének változata azon szórakozóhelyek szaporodása is, amelyek kispénzű diákok és más, szerényebb vásárlóerejű csoportok igényeit igyekeznek kielégíteni – a korábbiaknál jóval magasabb színvonalon. Az intézmények (általános) státusának ilyen átalakulása mindig jó jelzése annak, hogy azok az eszmények és ideológiák, amelyek az adott intézménytípus működését is meghatározzák, nagyobb súlyt kapnak a társadalomban. Mostani vizsgálatunknak nem lehetett tárgya, de a bankokhoz, nagy gazdasági vállalkozásokhoz kötődő képzetek is ilyen, illetve még nagyobb felértékelődésen mentek keresztül; a banképületek minden vizuális sajátossága a hatalom bennük való koncentrálsására utal: a piacgazdaság, a pénz, a tőke szerepe a szimbolikus szférában is központi szerepre tett szert. Hasonlóképpen jelzi a pénz hatalmának és

46
K É K

kintett, majd – igyekezvén integrálni és általa megújulni – évtizedekig maga is aktívan hozzájárult a terjedéséhez.

A piac és a fogyasztás legfőbb ideológiai propagandaeszköze a mindent elöntő *reklám*. A nyomtatott sajtóban megjelenő és a televízióban szinte állandóan pergő mozgóképes reklámok mellett reklámképek, szövegek, logók, emblémák borítják be az asztalokat, a napernyőket, a világítótesteket, a hamutartókat, az ital- és édességautomatákat, a válaszfalakat, a szemeteseket, a székeket, a faliújságokat, az építkezések állványait; szinte nincs olyan tárgy körülöttünk, ami ne válhatna, s ne válna reklámhordozóvá. Ennek következménye egyrészt a vizuális ingerek tömegének frusztráló mennyiségi növekedése, másrészt az ebből adódó vizuális káosz, a különböző típusú képi világok egymásra halmozódása; a harsányság, a durvaság térhódítása: a vizuális áradatban egyre nehezebb a figyelmet megragadni, ezért a hirdetések egyre „hangosabb”, harsányabb vizuális

a fogyasztás eszményként való bemutatásának dominanciára jutását az – az általunk vizsgált intézményekben is megfigyelhető – tendencia, hogy a világ gazdaság-központjaiban jellemző, s ezért státusszimbólummá váló életforma-elemek: – hová divatos utazni, milyen tárgyakkal kívánatos körülvenni magunkat, milyen szórakozások a „trendiek” stb. – általánosan követni igyekezett mintává válnak; mindinkább ezek határozzák meg mind több ember törekvéseit, ambícióit. A piaci gazdálkodást, a fogyasztást, a gazdaságot – ez jelzi az ezek köré épülő ideológia uralmát, (tehát hogy nem csak a pénz, a gazdasági hatalom uralmáról, hanem hogy az ideológiai mezőben az eköré épülő ideológia uralmáról is szó van) – a környezetnek is mind több eleme tünteti fel az életet szervező legfőbb tényezőkként, a legmeghatározóbb értékeként.

Kitérő: egy kis Coca-Cola Ikonográfia¹⁷

Az 1989-es *Intézménymimika* könyvben külön kis fejezetet szenteltünk az akkor szinte minden intézményben jelenvolt Lenin-képeknek, szobroknak; ma hasonló, közvetlenül ideologikus szimbólum nincs ilyen kiemelt helyzetben. Am a látványegyütteseket mustrálva mégiscsak találkozhatunk egy olyan jelképpel, amely majdnem olyan elterjedtségnek örvend, mint annak idején a Lenin-képek; ez pedig a *Coca-Cola (+Pepsi)*. Mint hogy ez a szűk értelemben vett kulturális intézményekre éppúgy érvényes, mint a vendéglátóhelyekre, úgy gondoljuk, hogy ez a reklámjel több, mint az említett nagy mennyiségben fellelhető marketingeszközök egyike; olyan – ideologikus tartalommal is bíró – sugallata van, ami valamilyen értelemben a szocialista ideológia rekvizitumainak helyébe lépett; benyomult abba a vákuumba, amelyet azok kivonása hozott létre. Ezért a hajdani könyvben felvázolt Lenin-ikonográfia párjával ma egyfajta Coca-Cola ikonográfia felvázolásának lehetősége kínálkozik.

A két nagy kóla-cég több évtizedes versenye, ami olykor a Ben Hur-filmek csúcspontjainak hevességét idézi, a kóla-reklámokat gyakoriságuk, hatásuk és minőségük tekintetében is kiemeli a többi reklám közül, s bár e reklámok egyik legszínvonalasabb megnyilvánulási formáját, a mozgófilmes reklámklipet anyagunk nem tartalmazza, a kiemelkedést az állóképek szintjén is több minden biztosítja: az erős színhatás, a mennyiség, az elhelyezés. A kóla ráadásul mindenütt a világon az amerikai életforma egyik legismertebb szimbólumává vált (talán csak néhány autó, farmmadrág, cigaretta, Walt Disney figura, néhány gigantikus építmény, egy időben a Wall Street és később a McDonalds volt képes hasonló szerepet betölteni). Az államszocializmus országaiban ez az USA-szimbólum a hidegháború során magába szivta a „szabad világ”, és a gazdag Nyugat képzetkörét is, s ez – főleg amikor először jelent meg – egészen szélsőségesse növelte a kóla vonzerejét (ezt számos, az ötvenes-hatvanas években játszódó film, színdarab is megőröki az *Össztánc* című színdarab előadásától a *Megáll az idő* című filmig¹⁸). S bár ma már koránt sincs a kólának akkora ideológiához tartozó jelentősége, mint akkor, ettől még feltételezhető, hogy betölti a *domináns szellemiség*, a hegemon – vagy ilyen hegemoniára számot tartó – kultúra (egyik) jelének szerepét.

Persze azért a párhuzam nem teljes. Abban mindenképpen különbség van, hogy míg a korábbi ideológiai jelképek kétségbevonása, vagy akár csak egy szelíden ironikus Lenin-ikonográfia elkészítése húsz évvel ezelőtt bátorságnak tűnt, addig ma nem csak egy Coca-Cola-ikonográfia elkészítéséhez nem kell bátorság, hanem annak kinyilvánításához sem, hogy az ilyen és ehhez hasonló szimbólumok egy másik nagyhatalom térhódításának, kulturális behatolásának és gazdasági-politikai szupremáciájának a szimbólumai is.

Kulturális modellek, minták jelei az intézményekben

A piaci ideológia szimbólumai között sok elemet találunk, amely az Egyesült Államokhoz, a világ ma még egyértelműen vezető gazdasági (és katonai) hatalmához kötődik; a Coca-Colát pedig önmagában is Amerika-szimbólumnak nevezhetjük. Az egyes kultúrák egy-egy ilyen szimbólummá váló elem általi reprezentációjának lehetősége azzal is jár, hogy ha egy kultúra valamilyen szempontból domináns, vagy akár csak jelentős szerepre tesz szert a világban, ez nagy valószínűséggel utánzott, követett mintá-

47
K É K

vá is teszi, ami jelentős részben éppen az ilyen, a kultúrát reprezentáló szimbólumok átvételét, alkalmazását jelenti.

Az építészeti kultúrában, a kertkultúrában, a tárgykultúrában, a képzőművészeti alkotások iránti érdeklődésben, a művészetek egyéb területein, de a hétköznapi élet számtalan megnyilvánulásában is kimutatható a különböző ilyen kulturális minták átvétele, beépülése az adott társadalom és intézményei mindennapi életébe, vizuális kultúrájába, hatása az intézményt látogatókra, de persze fordítva is: az intézményt látogatók magukkal hozott izléseivel is hordozhatják a mintakövető attitűdöt, s alakíthatják az általuk követett minták irányába az adott intézmény látványait. Ilyen mintává váló kulturális modellt képviselhet a világ egy-egy országának, régiójának sajátos, mások számára is vonzóvá váló kultúrája, de származhatnak a minták a múltból is: minden korszak megtalálja a maga előzményeit, felfedezi egy-egy korábbi korszakban legalább egyes elemeit a maga preferált érték-

rendjének, a maga világképeének, s ilyenkor ez az „elődkorszak” (a mai összetett világban rendszerint egyszerre több ilyen elődkorszak) szintén követett mintává, az újralfedezett korábbi időszak stílusa a jelen korstílusát megtermékenyítővé, és sok ember kedvenc stíluskorszakává válik.

Modell-kultúrák

Vannak tehát a földrajzi térben meghatározható és vannak időbeli modellek. A földrajzi térben meghatározható modellek közül az *Amerika-modellt* már említettük. A Coca-Colán kívül gyakran

vendéglátóhelyeken, irodákban. Egy-egy kultúra egyes szimbólumai gyakran egymást erősítve, egymáshoz kapcsolva is hatnak: a moziélvezet szinte „kötelező velejárájává”, s a mozik látványgyűjtéseinek jellegzetes részeivé vált a *Coca-Cola* és *pattogatott kukorica* kínálat (s ez szintén az Amerika-modell terjesztője, hiszen a filmek annak ismeretét is közvetítették, hogy a mintának tekintett amerikai fiatalság így néz filmet, a mintakövető mozinézők pedig e tekintetben is készségesen „amerikanizálódnak”¹⁹). Az amerikai életforma-modellnek a kó-lához hasonló szimbóluma a *McDonalds* (az első ilyen éttermek megnyitását a legtöbb helyen túlfokozott érdeklődés kísérte), s a McDonalds sem marad meg saját falai között: az általános iskolások számára meghirdetett McDonalds rajzverseny produkciói sok iskolában láthatók, s találhatunk McDonalds reklámot óvoda falán, faliújságokon, de még könyvtárban is. Összekapcsolódott az amerikai kultúrára vonatkozó képzetekkel a *kosárlabda* elterjedése is. Minthogy ez a sport már régóta népszerű a világ számos országában, mára már önmagában nem tekinthető az amerikai modell megjelenítőjének, (mint ahogy a baseball, az amerikai futball vagy a rodeólovaglás az maradt, s ha ma ezekkel a sportokkal találkozhatunk egy-egy magyarországi intézmény kínálatában, akkor ezek egyértelműen Amerika-szimbólumokként jelennek meg). Amikor azonban a kosárlabda, mint az *NBA játékosok* kultusza jelenik meg (fotókon, posztereken), ez megint Amerika-jelkép is, s főleg a kilencvenes években látványos volt, ahogy ez az NBA-kultusz – a jégkorong hasonló kultuszával együtt – előretört és leszorította a futballt a labdajátékok népszerűségi listájának éléről. Hasonlóképpen az amerikai minta – nem éppen szerves – átvételének nyilvánulása az *egy-egy amerikai ünnepek* és *ünneplési szokások* megjelenése és terjedése. (Valentine-nap, Halloween, és az ezekhez kötődő vizuális eszközök: szív alakú tárgyak, szeretetnyilvánító üdvöz-

lólapok, nyeles luftballonok, álarcok, boszorkányrekvizitumok; a születésnapok „happy Birthday”-vé válása, a Mc Donaldsban az ott kapható kellékekkel – például a cég jellegzetes születésnap papírkoronáival – megünnepelt születés-, és névnapok.) S nem mindig csupán a nyelvtanulás szándékáról, hanem gyakran az uralkodó tekintélymodell követéséről tanúskodnak a sűrűsödő *angol nyelvű feliratok* bejáratokon, hirdetőtáblákon, irodákban, programajánlók szövegében. Még a „vakáció” táblán is „bye, bye” felirat jelenik meg a tanév végén. Az is jellemzőnek tekinthető, hogy több osztályteremben is a falon kibontott nagy *térkép* az Egyesült Államokat ábrázolja (ahogy néhány évvel ezelőtt sok helyütt – „biztos, ami biztos” – a Szovjetunió térképe volt a reprezentatív díszítés).

Az Amerika-modellel – már csak a nyelv azonossága miatt is – némileg összefonódva, de más asszociációkkel, inkább a konzervatív elegancia képzeteivel jelen van Anglia modellje is: egy szakközépiskolában például angol rendőr életnagyságú fényképét láthatjuk az ajtó mellett, ugyanott egy jellegzetes angol telefonfülkét, szintén teljes méretben; másutt – Halloween plakát mellett – tabló mutatja be „The Royal Family”-t, ismét másutt nyelvóra-illusztrációként az angol királyi család családfája látható.²⁰ Az angol minta követését jelzik a néhány helyen megnyílt pipa-szaboltok és azok a teázletek is, ahol a nagy Earl Grey-, Lipton stb. teavászték mellett a színes dobozok, teáskannakészletek is elsősorban az angol teázási szokások atmoszféráját közvetítik.

Egy másik népszerű (földrajzilag körülhatárolható) mintavilág *mediterrán* modellnek nevezhető. Ezt a modellt nem a világban betöltött uralmi szerepe teszi követetté, hanem egyrészt az, hogy az *élet élvezeti szférájához*, és *oldottabb, stresszmentesebb életvitelhez* kötődik. A fogyasztói ideológia pedig az élet élvezetét úgy sorolja a magas presztízsű tevékenységek körébe, hogy egyáltalán szinte bárki számára elérhetőnek is látta ezeket az élvezeteket,²¹ mert ma-

jelenítik meg ezt a mintát az amerikai nagyvárosok felhőkarcolói, mint egy erősen urbánus – és ugyanakkor a gazdagság, a gazdasági dinamika és a hatalom képzeteivel körülvett – életforma, az amerikai nagyvárosi életforma szimbólumai. (Ezt az Amerika-képet kiegészítik a szabad vállalkozás jelképeivé vált végtelen amerikai térségek, a vadnyugati Frontier látványai – amelyekhez a western-romantika individualizmusa és a nyers erő képzetei is hozzátársulnak.) Amerika-jelkép lehet a *cowboyok* és az *indianok* világa, a *felhőkarcolók* alatti zaklatott nyüzsgés, de az a *nyugalmas kertvárosi világ* is, amit főleg az Egyesült Államok belső, középső területeire vélnek jellemzőnek. Ugyanezeket az elemeket közvetítik a mozik és a televíziók kínálatában domináns szerepet játszó *amerikai filmek* – s különösen persze a „kultuszfilmek” plakátjai, s e plakátokon és filmek standfotóin megjelenő sztárjai az iskolákban, óvodákban, művelődési házakban, könyvtárakban,

gas presztízse persze mindig is volt az élvezeteknek, de korábban csak azért, mert privilégiumok voltak, most meg privilégiumok is, de egyúttal sokak számára „kéznýtásnyi” távolságba kerültek. A fogyasztói élvezeteket szimbolikusan sűrítő képzetkör a tengeri *üdülés*, ehhez pedig a „dél-tengerek” egzotikum, illetve a mediterrán világ képzetek kötődnek (Görögországtól Marokkóig, Velencétől Tunéziáig, Dalmáciától Petráig és a Kanári-szigetektől Törökorszáig), amihez hozzátársul az ezen országok lakóinak többségére jellemzőnek talált „elni tudás”, életöröm és szívélinesség, ez a *szívélinesség, az emberi kapcsolatok közvetlensége, az elidegenedés-mentesebb élet* a modell másik fő vonzereje, s amelynek megjelenítői a tengerparti látványokon kívül az utcai kávézók, vendéglők, kiülöhelyek, az utcára kitelepült élet atmoszférájának különböző elemei a korzózástól a különböző utca-művészek, utcai mutatványosok, át a kézműves-kirakodóvárosokig. S ez a jelleg, vagyis az *utca – mediterrán jellegű – „belakása”* nagyon nagy mértékben terjed a magyarországi városokban és kisebb településeken is. Nem véletlen az sem, hogy az egyre több pizzeria, olasz fagyizó, görög salátabár stb. között „Ciao Amico Pizzeria”-val, „Tequila Party”-val találkozhatunk, vagyis hogy az angolmán szövegelemek terjedése mellett leggyakrabban a mediterrán régió nyelveinek töredékei hatolnak be környezetünk vizuális káoszába.²² De erős a mediterrán hatás a kikapcsolódás egy másik jellegzetes közegében, a *kert-kultúrában* is. A különböző mediterrán típusú kertek, parkok, a kertekben és a lakásokban a mediterrán jellegű növények (pálmafélék, leander, datura, hibiszkusz, kaktuszok, pozsgás növények stb.), s a mediterrán kertek egyéb jellemzői (árnyékolók, pergolák, kerti lakok, csobogók, kerti tavacsák, szókókutak) arányának megnövekedése a jellemző (s e kulturális minták, életformák vonzerejének jelei jellemzőekké váltak a vizsgált intézményekben is). A vendéglátóhelye-

ken is megfigyelhető a kertvendéglők, a szintén a mediterrán mintából átvett *tetőteraszok* egyre nagyobb divatja, növekvő vonzereje: gyakran találkozhatunk elhanyagolt kerthelyiségek „mediterrán szellemű” revitalizálásával, újak létesítésével, a meglévők színvonalának emelkedésével. Az építészeti mintákban is tért hódítanak a mediterrán építkezési kultúra hatásai (zsalugátterek, ámbitusos verandák, átriumok és paliok, a ház és kert összekapcsolása, a ház kinyitása a kertre, az említett tetőteraszok, a mediterrán országokban jellemző tetőformák, hacienda-jellegű vendéglőépületek és kerítések; a fürdőszobák-vécék kialakításában domináló olasz–spanyol hatásra most nem is beszélek). De hódít a mediterrán *színvilág* is az intézmények falain és belső terei kialakításakor (a korábbi barna-fehér színvilág helyett sárga, piros, vörös színárnyalatok variációi, a külső kiképzésben viszont a cseréptető alatti vakítóan fehér). A mediterrán tájak, életformák sűrűn szerepelnek *fotókon* is (mint dekorációk és egyben vágykeltő, mintaközvetítő vizuális üzenetek), de az intézményekben megjelenő *állatvilág* is gyakran a mediterráneumot idézi (a déli tengerek élővilága, akváriumok színes halai, teknőseivel, egzotikus madarak dekoratív kalitkáiban); mint ahogy mind gyakrabban dekorálják a belső tereket (elsődlegesen persze a lakásokban, de egyre többször az intézményekben is) *mediterrán országokból származó*, ezért az azokhoz fűződő képzeteket felidéz *tárgyakkal* is.

A harmadik nagy (és világszerte ható) minta az *Ázsia-modell*. Ennek a modellnek az előretörése elválaszthatatlan előbb Japán, majd a „kis tigrisek”, jelenleg pedig Kína (és India) gazdasági felemelkedésétől, de nagy mértékben szerepet játszik benne az euro-amerikai kultúra hosszantartó válsága is, ami az európai célracionista paradigmától eltérő szellemi modellek kereséséhez, s eközben a különböző ázsiai vallási és fi-

lozófia rendszerek szemléletének „felfedezéséhez” vezetett.²³ Az európai történelemben ekképpen sokadszor²⁴ megjelenő (kelet)ázsiai hatás a tárgyvilágban is divatot teremtett: szelharangok, szelcsengők, füstölők, fáklyák, a keleti kultúrát idéző szobrok jelentek meg a *dekoráció és a hangulatteremtés* eszközeiként (az intézményekben is). Az intézmények *bútorai* között gyakoribb lett a rattán bútorok jelenléte, a rizspapír lámpák, lampionok különböző változatai pedig szinte általánosan elterjedtek. A *kerterek* kialakításában a hagyományos európai kertépítő hagyományok mellett egyre több helyütt figyelhető meg az ázsiai kertkultúrák

(kínai tavak, hidacsák, japán zen-keretek), illetve azok egyes elemeinek a hatása. A vendéglátásban nem csak az *ázsiai ételek, és éttermek* gyarapodó száma jelzi az Ázsia-modell terjedését, hanem azok vizuális eszközeinek megjelenése egyéb helyeken is. Terjednek a *teaszalonok*, a vendéglátóhelyeken a kávéivás korábbi egyeduralmát nagy mértékben visszaszorította a teázás szertartásának, választékának és kultúrájának elterjedtebbé válása (ebben, az angolszász minta hatása is szerepet játszik, de e teázók külsőségeiben gyakran találkozhatunk kínai, japán elemekkel is). Divatos dekorációknak számítanak *japán fametszetek* reprodukciói, s mind gyakrabban jelennek meg *ázsiai tájak és életformák* – egy jól meghatározott szépségszemesny hirdetéseként – *fotókon* is; s több szóbeli információ szerint egyre többen igyekeznek berendezni munkahelyi helyiségeiket (is) a *Feng Shui* elveihez igazodva. A minimal art friss –

és jelentős részben szintén az Ázsia-dívaltal is összefonódó – térhódítása jelenleg főleg magánházak, lakások kialakításában figyelhető meg, de feltehetőleg az otthonok és intézmények eddig tapasztalt egymásra hatásához hasonlóan ez a kulturális (ízlés) minta is megjelenik, illetve elterjedtebbé válik közintézmények látványvilágának a kialakításában is.²⁵ Minthogy az életformában is sok ázsiai hatás érvényesül (a távol-keleti *küzdősportok* vagy a *jóga* és különböző *mentálhigiénés eljárások*, illetve *keleti gyógy módok* széleskörű elterjedésére utalhatunk²⁶), ezek megannyi jele is belép az intézmények látványai közé.

görög–római ókorok és az európai középkorok; a reneszánszsal kezdődő korok közül pedig időről időre változik, hogy melyik válik követendőnek ítélt mintává, referencia-korszakká. Az iskola által kiemelt korszakok nem azonosak a kor uralkodó világgépe által preferált „elődkorszakkal”, de hatnak egymásra, befolyásolhatják egymást.

Az európai iskolai történelemképben (a klasszikus hagyományoknak megfelelően) nagy súlya van például az *egyiptomi kultúrának*. (Bár a tananyagban az utóbbi évtizedekben kiegészült ez a mezopotámiai, a közel-, és távol-keleti, prekolumbián kultúrákról szóló ismeretekkel, úgy tűnik, hogy a fantáziát ezek közül az adóbirodalmak, illetve öntözéses folyóvízyi kultúrák közül még mindig az egyiptomi mozgósítja leginkább, pontosabban ez tűnik a későbbi európai fejlődés legközvetlenebb előzményének – a magyar művelődéstörténetben Madách történelmi látomása által is támogatva.) Egyiptom, mint kulturális minta ugyanakkor a modern történelemben nem vált elődkorszaknak tekintett modellé, legfeljebb a szocializmus forradalmár elődöket kereső történelemszemléletében faraghattak Ekhnatonból vallási forradalmárt. Egyiptom a mai intézményeinkben sem képvisel követett modellt, de az egyiptomi művészet egyes elemei (amelyek időről időre azért nagyon is hatottak az európai művészet történetében) úgy tűnik, népszerűek az iskolákban, ahol az utóbbi években mintha gyakoribbá váltak volna az egyiptomi kultúrára utaló képek, festmények, rajzok, freskók, fotók; iskolai jelmezbéli maskarák. Az egyiptomi modellt érdekessé teheti a piramisok és a Szfinx misztikus világa, az egyiptomi ábrázolásmódnak a későbbi európai tradícióktól eltérő jellege, az egyiptomi életforma mediterrán vonásai és arabizált egzotikumai; s nem lehet kifelejteni az ez irányba ható lehetséges tényezők közül azt sem, hogy Egyiptom kedvelt utazási célpont (s a mai mediátizált világban nyilván nem elhanyagol-

ható hatás a Múmia-sorozat vagy az Indiana Jones-típusú kommersz filmek figyelemterelő szerepe sem).

A tananyagban a következő kiemelt korszak a *görög–római antikvitás* kultúrája. A görög–római kultúra iránti megnövekedett érdeklődés mindenképpen összefüggésben van a *mediterrán-modell* hatásával is, mert a mai mediterrán kultúrák ebben a múltban látszanak gyökerezni. (Alakulásukban valószínűleg legalább akkora hatása van az arab befolyásnak, illetve a népvándorlás korában létrejött kulturális keveredésnek, mint közvetlenül az antik hagyományoknak, de ettől a közfelfogás még tekinthet az antik kultúrákra a mai mediterrán kultúrák előképeiként, már csak azért is, mert sok életforma-elemmel valóban szinte ugyanolyan formában lehet mai is találkozni, mint ahogyan ezek az antik társadalmak életében megjelenhettek.) Egy másik oka az antikvitás növekedni látszó mintajellegének az a nagyon friss fejlemény, ami szinte megjósolható volt a kilencvenes évek barokk és romantika divatja idején: ezek a korszakok éles ellentétben állván a felvilágosodás és a klasszika eszményeivel, a korszakok egymásra következőiben érvényesülő tagadástörvénynek köszönhetően csak idő kérdése volt, hogy mikor következik be a *felvilágosodás és a klasszicizmus (illetve a reneszánsz) rehabilitációja*, ami az antikvitás felé fordulással is együtt jár, hiszen ezek a korszakok éppúgy az antikvitást tekintik a maguk őselőképeinek, ahogy a barokk meg a romantika a középkorra támaszkodik. (S ma úgy tűnik, ez a fordulat éppen folyamatban van; az irracionizmus vesztett újdonságerejéből, a közizlés divatja nagymértékben fordul a reneszánsz felé, s maga az antikvitás is újra „érdekessé” válik; hogy ismét a meghatározó erejű populáris filmek világából hozunk példát: a középkori és alközépkori történetek között feltűnően szaporodnak az olyan nagyhatású filmek, mint a *Gladiátor* vagy a *Trója*.) Kedveznek az antik előképek felé fordulásnak a nyugati kultúra továbbra is fennálló *dekadencia jelei*, amelyek nagy

50 KÉK

Időbeli minták, stílus-reneszánszok

A történelem minden korszaka divatosá válhat, szemlélete, egyes gondolatai előtérbe kerülhetnek – ha rendelkezünk róluk ismeretekkel. Mert történelemképünk rendkívül szelektív: vannak korszakok, amelyek nemzedékről nemzedékre a történelmi tudat fontos részeit képezik, az emberi történelem nagyobbik része pedig csaknem fehér folt a közgondolkodás számára: e nagy ismeretlen periódusok csak váratlan régészeti vagy könyvtári felfedezések esetén kaphatnak esélyt arra, hogy az eddig a különböző korszakokban többé vagy kevésbé mintának tekintett előidők sorát szaporítsák. Minthogy a történelmi ismeretek átörökítésének egyik legfőbb színtere az iskola, ezért az iskolában oktatott, a tananyagban kiemelten kezelt korszakok adódnak először is mintakorszakokként. Ezek közül is hagyományosan nagy a súlya az egyiptomi és a

részét már régóta a hanyatló Róma világhoz szokták hasonlítani. Másfelől az antik modell közvetlen asszociációs kapcsolatban van az *oktatás és a kultúra* világgal, hiszen az európai kultúra legtöbb eleme (a művészetek éppúgy, mint a filozófia, a rendszerezett tudományok éppúgy, mint a szervezett oktatás) az antik világban gyökerezik, első, „klasszikus” formáik ott jelennek meg. Ennek köszönhető, hogy különösen az oktatási és kulturális intézményekben (a tudás intézményeiben, a művészet „csarnokaiban”), azok homlokzati részének kialakításában hagyományosan gyakoriak az antik építészeti mintákra, előképekre való utalások (az oszlopok, a timpanon, frizek stb.), az épületek belsejében pedig a freskókon, faliújság-díszítéseken megjelenő jellegzetes görög vagy római formák emlékeztetnek arra, hogy a modern európai tudás mindenképpen az antik világban gyökerezik. Ma úgy tűnik, szívesen fordulnak ezekhez a formákhoz, például vendéglátó intézmények is: a görögös oszloppal, mint szimbólummal igénytelen kivitelű kis útszéli presszóban is találkozhattunk. Igaz, a felbukkanó antik elemek mintáit keresve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy Magyarországon sok jele, nyoma van a *római birodalom hajdani jelenlétének*²⁷ – ezeket olykor beépítik modern épületekbe is –, s a vizsgálatunk egyik terepét jelentő Szombathelyen különösen gazdag ez a hagyomány. Olyannyira, hogy a római élet megjelenítése a városban évek óta megrendezett karneválnak is a gerincét adja, s ilyenkor családok sokasága öltözik római ruhákba, ez az antik modell látványelemeit a mai élet részévé avatja, s a karneválról, jelmezekről készült fotókon – vagy éppen az iskola folyosóján kiállított római női-, férfi-, gyerek viseleteken – keresztül az intézmények látványaiban is hangsúlyosan jelenlévő mintaként, sőt, ma már a helyi identitástudat egyik – újonnan, mesterségesen kialakult, de az öntevékenység, a részvétel révén bizonyos értelemben belsővé tett – részeként jelenik meg.

A nyolcvanas-kilencvenes évek jelentős tette volt a *középkor* átértékelése, amelynek során a „sötét” középkor képzet fokozatosan átadta helyét egy olyan szemléletnek, ami a középkorra úgy tekint, mint az emberi civilizáció folyamatosan gazdagodó időszakára, és olyan korszakra, amely számos maig ható, és az anyagi javakat piederesztalra emelő újkori szemlélettel szembeállítható eszménnyel gazdagította az európai kultúrát. A hatvanas évek modernizmusának tagadása megkérdőjelezte a racionalizmus egyedül udvözítő voltát, s ezzel felerősödött a misztika, a nem racionalis tudások iránti érdeklődés (amely tudásokkal csak az ezeket babonaként megvető és üldöző újkor *előtti* korszakok emlékeiben –, illetve azok „föld alatti” továbbélésében lehetett találkozni). A középkor újrafelfedezése néhányat rehabilitált ezekből a tudásokból (némeleket méltán, másokat a divat túlzásaként, de az aligha vitatható, hogy egyes gyógynövények, növényvédelmi eljárások vagy éppen fűszerezés módok újrafelfedezésével csak gazdagodik a jelenkor kultúrája). A középkor a különböző „titkos” *tudásokon* kívül egyrészt a *romantikus eszmények*, lovagok és várkisasszonyok (a természetben is benne élő, annak javait élvező) világaként jelenik meg – s ehhez kapcsolódik a középkori *várak* helyreállítása, a középkort idéző *pinchhelyiségekben* különböző intézmények kialakítása (a vendéglátó-ipari helyeken kívül diáklklubok, színházak, kiállítóhelyek); középkori *lakomák* hangulatának felidézése az abból az időből származó ételekkel, étkezési módokkal, a középkori (lovagi) *játékok*, *vásári látványosságok* beépítése a mai szórakozási formák közé, s ide sorolhatók a középkor világát idéző *salikepek*, *festmények* is az intézmények díszítőeszközei között –, másrészt a vallás, a *keresztény hit* által uralt korszakként egy olyan világot is jelent, amelyben a Jó és a Rossz, az Angyali és a Sátáni tisztán elválasztható, s ezért maga a világ is „tisztának”, egyszerűnek hat (a későbbi korszakok világához ha-

sonlitva). Ezt a képletet képviselik a kilencvenes évektől igen népszerűvé vált *alközépkori fantasy*-világok is; s bár a középkor divatja, mint említettük, úgy tűnik, túljutott delezőjén, a középkor-modell ma még mindenképpen a meghatározó minta-korszakok között szerepel.

A középkor „divatba jövetelével” párhuzamosan zajlott a *barokk* kor átértékelése is, amelyet (a racionalista „modernizmus” idején) sokáig „dekadens” „túldíszített” „izléstelen” korszakként utasítottak el. A nyolcvanas-kilencvenes években fokozatosan felerősödött a barokk és neobarokk építészeti kultúra, tárgykultúra iránti érdeklődés, s

megjelentek egyfajta neo-neobarokk jelei is. Az intézményekben is találkozhatunk ennek nyomaival, azok *építészeti* kialakításában, *belső berendezésében* (barokk vagy a barokk korra emlékeztető tükrök, székek, asztalok, festmények, csillárok, falilámpák alkalmazásában). Barokk *zenei estek*, barokk *ünnepségek* jelentek meg a programkínálatban, divatba jött az orgona-zene, a barokk opera, s érzékelhető a barokk *templomi festészet*, *szobrászat* nagyobb megbecsülése is. (Még a kor *filmművészetében* is kimutathatók a barokkos képvilágot idéző rendezők sikerei, s divatossá váltak a barokk témák és a barokk korban játszódó történetek is.) A barokk a *pompa* korszaka, s felelevenítése összefügg a *kényelem* értékének előtérbe kerülésével éppúgy mint a látszatnak, a kívülről irányított ember értékmerőjének és a „*látványtársadalomnak*” a kialakulásával, de szerepet játszik benne az is, ahogy a rendszerváltás után nyíltan vállalhatóvá lettek a *nagy vagyoni és ezzel összefüggő*

hatalmi különbségek (hiszen a barokkos pompa adja a legjobb lehetőséget ennek kifejezésére), s bár e különbségek elsősorban az emberek magánviszonyaiban jelentkeznek, az intézmények is egyre fontosabbnak tartják, hogy elhelyezzék magukat (s persze minél fentebb) a gazdaság és hatalom (és/vagy azok látszatának) hierarchiájában.

Még egy korszak említhető a népszerű „előidők” között: a „boldog *bekeidők*”, különösen a tizenkilencedik-huszedik század fordulója, a monarchia világa. Ez a korszak *nyugodtabb, lassabb* atmoszférájával, hangulatával és a gazdasági *prosperitás* időszakaként került be a tör-

ran a Kelet és Nyugat, Észak és Dél közötti hidként, és – ebben azért benne van a mai globalizmus értékrendjének belevetítése is – toleránsan multikulturális világnak ábrázolnak. A korszakot ábrázoló (az intézményekben gyakori) képeken a látványok egyrészt egyfajta *frissen teremtettséget* sugároznak, másfelől egy olyan elmúlt világról tanúskodnak, amelyben az emberszereplők – tartozzanak bármely réteghez – önmagukban teljesnek, kiegyensúlyozottnak mutatkoznak. A „*békeidők*” felé fordulás egyszerre kifejeződése minden korszak és minden társadalom közvetlen elődkeresésének és annak a sajátos helyzetnek, amit az államszocializmus társadalma teremtett azzal, hogy előbb megtagadta ezt a korábbi korszakot, majd összeomlott, s ezzel magától értetődővé tette, hogy a megszakított történelmi folyamat helyreállításának kényszerében a legkülönbözőbb társadalmi csoportok tagjai viszszyúljanak ahhoz a korszakhoz, amelyben elődeik még egy folyamatos történet részének érezhették magukat. Ugyanakkor ez a visszanyúlás, a különböző társadalmi csoportok elődkeresése mintakövetés abban az értelemben is, hogy a főbb társadalmi csoportok (idealizált) elődei szociális mintaként – tehát a nemesség, a polgárság, vagy akár a parasztság ideális létezésformájának megtestesítőiként – jelenhetnek meg az utókor szemében. (A polgári életforma ideálját és a Monarchia-nosztalgiaát egyszerre hordozza például – már nevében is, de atmoszférájában is a vizsgálati anyagunkban szereplő „Bécsi kávézó”).

Szociális modellek

A szociális modellek mintát jelentenek leszármazottaik számára, de olyan más társadalmi csoportok számára is, akik szemében a nemesség vagy a polgárság, vagy akár a parasztság létformája és/vagy értékrendszere valamilyen okból (a hozzájuk kötődő presztízs, létformájuk sajátosságai, az általuk képviselt szemlélet,

vagy éppen a jelen szempontjából követni érdemesnek látszó példa miatt) vonzóznak, különösen értékesnek tűnik. Ilyenek a *nemesi életforma*-minták, a korábban megtagadott, vagy háttérbe szorított, elfedett, elfelejtett nemesi tradíciók felelevenítése, beemelése, rehabilitálása. Ezeknek a mintáknak az újraélesztését több minden motiválhatja: egyeseknél a *gyökerek keresése*, másoknál a *tradíciók tisztelete*, ismét másoknál a *magasabb társadalmi státus igénye* és *igérete*. A hagyományos magyar történelemképben mindvégig kiemelt szerepe volt a nemességnek, s ezért a mai napig sokakban él az a képzet, hogy ha valaki nemes, vagy legalábbis annak tartják, az többet ér. (Paradox módon, míg a tizenkilencedik század polgárosodásában számos nemesi származású ember változtatta „y”-ről „demokratikus i”-re névvégződését, az utóbbi évtizedekben inkább az volt jellemző, hogy nyilvánvalóan „i”-re végződő neveket „ypszilonosítottak”, vagy hogy a nyugatra emigráltak családnevük elé odabiggyesztették a „von” predikátumot.) Ennél mélyebb hatását láthatjuk a nemesi mintának abban, amikor falura költöző értelmiségiek (akár nemesi származásúak, akár nem), a hajdan az egyes falvak életében meghatározó (irányító, szervező, példaadó, tanácsadó, gazdasági úttörő, ízlésalakító stb. szerepet is játszó) nemesség időközben megürült (lerombolt) *helyét igyekeznek betölteni* (ennek a jelenségnek különböző kutatások az utóbbi időben sok példáját írták le). A nemesi minta követése sok mindenben megfigyelhető – a látványok szintjén is: A *cimerek, család-fák* divatja, a jellegzetes *nemesi épületek* (kúriák, kastélyok) felújítása, belakása; ilyen jellegű új épületek építése; jellegzetes nemesi *berendezési tárgyak* (almari-umok, pipatóriumok, falra akasztott fegyverek, szőnyegek, trófeák) vagy *ruhák* (dizsmagyar, atilla) használata mind ennek a tendenciának a megnyilvánulása. Az intézményekben is megjelenik mindez. Több helyütt látható az intézmény névadójának nem csak a portréja, hanem a *családfája* is (ami jellegzetes nemesi szemléletre vall). Intézmények

ténelmi emlékezetbe. Az iránta való nosztalgiaát növeli, hogy ez volt a feldarabolatlan, „nagy” *Magyarország* utolsó időszaka, a települések urbanizálódásának, számos nagy épület létrejöttének időszaka (a Monarchia sok településére jellemző főterek, üzletek, kávéházak, vasútállomások mind ennek a korszaknak a lenyomatai); s a feszültségeknek a maguk korában gyakori szónyeg alá söpréséből, azóta pedig elhallgatásukból következően a többé-kevésbé idilli osztálybéke korszakának is tűnik a megszépítő messzeségből (és sokkal borzalmasabb későbbi korszakok szemüvegén át) reá tekintő utókor szemében. A száz évvel ezelőtti kor a családi emlékezzettel (a nagyszülők gyerekkorában hallottakon keresztül) még közvetlenül éppen elérhető múlt, s ezért a „*békeidők*” korához még eleven (és gyermeki, tehát felértékelő) érzelmek társulhatnak; de a racionalista megközelítés is talál a maga számára vonzerót a Monarchia (megszépített) képeben, amelyet gyak-

névadóivá a nagy művészek, tudósok mellett (és a szocialista korszak mintaképei helyett) megnövekedett arányban választanak híres férfiakat és nőket a *magyar történelem nemesi-arisztokrata tradícióinak képviselői* közül.²⁸ Látványosan megzaporodtak a nemesi-arisztokrata életformákat, kastélyokat, nemesi kúriákat és lakásbelsőket bemutató *foto*k, *festmény*ek az intézmények dekorációjában. Azokban az intézményekben, amelyek maguk is ilyen környezetben nyertek elhelyezést, jelentős erőfeszítések történnek az eredeti állapotok nagyobb fokú helyreállítására. A bútoregysétek, díszítések jellegében mind több intézmény igyekszik egyfajta „arisztokratikus” *összkép*, hangulat megteremtésére (különösen érződik ez a díszterek helyreállításában, egyes vezetői terek berendezésében²⁹), ami mindig, mint az intézmény (illetve szolgáltatásai) magasabb státusának szimbolikus jelzése is. Több egyházi intézmény helyreállítása is ebbe az irányba mutat, felidézve az egyház hajdani „felsőházi” státusát, az egyháznagyoknak az ország gazdasági és politikai életében játszott „zászlósúri” szerepét.

A megszakított, megtagadott nemesi tradíciókhoz hasonlóan nagyon látványosan zajlik a *polgári* minták rehabilitálása, revitalizálása (hasonló okokkal és célokkal összefüggésben, de más értékek és életforma-elemek előtérbe helyezésével). A „polgári” minták követését is a *társadalmi emelkedésre* irányuló ambíciók mozgatják, a különbség az, hogy itt nem csak egy hajdani életforma felelevenítéséről van szó, hanem (minthogy a rendszerváltás a „polgárit” állandóan bíráló szocialista ideológiával szemben, és a „polgári” Nyugathoz való csatlakozás jegyében történt) a „polgári” az új hatalmi berendezkedés *legitimációs alapja* is, ezért ma „polgárnak lenni” sokak számára oly módon jelenti az elithez tartozást, hogy az egyúttal politikai legitimitációt is biztosít. Másfelől a „polgári minta” meg a „nemesi minta” között nincsenek mindig éles határok. Nálunk a „középosztály” fogalmában (és életformájában) összefo-

nódnak ennek a két mintának az elemei, mint ahogy (ha kissé másképpen is) keverednek ezek a „polgári Európa” életforma-hagyományaiban is. A polgári szokások és értékek felelevenítése nyilvánul meg a *külvárosi kultúra* és általában a *társasági élet* regenerálódásában, a *művészethez való exkluzívebb viszonyban*, a *szorgalommal és üzleti érzékkel megalapozott jólét* értékének az értékrendszer középpontjába állításában (ami együtt jár a társadalmi egyenlőtlenségek szükségszerűségének elfogadásával is). A lakások a polgári kényelem és az individualizált szemlélet terjedésének megannyi jelét mutatják, tárgyszűfoltosságukban a lakások szűkössége mellett szerepet játszik a polgári *gyűjtő- (és emlékgyűjtő) mentalitás* is. Mindez az intézmények látványaiban is megmutatkozik. A polgári *tárgykultúra* elemei terjednek az intézményekben is,³⁰ s még gyakoribb a polgári *életformákat bemutató és idealizáló régi foto*k szerepeltetése az intézmények – vendéglátóhelyek, művelődési házak, polgármesteri hivatalok stb. – vizuális üzenetei között. A települések említett régi városképei nagyrészt, mint a hajdani polgári élet színhelyei, építészeti és tárgyi környezete jelennek meg, és sok olyan kép látható, amely polgári társaságokat és családokat a polgári élet olyan szimbolikus alkalmainak közegében ábrázol, mint a koncert, vagy színházlátogatás, az egyleti tevékenység, vagy akár a sielés, csónakázás, teniszezés vagy egyéb polgárinak tartott sportolási forma. A település szülőttének emelt emléktáblán azt emelik ki, hogy nagy szerepet játszott a város *„polgári életének”* szervezésében. A „kultúra” fogalma ma nagy részben összekapcsolódik a háború előtti polgári élet iránti nosztalgiával, s így nem csodálható, ha a kultúra intézményeiben sok esetben éppen ennek a nosztalgiának a képi-tárgyi megnyilvánulásai hivatottak a (szűkebb értelemben vett) *kultúra* légkörének megteremtésére.

A történelmi hagyomány harmadik nagy mintája, a *paraszt*i már jóval kevésbé van jelen. Míg az ötvenes-hatvanas években a múlt és az identitáskeresés igen nagy arányban a (szintén retusált) paraszti mintában kapcsolódott össze: sokak számára a parasztság jelentette mind a nemzeti hagyomány legautentikusabb képviselőjét, mind a társadalomnak azt az „alapzatát”, amelyből a többi társadalmi rétegek is kisarjadtak (sok értelmiségi például a maga paraszti eredetének büszke vállalásával egyúttal azt is kinyilvánította, hogy a paraszti hagyomány tele van örökségként kezelhető kimunkált és le-

tisztult életvezetési minták és tapasztalatok sokaságával), s mindennek következtében a parasztság jellegzetes tárgyvilága (és az ezt imitáló – és gyakran meghamisító – „bolti népművészet”) is megemelt jelentőséget kapott mind a lakások, mind a közintézmények látványainak kialakításában, a funkcionális, letisztult formájú paraszti tárgyak pedig még a korabeli modernizmus absztrakt szépségszempényével is párhuzamba állítottak; az utóbbi időben a paraszti minták jóval kisebb arányban jelennek meg, s ahol megjelennek, ott is keverednek a nemesi elemekkel. S mindinkább el is tolnak azok felé; mint ahogy sokszor ugyanazoknak az embereknek a lakásaiban, akik korábban a „népi” esztétikumot hangsúlyozták, s ezzel fejezték ki magyarságtudatukat is; mind több nemesi elem keveredik a – nemzeti identitás továbbra is fontosnak tartott kifejezésére szolgáló – tárgyak közé. A paraszti élet ábrázolása például jelentősen csökkent az általunk

vizsgált intézményekben is (s ahol találkozunk ilyennel, az a huszadik század falukutató és népi mozgalmához kapcsolódó szociofotók parasztképével szemben inkább a tizenkilencedik század romantizált paraszt-, és pásztorképéhez hasonlít, leginkább pedig a polgárosodó parasztok életformáját idézi). A látható paraszti tárgyak közül a *munkaeszközök aránya csökkent*; amivel kapcsolatban még a legerősebb a paraszti tárgykultúra megjelenése, az a *táplálkozáshoz kötődő tárgyvilág*. Nem véletlen, hogy miként a lakásokban is a konyhában találkozhatunk a legtöbb paraszti tárggyal, az intézmények közül

got inkább tekintik „másodiknak” és másodrangúnak, mintsem a hirdetett „munkás-paraszt” hatalom részesének). A „parasztoknak lenni” öntudata így viszszaszorult, s ahol a paraszti gazdálkodás még teret kap, ott – a kisgazda öntudat felélesztésére tett nem túlságosan tömeges kísérletek mellett – inkább a „farmer”-típusú *parasztpolgár* eszménye kerül előtérbe, s ezzel a paraszti hagyományok közül is inkább azok kapnak hangsúlyt, amelyek a huszadik század első felében itt-ott megkezdődött parasztpolgárosodás világát idézik.³² Ugyanakkor azoknak az értelmiségi csoportoknak a körében, amelyek megpróbálják a falu életét újraéleszteni, a parasztság termelési-gazdálkodási tapasztalatai, hagyományai még a korábbiaknál is nagyobb figyelmet kapnak (s megpróbálják ezeket beépíteni a maguk egyébként persze nem paraszti életformájába); de ezeknek a törekvéseknek az általunk vizsgált szférában legfeljebb csak egy-egy kiállításon (és skanzenekben) láthatjuk nyomat.

Szólnunk kell viszont a mintakövetés kapcsán az „urbanizáció” és a „ruralizáció” tendenciáiról, amelyek – bár sok mindenben egybeesnek a „polgári” és a „paraszti” minta érvényesülésével – nem azonosíthatók azokkal. Már csak azért sem, mert a „ruralizáció”, mint említettük, legalább annyira nemesi minták követését jelenti, mint a parasztiakét, illetve a „falu” kultuszában e két minta –, sőt, a polgárparaszti minta is – együtt érvényesül; az urbanizáció pedig nemcsak a polgárosodás, hanem a proletarizáció, vagy legalábbis a tömegtársadalom és tömegkultúra utánpótlását is biztosítja.

Az *urbanizációs* minta követése egyrészt a falvak képeinek „városiasabbá” válásán mutatható ki, másrészt a városokban is lehet e minta követéséről beszélni, akkor, amikor a városi élet egyes szimbólumaira kiemelt hangsúly esik. A falvakban az *emeletesség* például ilyen urbanizációs jelkép. A falvakban eredetileg nemigen voltak emeletes épületek:

a vár, a kastély és a templom méretei ezeknek az épületeknek (és a hozzájuk köthető társadalmi szereplőknek) a falu egészétől való különállását, föléjük magasodását is jelképezték. A városi épületek emeletessége ellenben – bár a házak felfelé-terjeszkedését nagy mértékben a városfalak közé szorított tér szűkösége kényszerítette ki – a közrendűek számára is elérhető emelkedés szimbolikus kifejeződésévé, majd a városi élet jelképévé is vált, s amikor a faluban is elkezdtek emeletes lakóházakat emelni, ez a falu meginduló urbanizációjának jele volt (első lépésként sok helyütt az emeletet a bejárat megemelése, a lépcsőházat a bejáráthoz felvezető néhány lépcső helyettesítette; ennek az épületi-típusnak a terjedése³³ a hatvanas években már urbanizációs jelkép).³⁴ A hetvenes évektől tömeges tendencia a falusi (s a városok körül a kertvárosi) magánházak emeletessé, több szintessé válása; az e házakban természetessé váló erkély és tetőtér-beépítés szintén városi képzeteket sugároz. Ez a folyamat az intézmények életében is kimutatható, és töretlen folyamat. Még 1985-höz képest is jóval több az emeletes óvoda (a korábbi mintában faluhelyen szinte csak földszintes óvodát lehetett látni) és iskola (az azóta lezajlott iskolaösszevonások révén sokhelyütt nagyobb méretű iskolák jöttek létre, illetve ezek aránya a kisebbek megszüntetésével nőtt). Az emeletesség mindazonáltal a falvakban úgy tűnik, előrehaladottabb a magánházépítésben, mint a közszférában. Egy másik jellegzetes urbanizációs elem a *kertkultúra átalakulása*: egyrészt a pihenőkert, diszkert növekvő aránya (a veteményeskert rovására), vetett, telepített (gyakran gyeptéglákból kialakított) gyepszőnyeg a magától sarjadó fű helyett, formára nyírt, mesterségesen korábban tartott növényzet³⁵ (szögletesre nyírt fagyalkertések) mint a belátást akadályozó térhatárolók³⁶ és egzotikus, „városi” (mert a városok közvetítésével szétterjedő) virágok, mint távoli tájak hímőkei,³⁷ másrészt az automobilizáció terjedése, és az autók bekerülése a kertekbe.³⁸ Ezek a változások is megfi-

kiugróan a *vendéglátóhelyek* azok, ahol nemcsak egyes paraszti tárgyakkal, de a paraszti világ hangulatának felidézésével is találkozhatunk.³¹ (De ott is a korábbinál kisebb mértékben, s még a hangsúlyozottan „parasztos” vendéglőkben, csárdákban is olyan látványelemek jelennek meg, amelyek legalább annyira utalnak a nemesi életformára, mint a parasztúra; jellegzetes az a mintánkba került csárda, amelynek korábbi parasztház képe a felújítás során inkább egy nemesi kúria vagy egy hacienda stílusához közelített.) A paraszti minta hatásának már csak a „parasztság” társadalmi arányának visszaszorulása következtében is gyengülnie kellett, de a rendszerváltással a parasztságnak az a felemás ideologikus felértékelése is megszűnt, amivel a szocializmusban mint a munkásság melletti „második” uralkodó osztályt övezték (miközben persze valójában mint osztályt szétzúzták, s képviselőivel minden szempontból érzékellették azt, hogy a parasztsá-

gyelhetők a köztisztviselők kertjeiben, amelyek sokszor nem is titkolt módon városi parkok utánzataiként jönnek létre. A *kávéház*, és populárisabb változata a *presszó* maguk is a városi kultúra képviselői és közvetítői (a kávéivás szokásának elterjedésében éppúgy ez a minta – és a kávéfogyasztásnak a városhoz kötődő magasabb presztízzsel való összekapcsolása – az egyik legfontosabb tényező, mint ahogy az otthon készült süteményekkel szemben a cukrászdai süteményeknek is magasabb a presztízsük attól,³⁹ hogy városias szolgáltatást képviselnek).⁴⁰ Cukrászda, eszpresszó jellegű intézmények megjelenése a faluban egyértelműen a városiasodás jelei (akárcsak a fodrászüzletek, iparcikkboltok, benzinkutak terjedése). Egyértelműen a városi élet szimbólumaiként jelentek meg a falvakban – a hetvenes években – a *diszók*, s ezt a jellegüket a mai napig megőrizték. De maga a mindenkorai tánczene, a popkultúra minden megnyilvánulása, az *együttessel plakátjai*, a *szórakoztató elektronika* minden eszköze is urbanizációs jelkép. Miként minden *kirakat*, *üvegportál* is a városi üzletek – kínálatukat közszemlére tévő – kirakatait idézi: ez a hatás nem csak az üzletekben érvényesül; az újabban létesített intézményekre általában nagyobb, kirakatszerű üvegportálok a jellemzők, ahol többnyire az intézmények programkínálata látható. Feltétlenül urbanizációs jelkép a *telefon*. A falvakban felállított telefonfülkék egy kis darab város megjelenését jelentették,⁴¹ a mobiltelefon divattá válása pedig igen nagy lépés volt a városias magatartásformák kialakulásában. Természetesen ma meghatározó urbanizációs szimbólum a *számítógép*, az *internetes hozzáférés* lehetősége.⁴² S ugyanígy lesz az urbanizáció jelképe *bármely új, először a városokban megjelenő, s a világcentrumok urbánus életformájához igazodó, eleve annak szellemét hordozó tárgy és magatartásforma*. Az egyes intézményekben minden ilyen tárgy többé vagy kevésbé a városiaság asszociációit keltheti, annak függvényében inkább vagy kevésbé, hogy maguk-

ban a városokban mennyire tekinthetők még ezek a tárgyak (illetve a hozzájuk fűződő magatartásformák) jellegzetesen „városiasaknak”. (A legújabb technika termékei, a legújabb tevékenységformák, a legújabb stílusú bútorkok, öltözékek, a civilizatorikus fejlődés – s például a higiéné magasabb foka –, a tömegesen használt eszközök – például a tömegközlekedés eszközei –, a tömeges magatartásmódok – mint például a stadionokban való szurkolás –, a minél nagyobb épületek és terek, az árúkinálat minél nagyobb tömege, az életnyüzgő, egymásnak ismeretlen emberek sokaságát összegyűjtő és szétszórási jellege, s az ebből adódó sajátos utcai nyilvánosság – mindezek a városokban is urbanizációs szimbólumok,⁴³ s egy köztisztviselő is annál inkább számít városiasnak, minél több elem jellemző rá e sajátosságok közül. Ezért „nagyon urbánus” jelenségek például a plázák.)

Sokáig egyirányú tendenciának tűnt az urbanizáció és a falusi életformák, minták visszaszorulása. A kilencvenes években azonban erőteljessé vált egy ellenirányú folyamat is: a falvakba, zöldségekbe való kirajzás. Ez sok ember falusi vagy legalábbis falusias jellegű környezetekbe kerülését jelentette. A „kirajzók” ugyan viszik magukkal városi beidegződéseiket is, s ezáltal maguk is az urbanizáció közvetítői lesznek az emelkedni kívánó, tehát urbanizálódó falulakók számára; de céljuk sokszor az, hogy ők maguk minél „falusiasabbá” válhassanak, élvezhessék a falusi lét előnyeit: az eredmény többnyire a kétféle minta sajátos és újfajta szintézise. A „ruralizációt” motívalhatja a városi élettel való megcsömörlés, az *elidegenedett, természetétől elszakadt városi világgal szemben természetesebb, természetközeli életlehetőségek és egyben az emberi kapcsolatokban is közvetlenebb, egyszerűbb formák, közösségek keresése*; motívalhatja a *gyökerek* – gyakran elvágott, elszakított gyökerek – fontosságának újrafelfedezése; motívalhatja a falu által képviselt *konzervatívabb értékrend-*

szert, *hívóbb vallásosság* vonzereje, és lehet sok egyéb oka is. A falu „választása” azt is jelenti, hogy a „kirajzók” igyekeznek megőrizni a falut a maga „érintetlen” (legalábbis viszonylagosan érintetlenebb), az idilli közösségi életéről alkotott képnek megfelelő – ilyennek látott – állapotban, s ez a törekvés többnyire éppen ellenkező irányú, mint a falu őslakosaié, akik el akarják hagyni korábbi (az alacsonyabb civilizációs szintre és életszínvonalra, sok esetben nyomorúságosabb sorsra emlékeztető) formákat. Gyakran a falu hagyományait is a betelepülők akarják csak őrizni. A falu hagyományait védő attitűd gyakran megjelenik a fa-

lu intézményeiben is (már csak azért is, mert ezek nagyobb részét nem az őslakosok, hanem a „gyüttmentek”, „bebirok”, vagy a faluból elszármazott, majd városi emberként oda visszatérő „térközölő fiúk” működtetik). A „rurális” mintakövetés jelei a *falusi életformájára, hagyományaira utaló tárgyak* a falakon, asztalokon, melyek magától értetődően részben azonosak a „paraszti modell” tárgyaival: régi tejeskőcsögök, faragott mángorlók, fateknők, mozsarak, tehénkolompok, hánckosarak, cseréptalak,⁴⁴ különböző felaggatott termények (paprikafüzérek, fohagyamafüzérek, aratási koszorúk, kukoricacsövek – díszítő szerepben);⁴⁵ a *falusi életforma egyes elemeit felelevenítő szokások, és az azokhoz kapcsolódó tárgyak* (kemencék, kenyérsütők, az ökörsütés vagy a disznóölés ceremónia-, és tárgyvilága⁴⁶). A rurális mintakövetés által alakított kertekben éppenhogy a „falusi” virágokat, a hagyományos *falusi előkertek virágait* (tátika, szarkaláb, őszirózsa, mályva stb.) részesítik előnyben.

A rurális minta követői támogatják a *falusi kézművesség újraeledését, hagyományos gazdálkodási szokások felélesztését* (sokszor a „zöld” ideológiával is összeötözve: a vegyszerek előtti kártevő-védelem, vagy a folyók betonba szoritása előtti vízgazdálkodási szokások propagálásával); *helyi újságok létrehozásával* – egy tipikusan városi eszközzel – igyekeznek terjeszteni a hagyományos falusi életre vonatkozó ismereteket, és gerjeszteni az ilyen élet folytatásához kellő helyi közéletet. A falusi kulturális intézmények programjában sok ilyen kezdeményezés van: nagyon érdekes kérdés,

56 KÉK

hogy a két, egymással szemben haladó tendencia miképpen fog egy-két nemzedék alatt újfajta életformává összeötvozódni. A rurális minta követése nyilvánul meg abban is, amikor egy-egy intézményben viszonylag *sok fotó látható a falu épületeiről, szokásairól, tárgyi kultúrájáról*. A rurális mintakövetés nem csak a falvakba települők körében érvényesül. Miként az urbanizáció átforgalmazza a falvak életét, akként – bár lényegesen kisebb mértékben – hat a ruralizáció a városokban is. S nem is olyan nagyon kis mértékben, ha megfontoljuk, hogy például a táncház mozgalom hány városi ember életformájára hatott, vagy ha látjuk egy-egy „alvóváros” civil szervezeteinek erőfeszítései következtében „falusias” közösségek, életforma-elemek, ünnepi szokások megjelenését a lényegében városi térben.

JEGYZETEK

- 1 Ebbe a típusba tartozik az általunk annak idején – a látszatprezentáció szimbólumává vált „Patyomkin-falu” alapján – Patyomkin-szindrómának nevezett jelenség is, amikor az intézmények első és hátsó frontja, a köz számára nyitott és rejtett kiszolgáló helyiségei, „látszó” és „szőnyeg alatti” részei között nagyon nagy a színvonal-különbség – mindig az első javára.
- 2 *Intézménymimika* – 2 című könyvünk az Új Mandátum Könyvkiadónál – megjelenés előtt.
- 3 Ilyen kontextusban (a budapesti „Marxim”-ra emlékeztetően) láthatunk Sztálin képet vendéglőben, vagy (a humor alpari válfaját alkalmazva) Lenin-képet fejfelé fordítva és véceben elhelyezve (egy konzervatív párt székházában).
- 4 POFOSZ emléktábla iskola falán: „X.Y. ezen gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait 1936–1945 között. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a megyei forradalmi bizottsága elnöke, ezért a forradalom leverése után a kommunista diktatúra 1958. május 6-án kivégeztette”. Vagy egy egyházi iskola mementó-táblája: „Az önkényuralom 1948-ban elhallgattatta, de 46 év után újra indul a szombathelyi premontrai rendi gimnázium.”
- 5 A hivatalos utódpárt arculatát jól mutatja az MSZP pártirodák látványvilága. Ezt – amennyire a vizsgálatba bekerült néhány iroda feljogosít egyáltalán bármilyen következtetésre – olyan „feeling” urallja, ami a nyolcvanas évekbeli KISZ szelleméhez hasonlít (ez nem meglepő, hiszen az MSZP apparátusának egy része az akkori KISZ-káderekből áll). Az egyik megyeszékhely MSZP-irodája például kívülről eléggé szücskétes képet mutató földszintes épületben helyezkedik el (a korábbi reprezentatív pártházakat a rendszerváltás után el-, vagy átadták), de ez az épület az exkluzív, klubszerű „belül sokkal jobb, mint kívül” intézmények csoportjába tar-

tozik, s jelentős a kontraszt az épület lepusztult külseje és az udvarán álló gépkocsipark között is. A belső helyiségekben egyrészt egy fajta *bürokratikus szemlélet* érződik; annyiban nincs változás az állampárti korszakhoz képest, hogy a jelszavak, az ügyintézés jellege stb. egy centralisan irányított szervezetre és az azt életben tartó végrehajtó (és végrehajtásra beállított) apparátusra utalnak. (Például az alábbi plakáton: „A kormány és képviselőinek sikere a mi sikerünk is. A mi sikerünk a képviselőink és a kormány sikere is.”) Közvetve ezt a benyomást erősítik a *bürokrata humor* jelei (amiről fentebb már szóltunk), s amibe keveredik némi obszcenitás is; ez a stílus az exkluzív *eszemiszom* körülményeivel együtt (a fogyasztói ideológia „szocialista” változatának térhódítását jelezve) meglehetősen jellemző volt a nyolcvanas évek kiszes és munkás-őr közegeiben – tisztelet a kivételnek. E szellem továbbélését jelzi a különféle diszúvegekben kihelyezett *alkohol* mint presztízs-jelkép aránytalanul és meglepően nagy jelenléte egy politikai párt irodájában. (A pártok helyiségeire egyébként általában jellemző, hogy nagy mértékben *eladandó terméknek* tekintik magukat – erre utal a több párhelyiségben is látható „arculati kézikönyv” –; a sportegyesületekhez hasonlóan elsősorban *színeikkel* jellemzik magukat: a párhelyiségekben az adott párt színvilágát többszörösen is megjelenítik – zászlókon, plakátokon, szórólapokon, ajándéktárgyakon –; és politikai népszerűségüket nagyon sokszor az *ellenfélnek szóló üzenettel* – például: „Se otthon, se munka, se biztonság” igyekeznek megalapozni, ami ugyan magától értetődő ellenzéki pozíció, de mindenképpen azt a világképet erősíti, hogy semmi sem jó a világban. A párhelyiségek gyakran a sajtótájékoztató színhelyei is; ez is jelzi a politika *mediatizálódását*. A pártirodáknál nagyon sok szórólap, propagandaanyag és sajtóanyag található, ami egyszerre utal arra, hogy milyen fontos a pártok tevékenységében a „marketing”, s ugyanakkor arra is, hogy

Kulturális stratégia

ennek jellegét még nagymértékben a bürokratikus beidegződések szerinti papírmunka határozza meg. Ugyancsak általános jellemző olyan plakátok, fényképek alkalmazása, amelyek az adott párt vezetőjét és helyi jelöltjét együtt szerepeltetik.)

6 A Karácsony külsőségein ma már jószerint eluralkodtak egy profán és fogyasztói ünnep sajátosságai, és a vendéglátóhelyeken állandósított ünnepi kivilágítás, a színes fénygirlandok, egyéb karácsonyi fények inkább ehhez a profán ünnephez tartoznak, azért a Karácsony esetében természetesen nem lehet eltekinteni annak vallási alapjaitól. (Néhány példa: „A te keresztet a miénk” feliratú fából készült feszület nem egyházi iskolában. Óvodában „szent-sarok” kis „Mária a kisdeddal”-képpel, körülötte a természet „ajándékai”: gyümölcsök, szép termések – tehát a profán és szakrális együttese –. Keresztet láthatunk vendéglő falán is, óvodában is, és olyannal is találkoztunk, hogy művelődési házban celebrálnak istentiszteletet.)

7 A vallás közvetett hatását jelzi, hogy (mint korábbi példáinkon is láthatuk, elszaporodtak a „tizparancsolatok”: a borivók tizparancsolata, a munkahelyi regula). Ilyen hatás sok mindenben kimutatható: egy Szechenyi szobor például szinte teljesen oltárszerű installációban látható. „Az öröm tizparancsolata”: „1. Minden reggel hűségeken kérd Istentől az örömet. 2. Mosolyogj és tanúsíts türelmet kellemetlen helyzetben is. 3. Szívből ismételd: 'Isten, aki szeret engem, mindig jelen van. 4. Szüntelen törekedj arra, hogy az embereknek csak a jó oldalát lásd. 5. Könyörtelesen üzd el magadtól a szomorúságot. 6. Kerüld a panaszkodást és a kritikát, mert ezeknél semmi sem nyomasztóbb. 7. Munkádat örömmel és vidáman végezd. 8. A látogatókat mindig szívesen és jóindulattal fogadd. 9. A szenvedőket vigasztald, magadról feledkezz el. 10. Ha mindenütt az örömet terjeszted, biztos lehetsz abban, hogy magadra is rátalálsz. Nem annyira követelményként, mint kegyelemként ajánljuk mindenkinek.”

8 Néha még a fogyasztói kultúrához is igazodik valamelyest az egyház: templomi falújságon „Tervezem a nyarat” című

cikk olvasható; az iskolában pedig a csokoládé-, és italautomata fölött olvasható az „Áldás, békeség” felirat.

- 9 Sűrítve fejezi ki ezt az alábbi felirat: „Múltunk a reményünk, Krisztus a jövőnk.”
- 10 „Nemzedékről nemzedékre buzdításul szolgáljon honszeretetet és hazafiúi kötelességérzetet meríteni a haza történelmének ismeretéből.” (Kossuth) „A legszentebb magyar kötelességet hűségesen teljesítő hőseink nevének megörökítésére, kik a világháború éveiben az intézet falai közül hadba vonultak, s fiatal életüket hazánkért áldozták.” (Világháborús emléktábla.) „Mi lennék, he te is elengednél, Szülőföld, hazám, sarkcsillagom! Csodállok minden csillagot, holdat, de csak tehozád igazodom!” (Váci Mihály)
- 11 Persze ennek vannak giccsbe hajló túlzásai is, de mindig a helyi kontextustól függ, hogy például egy piros-fehér-zöld virágegyüttes mikor tekinthető valóban a nemzeti érzés kifejezőjének, s mikor válik hivalkodó, külsődleges jelzéssé.
- 12 Több iskolában is látható például az a „Magyar emlékek a Kárpát-medencében” feliratú tábla, amely a történelmi Magyarország térképen jelzi a magyar kultúrtörténeti emlékek lelőhelyét.
- 13 Természetesen a nemzeti ideológia terjesztése nagyon sokféleképpen történhet a minden kultúra egészséges öntudatának alapjául szolgáló józan patriotizmustól a xenofób sovinizmusig. Ugyanazt a jelképet erre is, arra is lehet használni; maga a jelkép ebben „ártatlan”.
- 14 A művirág/műnövény-divat úgy tűnik, lefutott: néhány évvel ezelőtt szinte mindenütt, mindenféle intézményben jobb és gyengébb növény utáztatok sokaságát lehetett megfigyelni. Mára (szerencsére) inkább tervestetésük a jellemző a valódi növények javára. Ahol még mindig megtalálhatók, ezek általában azok az intézmények, amelyekben a divat tetőpontja óta nem változott a berendezés (s ezért ezek is hozzájárulnak az intézmény „szegényesebb”, periférikusabb jellegének, alacsonyabb státusának sok elemből összetevődő vizuális sugallatá-

hoz). Az igazsághoz tartozik, hogy néhány esetben jelenlétüket azzal indokolják, hogy az intézmény sötétebb tereiben élő növények nem maradnak életben.

- 15 A természeti elemek felértékelődését jelzik az olyan közvetett jelek is, mint a növénytartó edények, dézsák, cserepek változatossága, a növények tartásához gondozásához kiépült árukinálat, illetve az ezekkel a korábban „mellékszereplőnek” tekintett, pusztán kiszolgáló szerepet betöltő tárgyakkal szemben megnövekedett esztétikai igény (a tárgyak státuszváltozásának mindig jó jelzése lehet a hozzájuk kapcsolódó esztétikai elvárások megnövekedése).
- 16 A reklámok olymértékben uralják a vizuális környezetet, hogy a helyiségek díszítő esztétikumért is mind többször fordulnak reklámokhoz: egyre többször jelennek meg régebbi korok (a történelmet magukba szívták, s ezáltal) „megnemese-dett”, illetve képzőművészek által tervezett, s ezért eleve esztétikai minőséggel is rendelkező reklámjai képzőművészeti funkcióban, bekeretézve különböző intézmények falain.
- 17 A Coca-Colának egyébként nem tulajdonítunk különösen nagy jelentőséget, csupán kulturális jelként tartjuk érdekesnek, és elemzésre méltónak.
- 18 Lásd erről *Tárgyak szimbolikája* (Új Mandátum, Bp. 2005) című könyvünkben „Fejúkretetek-e az istenek? avagy emergenciacia és szimbólum” című tanulmányunkat.
- 19 Nagyon lényeges, hogy a mintakövetés nem jelent feltétlenül kritikátlan csodálatot. Sőt, sokszor éppen abban látszik egy-egy minta követésre készítő ereje, hogy a *negatív ítéletek ellenére* is követik. (Hiszen a köztételeben az amerikai életforma számos, részben előítéletes, részben tapasztalt sajátosságát övezi ellenszenv és/vagy lenézés.)
- 20 Az angolszász modell (és a mintakövetés) megemelő hatása érvényesül abban is, hogy sokhelyütt az ivóhelyiségek kocsmból (külsőségeikben is) „pubbá” lépnek elő.
- 21 Lásd Hankiss gondolatait a „proletár-renezánszról”.

Kulturális stratégia

- 22 A harmadik nyelv a hagyományos német: az osztrák minta az ország nyugati feleiben természetesen erősebb, a két tannyelvű iskolák között az angol mellett a másik gyakori a német. S itt nemzetiségi hatások is érvényesülnek (lásd például a „Willkommen” feliratot egy iskola bejárata fölött).
- 23 Lásd részletesebben *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és Beszélő házak* című, könyveinket, illetve a *Tárgyak szimbolikája* című könyvünkben a „Globalizáció, individualizáció, modernizáció” tanulmányt.
- 24 Marco Polo, a tizenharmadik század és a szecesszió kora után ez minimum a negyedik nagy kelet-ázsiai divathullám.
- 25 A kilencvenes évek nagy Ázsia-divatja után egyébként az ezredforduló óta szaporodnak Afrika „újrafelfedezésének” jelei is, de az intézményekben még ennek sincsenek számottevő jelei.
- 26 A távol-keleti hatások mellé például a hastánc nagy divatja révén a Közel-Kelet szokás-, és látványelemei is csatlakoztak.
- 27 A magyarországi Európa-identitás megteremtésében nem csekély szerepe van a pannóniai római jelenlét emlékeinek, amelyek az utóbbi évek történelmi tudatában (különösen a múzeumok sugallta képben) Magyarországnak az európai történelemben való két évezredes beágyazottságát hivatottak bizonyítani.
- 28 S még olyanok esetében is, mint Szechenyi, akiket életművük s nem származásuk emel a nemzet nagyjai közé, életük bemutatása révén óhatatlanul a nemesi-arisztokratikus modell is minta helyzetbe kerül.
- 29 Az egyik vezetői irodában például koronás címeres poharak hordozzák ezt a légtört.
- 30 Vendéglőkben, kávéházakban például megjelenik a régi kávéházi életformát szimbolizáló *újságlvasó-keret*; reneszánsza van a *billárdnak*, s a régi polgári világot idézik a huszadik század első feléből származó *fényképezőgépek* is egy vendéglő dekorációjában.
- 31 A másik intézmény, ahol sok a népi tárgy, az *óvoda*, ahol viszont – mint erről fentebb több szó esett már – a kreatív tárgyformálás paraszti-népi hagyományai dominálnak. (Az egyik óvodát – a világtérkép szomszédságában, vagyis a globalizáció szemléletével korántsem szembeállítva – a paraszti életforma mindennapjait felidéző olyan tárgyak is díszítik, mint favilla, szakajtó, szita, dagasztóteknő, gereben stb. Másutt egy ágasfán népi kancsók idézik fel ezt a világot.)
- 32 Závada Pál vagy Szilágyi István és több más szerző, a Németh László-i vonulatot folytató könyveinek sikere is ebbe az irányba mutat.
- 33 Alapformája a korabeli „kockaház”, amelynek (a lakótelepekre is emlékeztető) kocka-szerűsége egyébként a falusi építkezők nagy része számára szintén modernizációs és urbanizációs szimbólum volt a maga idején.
- 34 Ez a hatás intézményeknél is megfigyelhető, (például földszintes falusi iskolák lábazatának megemelésében).
- 35 És a várost követve terjed a „fajkutyák” tartása is, „akikhez” másfajta bánásmód is tartozik, mint amilyen az egyszerű ebeknek a hagyományos faluban dukált.
- 36 Maga ez az attitűd, a privát szférának mások szeme elől elrejtése is a korábbi falusi életfelfogás megváltozását, a városi mentalitás átvételét mutatja.
- 37 A városi minták követése, és az egzotikus virágok városiaság-szimbólumként való elterjedése egyébként nagyon régi: ennek az attitűdnek köszönheti hajdani elterjedését a magyar faluban a rózsa, a tulipán vagy a muskátli is.
- 38 Az autó egyébként mindmáig alapvető urbanizációs szimbólum, s alkalmasak ennek kifejezésére a különböző gépkocsimárkák képei is, amelyek annál nagyobb jelentőséggel kerülnek – ilyen funkcióban – elhelyezésre a különböző helyiségek diszeiként, minél falusiasabb környezetről van szó. (Ugyanez érvényes a sztárok, illetve az ugyancsak a városias életet jelképező fotómodellek képeire is.)
- 39 S ezért vendégfogadásnál – különösen városi vendégek fogadásánál, családi ünnepeken, protokollárisnak szánt alkalmakkor – előszeretettel kínálnak ilyen ételeket.
- 40 A falusi kocsimák kínálatában a kólák, a Fanta, a „chips” egyértelműen ilyen szimbólumoknak számítanak.
- 41 Mint ahogy persze a mi vizsgálatainkat messze megelőző korban egyértelműen városi jelkép volt a villanyáram, a közvilágítás (már a gázlámpa is), vagy a rádió s később a televízió.
- 42 Jól mutatja ezt az egyik internetkávézó freskója, amely felhőkarcolós nagyvárost ábrázol, ezzel is jelezve, hogy ezt az intézményt használva az ember belép a „világáros” kapuján.
- 43 S ezért például a belvárosok mindig „urbanizáltabbaknak” számítanak, mint a városok külső részei, még ha azok sokszor „elökelőbbek” is. (Jelzi ezt az a nyelvi kifejezésforma is, hogy amikor valaki a város külső részéről a belvárosba készül, ezt gyakran úgy fogalmazza meg, hogy „bemegyek a városba”.)
- 44 Olykor átalakított formában, mint a korábban említett, lámpaként használt kocsikerekek, vagy virágtartóként funkcionáló hordók esetében.
- 45 De persze a rurális mintakövetés megnyilvánulása az is, amikor egy új épület olyan külsővel terveznek meg, ami a hagyományos falusi épületek jellegzetességeit utánozza (nádtető, ámbitus, nyitott tűzhely stb.) Még az intézmény tetején megtelepedett golyafészek is ennek az atmoszférának a hordozójává válhat.
- 46 Persze a belülről átélte mintakövetés gyakran összemosódik azzal a külsővel, de ugyanezeket a jelképeket, életforma-elemeket preferáló mentalitással, amellyel a nyugati turisták parasztromantikáját (s Magyarországon még mindig a falusias, „parasztszágot” kereső sztereotíp elvárásait) kiszolgáló turisztikai ipar közeledik a falu képzetköréhez. A különbség abban ragadható meg, hogy ezek az elemek beépülnek-e valaki – vagy az általunk vizsgáltakat illetően: egy intézmény – életformájába, avagy megmaradnak az egzotikus látványosság, s ezzel a „szórakoztatás” kutatásaim során, a különböző informatikai beruházások megtérülésének vizsgálata kapcsán számomra egyre erőteljesebben körvonalazódott, hogy az informatikai kultúra mennyire szignifikánsan befolyásolja az egyes befektetések megtérülését, az ROI-t (Return on Investment).

Kutatásaim során, a különböző informatikai beruházások megtérülésének vizsgálata kapcsán¹ számomra egyre erőteljesebben körvonalazódott, hogy az informatikai kultúra mennyire szignifikánsan befolyásolja az egyes befektetések megtérülését, az ROI-t (Return on Investment).

Hazánkban a vállalati informatikai kultúra fogalma még mindig hiányzik a kis- és közepes vállalatok felsőbb és alsó szintjeiről egyaránt. A vállalati vezetők sok esetben gyakorlatilag a hardver- és szoftverelemek megvételében látják az informatikai megoldást. Az informatikai beruházások célja a szüksé-

ként működő cégek jelentik. Ezek a cégek megfelelő figyelmet fordítanak az informatikailag képzett szakemberek kiválasztására, oktatására és továbbképzésére. További kivételt jelentenek az olyan, viszonylag fiatal kollektívával rendelkező cégek, ahol a szellemi foglalkoztatásúak nemrégiben hagyták el az iskolapadot és rendelkeznek mélyreható informatikai alapismeretekkel, jóllehet hazánkban mind a felsőfokú, mind a középfokú oktatásban többnyire csak a szűkebb értelemben vett számítástechnikai ismereteket sajátítják el a tanulók, néhány irodai szoftver alapvető funkciói által. Ezzel szemben

Erdős Ferenc

Informatikai befektetések az informatikai kultúra tükrében

59
K É K

ges szoftver és hardver beszerzéseken túl az informatikai rendszert hosszú távon üzemeltetni képes szervezeti struktúra kialakítása. Azonban egy vállalatnál bevezetett informatikai rendszerrel kapcsolatba kerülő alkalmazottak sokszor nem rendelkeznek megfelelő informatikai kultúrával, s ez a rendszerhez kapcsolódó közvetlen oktatás mellett további alapoktatási ráfordítást, de legfőképpen szemléletváltási erőfeszítéseket igényel. Az ilyen irányú továbbképzések, a megfelelő tudásbázis felépítése azonban csak ritka esetben számít stratégiai célnak, és a legtöbb alkalommal nincs is leírva semmilyen formában. A cégek általában felesleges költségnek, pénzkidobásnak minősítik az ilyen jellegű terveket. Pedig ennek figyelembevétele nélkül, az erőltetett vagy idő előtt bevezetett informatikai fejlesztés sok esetben kudarchoz vezethet.

A deficitese informatikai kultúra problémája alól kivételt a kiemelkedően jó helyzetben levő, illetve leányvállalat-

szükség lenne a vállalati folyamatokat átlátni képes, megfelelő gazdaságinformatikai ismeretekkel rendelkező szakemberek képzésére, melyre a középfokú intézményekben csak a legkritikább esetekben van példa.

Az informatikai kultúra kialakulása természetszerűleg hazánkban és ezzel együtt a teljes kelet-közép-európai térségben elmaradottabb, mint a Nyugat-Európában. Az egyes államok ilyen irányú jelenlegi fejlettségi szintjei egzakt módon talán legjellemzőbben az információs- és kommunikációs-technológiai (IKT) piac forgalmi mutatóival írhatók le. Ez a jövőbeli fejlődés becslésére kiindulási alapként szolgálhat, azonban a ma informatikai oktatása a jövőbeli folyamatokra rendkívül szignifikáns hatással bír.

Egy nemrégiben publikált OECD-tanulmány az informatikai oktatást és számítógéppel segített tanítást és tanulást vizsgálta az OECD-országok körében. A kutatási eredmények alapján

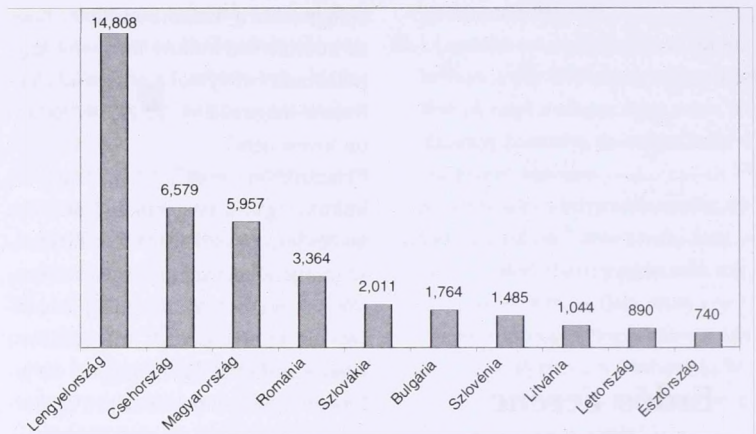
Kulturális stratégia

bizton megállapítható, hogy a magyar pedagógusok és oktatók munkája nyomán létrejövő informatikai kultúra megállja a helyét a nemzetközi összehasonlításban akkor is, ha a munkakörülmények, az iskolai infrastruktúra, a számítógéppel segített tanítást megkönnyítő technikai segítség és anyagi elismerés még messze elmarad az OECD-országokban elfogadott, színvonaltól.²

A térség konkrét IKT mutatóit vizsgálva általánosságban megfigyelhető, hogy a közép- és kelet-európai forgalmi mutatók a nyugat-európai számadatoktól jelentősen elmaradnak. Míg Nyugat-Európában az információ- és

1. Ábra.

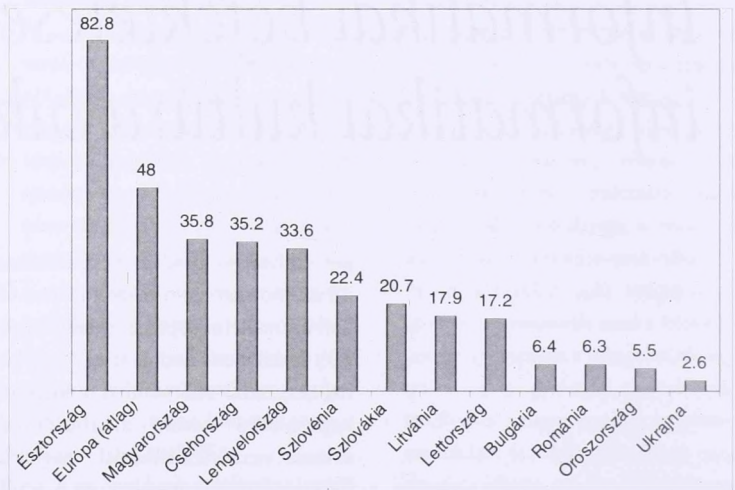
Az IKT piac forgalma Közép- és Kelet Európában, 2003-ban (millió euró)

Forrás: Saját szerkesztés; European Information Technology Observatory (EITO), 2004.

2. Ábra.

Az ezer lakosra jutó internethosztok száma Közép és Kelet-Európában, 2003 decemberében

Forrás: Saját szerkesztés; Network Wizards/Reseaux IP Européens (RIPE), 2004.

kommunikáció-technológiai termékek és szolgáltatások forgalma 2003-ban mintegy 600 milliárd eurót tett ki, addig ez a szám Közép- és Kelet-Európában mindössze 40 milliárd euró körül volt. Ráadásul ezen relatív kis forgalom nagy része, mintegy 70%-a, három országon belül bonyolódott le, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon. Amennyiben pusztán az információ-technológiai (IT) piacot tekintjük, az aránytalanság még szembevetőbb. Mialatt Nyugat-Európában 2003-ban 287 milliárd eurót költöttek információtechnológiai célokra, addig a közép- és kelet-európai régióban mindössze 11,6 milliárd eurót. Ebben a rész-szegmensben még árulkodóbban dominál a három vezető állam, Lengyelország, Csehország és Magyarország, akik a térség IT-forgalmának mintegy 75%-át bonyolítják.³

Mindazonáltal ezek a relatív alacsony forgalmi mutatók arra utalnak, hogy a közép- és kelet-európai régióban jelentős növekedési potenciál rejlik. A német Gartner Piacutató Intézet 2004 márciusi tanulmánya szerint e térség IT-piacja 2003 és 2007 között háromszor gyorsabban fog bővülni, mint a nyugat-európai piac.

A közép-keleti régió belüli technikai felszereltség helyzete is (egyes felmérések szerint) jelentősen eltérő. Míg Észtország és Szlovénia ilyen irányú mutatói elérik a nyugati országok mutatói-

nak átlagát, addig Lengyelország és Magyarország tekintetében jelentős lemaradás figyelhető meg.

Internet ellátottság

Az internet végpontok tekintetében Európában a nyugati és a közép-keleti országok között szintén jelentős eltérés figyelhető meg. Közép- és Kelet-Európában Észtország kivételével az összes ország európai átlag alatti internet-hozáféréssel rendelkezik a lakosság ará-

60
KÉK

Kulturális stratégia

nyában. Észtország jelentősen kiemelkedik a többi ország közül, ahol ezer lakosra 82,2 internetkapcsolat jut. Magyarország a második helyen áll, szorosán Csehország és Lengyelország előtt.⁴

Elektronikus kereskedelem

Az UNCTAD 2003. évről szóló e-kereskedelmi és fejlődési jelentése szerint Közép- és Kelet-Európában az elektronikus nagykereskedelmi forgalom (Business to Business – B2B) a 2003-as évben közel négy milliárd dollár körüli volt. A tanulmány adatai szerint ebből a három vezető ország, Lengyelország, Magyarország és Csehország, az összes forgalom 90%-át tette ki. Talán ezt a dimenziót szemlélve tapasztalható a legnagyobb területi különbség, mely jelentősen hozzájárul a térség megosztottságához.⁵

Az elektronikus kereskedelem kapcsán megfigyelhető, hogy a térség három vezető országában is elsősorban még szinte csak a nagyvállalatok élnek az internet üzleti célú kihasználásával, a kis- és közepes vállalkozások nem vesznek részt számottevően a kereskedelem ezen újfajta formájában. E tekintetben tehát az egész kelet- és közép-európai kép egységesnek nevezhető. Az internet használatával kapcsolatban, a piaci szektorban is, úgy mint a háztartásoknál, a hagyományos alkalmazások (információgyűjtés, levelezés és adatátvitel) dominálnak. A jövőben a várakozások alapján növekvő szerepe lesz az internetes marketing tevékeny-

ségnek és bankkapcsolatoknak. Az értékesítés, beszerzés és logisztika területén azonban a vállalatok már sokkal inkább használnak internetes megoldásokat. A növekedési potenciál, a viszonylag alacsony bázisból adódóan a közeljövőben relatív magasra becsülhető. Az International Data Corporation (IDC) makroelemző intézete szerint például a 2003-tól 2006-ig a térség jelenlegi B2B forgalma mintegy meg-négyszereződik.

Összefoglalás

Érdeklődésként megfigyelhető, hogy a vizsgált mutatók nem minden esetben korrelálnak egymással. Például Észtország esetében legmagasabb az ezer lakosra jutó internethozzók száma, míg ugyanitt a legkisebb az IKT-piac forgalma a térség vizsgált országai közül. Mindazonáltal általánosságban megállapítható, hogy az információs társadalmi fejlettség a legtöbb dimenzióban vizsgálva korrelál az adott ország egy főre vetített jövedelemtermelő mutatójával.

Megfigyelhető az is, hogy a közép- és kelet-európai országok közül az IKT-szektor terjedése Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban is roppant gyors volt. Ezzel szemben, viszont az IKT adoptációja lassabbnak bizonyult, s ennek regionális kihatásai is voltak és vannak. Mivel azonban nem ismert a térség minden országának pontos reagálása a szektorra, ezért

általános összefüggéseket egyelőre nem lehet feltárni. A terület mélyebb szintű kutatásához ezen országok között kutatási együttműködésekre lenne szükség.⁶ Mindazonáltal az informatikai kultúra és eszközhasználat, valamint a tartalom-bővítés gyorsabb fejlesztése érdekében az oktatás egyes szegmenseinek átgondolására és átszervezésére is szükség lehet.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány egyes részei a következő helyen kerültek publikálásra: Erdős F. 2005 Gazdasági tér szerkezete a régióban, a régió megosztottságát meghatározó tényezők: Közép- és Kelet-Európa, s ezen belül Magyarország információs társadalmi térszerkezete. *Tér és Társadalom*, 1:141–153.
- 2 Organisation for Economic Co-operation and Development: Information and Communication Technology and Learning http://www.oecd.org/findDocument/0,2350,en_2649_34519_1_1_1_1_1,00.html
- 3 European Information Technology Observatory (EITO): Leitstudie (2004) www.eito.com
- 4 TNSInfratest: Monitoring Informationswirtschaft 7. Faktenbericht (2004). - München.
- 5 UNCTAD: E-Commerce and Development Report 2003 (2004) - www.unctad.org
- 6 Rechnitzer J. (2002) Az információs társadalom térformáló szerepe. *Tudás és társadalom*, 2002. február 16–21. o.

1. Globális trendek a nagyvárosok fejlődésében

A 20. század demográfiai prognózisai alapján azt feltételezhetjük, hogy a városok fejlődése és a városi népesség a 21. században egyre gyorsuló mértékben fog növekedni. Míg a 20. század elején a világ népességének csupán 13%-a élt városi környezetben, addigra az ezredfordulóra ez az adat már megközelítően 50% volt. Ez a folyamat új kihívás elé állítja nemcsak a városfejlesztéssel foglalkozó szakembereket, hanem a politikusokat, az üzleti élet szereplőit és a társadalmi változásokkal foglalkozó tudósokat is. A városi lakos-

nyomornegyedekben élni). Míg Észak-Amerika és Európa fejlett országainak nagyvárosaiból a lakosság egy része a kedvezőbb környezeti hatások miatt az agglomerációba települ, Ázsiában, Afrikában és sok esetben Kelet-Európában is, az emberek egy jobb élet reményében költöznek a városokba, amelyet számukra az akár még a nyomornegyedekben is fellelhető ivóvíz, valamint a könnyebb élelemhez való hozzájutás jelent. A társadalmi különbségeket kiválón szemlélteti például a nők helyzetének összehasonlítása: a nyugati nagyvárosok vezetésében számos esetben meghatározó szerepet töltenek be a nők, szinte minden nap foglalkozik a

Csizmadia Szilárd–
Hegyí Barbara

Városfejlesztési trendek

Nagyvárosok és társadalmuk fejlődési trendjei
nyugat–keleti összevetésben

ság növekedése és a városiasodás a fejlődő világ államaiban hatványozottan jelentkezik. Előrejelzések alapján 2015-re a 20–40 milliós lakossággal rendelkező tíz megalopolisból¹ kilenc a fejlődő államok területére fog esni. Ezekben az államokban azonban a városfejlesztés sok esetben szervezetlenül és kontroll nélkül megy végbe, ily módon tovább súlyosbítva a fennálló állapotokat.

A globális urbanizációs² folyamatokban 2030-ra a világ fejlett és fejletlen országai között a társadalmi, fejlődési különbségek tovább mélyülnek: várhatóan újabb 2 Mrd ember lesz város lakó, ezeknek többsége szlamosodott negyedekben fog élni (Afrikában az előrejelzések szerint 10-ből 7 város lakó fog

média a nők egyenjogúságának legkisebb sérelmét is feltételező esetekkel; eközben Afrikában, Ázsiában sok helyütt a nők oktatási lehetőségeinek a megteremtése jelenti még a városok fejlődésében az egyik legfőbb problémát.

A városvezetőket érintő problémák egy része a különbségek ellenére globális szinten is mutat hasonlóságokat: a környezetszennyezés, a túlnépesedés vagy az elöregedés, a közlekedési viszonyok vagy a régi városrészek revitalizálása és megfeleltetése az információs társadalom kihívásainak, valamint a tudásalapú gazdaságba való bekapcsolódás – bár eltérő mértékben és más-más gazdasági-társadalmi feltételek között –, de mindenütt jelenlévő problémák.

2. Nyugat-Európa és Észak-Amerika városfejlesztési trendjei

2.1. A városvezetés irányait meghatározó tényezők a nyugati nagyvárosokban

A nyugati nagyvárosok között a nemzetközi térben elfoglalt jó pozíciókért folytatott verseny már a '90-es éveket megelőzően megkezdődött. A globális folyamatok erősödése az eltérő jogi és gazdasági feltételek ellenére gyakran azonos kihívások elé állította az európai és az amerikai városvezetőket. A követelmények hasonlósága sok helyütt a városvezetési stratégiák azonos irányba történő elmozdulását eredményezte.

A nemzeti városfejlesztési politikák egyes városok nemzetközi pozíciójára gyakorolt hatásában több nyugat-európai országban az amerikai modellel számos közös vonás figyelhető meg.

Az amerikai modell sok vonatkozásban példája annak, hogy milyen a globális kihívások által indukált konvergencia: a központi források állandó megvonása, alacsony adók, a gazdaságfejlesztés ösztönzésének hangsúlya, korlátlan piac, alacsony szociális kiadások és a városok versenyelőnyeinek hangsúlyozása.

A hatáskörök decentralizációja a városok történetében Amerikában is egy új paradigmát jelentett, hiszen ezáltal tulajdonképpen önfenntartókká váltak egy állandó kihívásokkal teli nemzetközi szinten.

Európában leginkább a brit várospolitika az, amely az elmúlt évtizedekben jelentős elmozdulást mutatott a piacorientált fejlesztés és az amerikai típusú megközelítés irányába. Mégis alapvető különbségek vannak: a piacorientált gondolkodásra való ösztönzés és a hatáskörök decentralizációja nem járt együtt a teljesen önálló pénzügyi felelősségek átruházásával, hiszen a brit városok továbbra is a forrásaik nagy részét a központi kormányzattól kapták, a fejlesztési ügynökségeket pedig központiilag ellenőrizték. Jelentős eltérés továbbá a szociális és jóléti kiadások GDP-hez

viszonyított aránya, amely Nagy-Britanniában még a Thatcher-érában is meghaladta az USA ugyanezen időszakban kimutatható ilyen jellegű kiadásait.

A brit várospolitika tehát semmiképp sem tekinthető az amerikai modell egyértelmű utánzásának, inkább a brit kormány piacvezérelt városi programokkal való szerény próbálkozásának.

A helyi fejlesztési stratégiák kialakítása kapcsán szintén felfedezhetünk közös vonásokat: mind az amerikai, mind az európai városvezetők felismerték a neoliberalis felfogás – alacsony adók, a vállalkozások visszafogott ellenőrzését, és a nyílt verseny befektetéseket ösztönző hatását, és azon küldetés felvállalásának szükségességét, hogy a város turisztikai vonzereje is csak a helyi gazdasági szereplőkkel való együttműködés révén valósulhat meg. A városvezetőknek egyfajta innovátorszerepet is kell vállalniuk a város versenyképességének előremozdítása érdekében: piaci rést keresniük és versenyezniük, mint a többi gazdasági szereplőnek.

Az amerikai neoliberális városmenedzsment módszerek eszköztárát európai városvezetők is alkalmazták, de a fejlesztési irányok megjelölésénél Európában egy fontos dilemmával szembesültek: feláldozzák-e a szociális juttatásokat a gyorsabb fejlődés érdekében, vagy pedig a társadalmi és gazdasági különbségek kiegyenlítését helyezték előtérbe, és a jólétet növeljék? Megállapítható azonban, hogy az európai nagyvárosok vezetői – bár tettek kísérleteket a szociális célú kiadások teljes visszaszorítására – továbbra is kötelesek az uniós elvárásokat teljesíteni, így a meglévő társadalmi és gazdasági különbségeket mérsékelni.

2.2. A nyugati nagyvárosok szociológiai jellemzői

Az iparilag fejlett országok jelentős részében a nagy múlttal rendelkező ipari városok népessége stagnál, vagy néhány esetben csökken. A stagnálás Európa

ipari központjaira jellemző, míg a csökkenés elsősorban az Egyesült Államok ipari körzeteiben figyelhető meg. Az ipari népesség visszaszorulását a technika fejlődése is felgyorsítja, hiszen a fejlett technológiának köszönhetően kevesebb munkással is fenntarthatóvá vált az ipari termelés. Ezekben a városokban a korábbi folyamatnak megfelelően a szolgáltatások válnak a városi gazdaság hajtóerejévé és megkezdődik a városi szerkezet igazodása a megváltozott körülményekhez. Azonban az ipari népesség csökkenését nem tudja ellensúlyozni a városba beköltöző harmadik szektorban foglalkoztatott emberek száma.

2.2.1. Slumosodás, gettósodás a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai nagyvárosokban

Ki kell emelnünk, hogy a városok népességének változása sohasem egyirányú folyamat. A slumosodás a város lakóinak elszegényedése és a város egyes kerületeinek, negyedeinek rohamos átlagromlása. A slummosodás nem új keletű probléma, már a korábbi századok városai is szembesültek ezzel. Azonban míg a 20. század előtti korokban a munkavállalók korlátozott mobilitása nem tette lehetővé a munkalehetőségektől távol való lakóhelyválasztást, így a hanyatlásnak indult kerületek időről időre megújulhattak. Ezzel szemben a 20. században már lehetőség nyílt a városból való elköltözésre és a hanyatló kerületek immár csak a vidékről továbbra is betelepülő szegények lakhatását biztosították, akik amint lehetőségeik engedték ugyancsak kiköltöztek a

szuburbiákba. Akik maradtak, azok az alacsony képzettségű, legtöbb esetben munkanélküli emberek, akik megteremtik saját kis társadalmukat a városon belül, melyek sok esetben nagyon szilárd struktúrával rendelkeznek és elkülönülnek a város többi részétől. Ebben az esetben már gettókról, gettósodásról beszélünk.

Nyugat-Európában a gettósodás elsősorban a Svájcra, Németországra és Franciaországra jellemző, amely országokban a dél-európai, az észak-afrikai lakosok lakják a hanyatló városrészeket, míg Észak-Amerikában a spanyolajkú és afroamerikai lakosság szorul a

2.2.2. A továbblépés lehetséges szcenáriói

A városok alakulását a ki- és bevándorlók alakítják. Ez a folyamat fogja meghatározni a városok jövőjét is.

Amennyiben a városból való kiköltözés válik az erőteljesebb tényezővé, akkor ez a folyamatot a munkahelyek szuburbiákba való költözése kell, hogy kövesse. Ezt a folyamatot több észak-amerikai város esetében már most megfigyelhetjük. Sok nagyváros munkahelyeinek jelentős részét veszítette el ily módon. Ha ez az irányzat válik meghatározóvá, akkor megkezdődik a város és a vidéki terület feloldódása, összemosódása. A szuburbiákban a tér tömörülését figyelhetjük meg, korábbi városi funkciókat vesz fel a külváros. Megjelennek a többszintes lakóépületek és a különböző kiegészítő szolgáltatásokat nyújtó vállalkozások (pl.: fodrász). A mall-ok (haltalmas fedett bevásárló- és szórakoztatókomplexumok) létrejötte pedig a belvárosi üzletsorok hangulatát imitálja, így teremtve meg a város illúzióját a külvárosi térben. Az így kialakuló peremvárosok a nagy közintézmények utólagos, mesterséges telepítése után városi élet színvonalat nyújtanak a nagyváros korábbi kellemetlen kísérőjelenségeinek (pl.: erőszak, kosz, közlekedési nehézségek stb.) megléte nélkül.

Egy sikeres városrehabilitációs program végrehajtása után újra virágzásnak indulhat a korábban elhagyott város. Elsősorban a szolgáltató szektorban dolgozó fiatal, gyermektelen egyének számára csábító a városi lét. Jelentős a társadalmi szegregáció, hiszen a magasan képzett, elsősorban fehér munkavállalók települnek vissza, azonban a lakósűrűség messze elmarad a korábban megsokszorozottól. Az iroda és lakóépületek felértékelődnek és csak egy szűk réteg számára lesz megfizethető a belváros. Így válik teljessé a városok társadalmi-gazdasági átalakulása a korábbi ipari típusú városról a harmadik évezred szolgáltatásvezérelt városainak irányába.

3. A közép-kelet-európai városok vezetési és társadalmi változásai

3.1. A városfejlesztési stratégiákat befolyásoló folyamatok a közép-kelet-európai nagyvárosokban

A közép-kelet-európai fővárosoknak (Varsó, Budapest, Prága) nagyon sajátos volt a globalizációhoz való viszonya: a '90-es évek elejéig tartó izoláltságuk miatt kimaradtak a nyugati nagyvárosokat addig érintő társadalmi és gazdasági folyamatokból, és a globalizáció alapfelételei is hiányoztak. Be kellett kapcsolódniuk azoknak a nagyvárosoknak a versenyébe, amelyekről addig el voltak zárva, meg kellett találniuk a saját megkülönböztető jellemvonásaikat, miközben a városok fejlesztése érdekében szükségük volt nyugati tőke bevonására.

Urbanisták, építészek, közgazdászok és politikusok számos elképzelést ismertettek a rendszerváltást követően, amely e városok nemzetközi versenybe való bekapcsolódására vonatkozott. A fő kérdés azonban az volt, hogy vajon a versenybeli hátrányok leküzdésére az együttműködés vagy az egyes városok önálló útkeresése lesz inkább jellemző. Nagy hangsúlyt kapott a városfejlesztéssel foglalkozó tudósok azon állásfoglalása is, hogy minél nagyobb szerepet kapnak a piaci mechanizmusok és szereplők ezekben a gazdaságokban, annál kevésbé fognak különbözni városaik a nyugati országokéitól. (Szelényi, 1996)

A közép-kelet-európai városok versenyterét az uniós csatlakozás nagymértékben átforgalmazta: már nemcsak egymással kell összemérniük adottságaikat és kínálatukat a befektetőkért és turistákért folytatott versenyben, hanem meg kell küzdeniük a nyugati országok nagyvárosai között stabil pozíciót elfoglaló Bécsrel is.

A közép-kelet-európai országok városai számára a rendszerváltásokat követően, az városiasodás folyamatának akkelerációjával két lehetséges út volt a városfejlesztési politikák kialakításának területén (Szelényi, 1996): vagy a

gettókba. Míg itt a gettók a város közigazgatási határára belül találhatóak, addig egyes fejlettebb közép- és dél-amerikai városok szélén épültek fel. A polarizáció ezekben az esetekben sokkal erőteljesebben jelentkezik, hiszen ezek a gettók sok esetben hulladékokból összetévesztett épületekből állnak. Hasonló gettókat találhatunk az Egyesült Államok és Mexikó határára is.

Míg a slummosodást a városok rehabilitációs programja sok esetben sikeresen felszámolja, addig a gettók évtizedekig konzerválhatják az ottani állapotokat. A megoldás túlmutat a városi vezetés hatáskörén és a társadalmi kiváltságok megszüntetését kívánja.

A KKE államok városainak hanyatlása mind folyamataiban és kiváltságokaiban, mind struktúrájában jelentősen eltér a fent ismertetett példától. Ezt a kérdéskört a későbbiekben tárgyaljuk.

nyugati országok városvezetési technikáit kezdik integrálni a saját gyakorlatukba, vagy pedig a Harmadik Világ országainak városaihoz válnak hasonlóvá. Természetesen ezek a jelenségek „keverten” is előfordulhatnak, az adott területeken meglévő közös vonások függvényében.

A rendszerváltást követő gyors piaci reakciók azonban egyre inkább „nyugati mintára” alakították a közép-kelet-európai nagyvárosok fejlődését: a nyugat-európai befektetők elsőként a fővárosokra koncentráltak, és a külföldi cégek megjelenése nagyban befolyásolta a városok újjáépítési folyamatainak alakulását. Annak ellenére, hogy a három főváros fejlődése számos különbözőséget mutat, a városok központi részei hasonló mértékben kezdtek elüzletiesedni, és közel azonos számban épültek az addigi városképből hiányzó irodaépületek is. Közös jellemzőjük az is, hogy az új gazdasági körülmények jelentős változásokat okoztak a városi lakosság szervezetében: a központi területekről a lakosság jelentős része külső területekre költözött, míg az új nemzetközi cégek külföldi vezetői, valamint az újjazdág vállalkozói réteg előnyben részesítették a felújított vagy újonnan épült belvárosi ingatlanokat.

A városok fejlődését és bekapcsolódását a nyugati városhálózatokba az is elősegítette, hogy a közép-kelet-európai országok liberális gazdaságpolitikát alkalmaztak a külföldi tőke beáramlását illetően.

A központi és a befektetések által újjáépített területek mellett azonban mindhárom városban egyre több, kevésbé frekvenciált vagy többségében alacsonyabb jövedelműek által lakott városrészben jelentkeznek infrastrukturális, lakásépítési -felújítási vagy a szlamosodási problémák, amelyek állami beavatkozás nélkül nem orvosolhatóak.

A rendszerváltás után megjelent a spekulatív építés is, amely Nyugat-Európában és Észak-Amerikában évtizedek óta bevett építési forma volt. A bevásárlóközpontok szinte minden közép-kelet-európai nagyvárosban elterjedtek, és

okoztak komoly szakmai vitákat. A városfejlesztéssel foglalkozó szakemberek itt találkoztak először a piaci társadalom következményeivel, és azzal, hogy nem voltak felkészülve ezeknek a hatásoknak a kezelésére. A shopping-mall-ok ennek ellenére a nagyvárosi lakosság nagyon kedvelt helyeivé váltak, hiszen az addig számukra hiányzó „fogyasztói társadalom” eszméjének megtestesítéséhez járultak hozzá.

A nagyvárosi folyamatok megjelenése a forgalom jelentős mértékű növekedését is eredményezte mindhárom fővárosban, amely az újonnan épülő irodaházak, üzletközpontok esetében szabályozott parkolóépítések ellenére is súlyosan terhelik az évszázadokkal ezelőtt kialakított városközpontokat. Ugyancsak hasonlóan nagy terhet jelent a városvezetés számára a különböző korú épületek rekonstrukciója és az egységes városkép megteremtése is.

3.2. A városi társadalom átalakulása a közép-kelet-európai térségben

A rendszerváltás átalakította a városi társadalmak szerkezetét, szervezeti felépítést és funkcióit és nagyban módosította a szociális csoportok státuszát és térbeli megoszlását. A piaci gazdaságba való átmenet kielezte a városi lakosság térbeli és szociális polarizációját. A közép-kelet-európai városok a szocializmus előtti kiindulási struktúrája is messzemenően eltért a nyugati típusú városokétól. A II. világháború idején a közép-kelet-európai térség városaiban gyakorlatilag megszűnt a városi lakosság gerincét adó középosztály. A jómódú zsidó népesség a holokauszt áldozatává vált, míg a korábban ugyancsak népes német ajkú polgárok Németországba való visszatelepítésük miatt tűntek el a térség városaiból. Ez a folyamat jelentősen megváltoztatta a korábbi multikulturális városok képét. A polgárok helyét alacsonyabb társadalmi státusú vidéki migránsok töltötték ki, akik az

ipari proletárság részévé váltak, azonban gyökereik miatt nehezen alkalmazkodtak a városi lét körülményeihez.

Ez a társadalmi berendezkedés a '90-es évek rendszerváltásaikor is jelen volt. A központi irányítású ipari városi felépítésből a szolgáltatóorientált önkormányzati irányítású átmenet számos nehézséggel járt a szűk városi elitel és a rendkívül széles ipari munkássággal rendelkező közép-kelet-európai városok esetében.

Enyedi és Weclawowicz kutatási alapján a '90-es években a városi elit lakosságot öt kategóriába lehet besorolni. Az első csoportba tartoznak a kommunista

nómenklátúra tagjai, volt pártfunkcionáriusok, magas rangú hivatalnokok, akik személyes kapcsolataikat a rendszerváltás utáni anyagi tőkévé tudták alakítani. A második csoport a magasan képzett vállalkozók kategóriája („self-made men”). A harmadik csoportba az állami szervek tisztviselői tartoznak, akik hivatásuknál fogva értékes információkhoz jutottak és ezeket saját boldogulásuk szolgálatába állították. A negyedik csoport tagjai saját vállalkozást létrehozó vállalkozók. Végül az ötödik csoport tagjai azok a vállalkozók, akik már a tervirányítású rendszer idején is saját üzletükből éltek, és ezeket a rendszerváltáskor gyorsan felfejlesztve jutottak tőkéjükhöz.

Megállapíthatjuk, hogy a városi középosztályt a korábbi rendszerben a pártapparátusban dolgozó, a rendszerváltáskor megtakarításokkal rendelkező lakosok alkotják, akik mint alkalmazottak a piaci viszonyok között gyorsan képesek voltak elhelyezkedni. Az ipari

munkások középosztályhoz való felzárkózása a szükséges tőke, a kapcsolatok és a megfelelő képzettség hiánya folytán gyakorlatilag nem létezett.

A rendszerváltások után a legalacsonyabb osztályba tartozó népesség részarány jelentős a városi lakosságon belül a közép-kelet-európai államokban. Ebbe az osztályba tartoznak a privatizáció, az ipari átszervezések és leépítések áldozataivá vált ipari munkások tömegei, továbbá az alacsonyan fizetett, korábban középosztálybeli, értelmiségeik is. Az erőltetett iparosítás alatt a városba költöző fizikai munkások egy része, akiknek megmaradtak vidéki gyökere-

3.2.1. Az idős emberek marginalizálódása a városi térségekben

A társadalmi polarizáció leginkább a demográfiai csoportok szegregációján keresztül vizsgálható. Ezt a folyamatot a megváltozott piaci körülmények, a munkaerő-piaci helyzet és az önkormányzatok lakáspolitikája határozta meg. A közép-kelet-európai rendszerváltások időszakában az idős városi népesség szegregációja volt a legradikálisabb.

Ez egyaránt magyarázható az öregedés természetes folyamatával, illetve az önkormányzatok lakhatási politikájával. A rendszerváltás idején egész kerületek kerültek periférikus helyzetbe. Mivel az államszocializmus idején a nem működtek a szabadpiaci elvek, ezért a lakosság mobilitása messze elmaradt a nyugati mintától. Így a kerületek nem revitalizálódhattak és gyakorlatilag együtt öregedtek meg lakóikkal együtt. Az önkormányzatok pedig elsősorban a fiatal, aktív lakosság lakhatási problémáit tartják szem előtt.

A megváltozott családmódel is hozzájárul az idős korú népesség polarizációjához. A rurális társadalmakban jellemző multigenerációs családok átalakulnak egygenerációs háztartásokká, ezzel is növelve az idősebbek kiszolgáltatott helyzetét.

Az idősebbeket azonban leginkább mégis a piaci transzformáció érintette. A korábban gondoskodó állam juttatási megszűntek, a magas infláció miatt a nyugdíjak vásárlóértéke radikálisan lecsökkent, és a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni immár képtelen öregek elvesztették a talajt a lábuk alól. Nagy részarányban találunk nyugdíjasokat a városi szegények között.

Az idősebb korú népesség – a közép-kelet-európai térségben végbemenő rendszerváltások előtt – elsősorban a belvárosi területeken koncentrált. Ez konfliktushoz vezetett a lakók és a belvárosi kerületek átszervezését szorgalmazó piaci erők között, hiszen éppen ezekben a kerületekben mutatko-

zott igény az alapos átstrukturálásra. Az idősebb népesség kiszorítása ezekről a területekről jellemzően különböző módokon mehetett végbe. Az önkormányzat értékesíthette a tulajdonában álló ingatlanokat az üzleti élet szereplőinek csemperegatant ajánlván fel a korábbi bérlőknek, illetve amennyiben az ingatlan már magánkézben volt, akkor a bérlet és kivásárlás is lehetséges volt a belvárosba megtelepülni vágyó vállalkozások számára. Az idősebb népesség belvárosból való kiszorítása azonban nem KKE sajátosság, a nyugat-európai városokban is hasonló folyamatoknak lehettünk szemtanúi.

3.2.2. Etnikai differenciálódás a közép-kelet-európai térségben

A közép-kelet-európai fővárosokra az etnikai differenciálódás kevésbé jellemző a rendszerváltások előtt, mint Nyugat-Európa nagyvárosaira. A fővárosok lakossága homogénnek volt tekinthető. Kivételt képez Budapest, ahol a roma származású népesség részaránya 1987-ben lakosság 2%-át tette ki. Ez elsősorban a kelet-magyarországi gazdasági nehézségeknek volt köszönhető, amely migrációs nyomást okozva a roma származásúak fővárosba áramlásához vezetett.

A politikai váltás és a gyors gazdasági fellendülés azonban migrációs céllá változtatta a közép-kelet-európai térség fő- és nagyvárosait. A Kelet-Európába bevándorlókra általánosan a következő állítások igazak.

A megjelenő etnikai csoportok összetartása sokkal gyengébb, mint a nyugati országokban. Intézményeik, kulturális aktivitásuk jelentősen elmarad a nyugati városokban tapasztaltaktól. A migránsok nagy számban elsősorban a szomszédos országokból érkeznek, akik történelmi okoknál fogva részben beszélnek az adott ország nyelvét. A bevándorlók nem tömörülnek adott városrészekbe, így nem jönnek létre etnikai gettók. Gazdasági teljesítményük ugyan nem elhanyagolható, azonban elsősorban alacsony értékű munkát végeznek továbbá kevés adat áll rendelkezésünkre a szürke- és fekete

ik, a rendszerváltás után tömegesen tértek vissza korábbi létükbe, ahol a létminimumot tudták biztosítani magunknak és családjuknak. A piaci viszonyokba való átmenet legnagyobb veszteséivé a korábban az iparban tömegesen foglalkoztatott képzettség nélküli segédmunkások és a kisnyugdíjasok váltak. Számukra az ipar, illetve az állam nem tudta tovább fedezni a megélhetést és társadalmi helyzetük rohamosan romlott és sok esetben hajléktalanná váltak. A nyugat-európai városokkal ellentétben, ahol elsősorban marginalizálódó elemek váltak hajléktalanná, addig Kelet-Európa városainak hajléktalanjai között korábban a középosztályba tartozó emberekkel is gyakran találkozhatunk. A társadalmi csoportok polarizációjával együtt járt a növekvő térbeli szegregáció, a társadalmi osztályok éles elhatárolódása is.

gazdaságban elfoglalt helyükről. Alul-képzettségük miatt nem járulnak hozzá a munkaerő-piaci versenyhez. A bevándorlók elsősorban fiatal férfiak, akiket csak a későbbiekben követ(het)nek a nőnemű családtagok. A legtöbb etnikai csoport egyéneinek kriminális aktivitása nem magasabb az ország állampolgárainak bűnözési részarányától.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a KKE térség esetében még kevés megbízható adattal rendelkezünk a migráns lakosság vizsgálatához, azonban már most megállapítható, hogy jelentős különbségek vannak Kelet-Európa és Nyugat-Európa között a betelepülők magatartását tekintve, ugyanakkor a korábban megalkotott nyugati migrációs modellek a sajátosságokat figyelembe véve részben sikerrel alkalmazhatóak.

4. Budapest városfejlődése és legjellemzőbb társadalmi jelenségei

4.1. Budapest versenyhelyezete a rendszerváltást követően

Egy magyar-francia kutatás (Fayman-Szirmai, 1993. és Szirmai, 1994) a '90-es évek elején azt vizsgálta, hogy Budapest miként tud bekapcsolódni az európai tér nagyvárosainak hálózatába, milyen viszonyt alakít ki Béccsel és a térség többi nagyvárosával: vajon képes lesz-e együttműködni, az egymással is szolidáris versenyre vagy kizárólag a rivalizálásra törekszik. Az akkor készített interjúk szerint³ Budapest egyetlen várossal sem akarta ellőtelezni magát, és azt semmiképpen sem tartották elfogadhatónak, hogy Bécs legyen az újonnan szerveződő Közép-Európa központja; így az erős verseny mellett foglaltak állást. A Bécsben egyidejűleg lefolytatott kutatás hasonló eredményre jutott.

A kutatásban megkérdezettek egyértelműnek tartották a nyugathoz való felzárkózást, a nyugati minta szerinti

városfejlődést: a globális hatásokat, a külföldi tőkebefektetésekre építő városfejlesztést várták és támogatták.

A legfőbb probléma abban rejlett, hogy nem volt egységes befektetést ösztönző és fejlesztési stratégiája a városnak, amely számos lehetőség elvezetéséhez vezetett. Az egész város fejlesztését nem az önkormányzatok, hanem a befektetők irányították, az önkormányzatok pedig követő magatartást tanúsítottak. Ez szemben áll a nyugati példával, aminek az a lényege, hogy az önkormányzat tartja kézben a projekteket, és public-private-partnership alapján osztja ki a lapot a vállalkozóknak. (Szirmai, 1994)

4.2. Szociális polarizáció a rendszerváltás utáni Budapesten

A szociális változások legjellemzőbb eleme a szociális polarizáció a közép-kelet-európai térségben, így Budapesten is. Ez vezetett az új elit kialakulásához és az eddig ismeretlen hajléktalan réteg megjelenéséhez. Budapest az Osztrák-Magyar Monarchia örökségeként nyugat-európai városi jegyekkel és emellett ugyancsak meglévő rurális szerkezettel rendelkezett a II. világháború előtt. A háború hatásait már bemutattuk. A térségben végbemenő rendszerváltozásokkal együtt járó szociális változások bemutatására Budapest a legalkalmasabb város. Ennek több oka van. A város több mint kétmillió lakosságával a posztkommunista államok legnagyobb települése. Az ország lakosságának több mint 19 százaléka koncentráldott a fővárosban, nagyban segítve ezzel a társadalmi változások megfigyelését, továbbá Budapest kulturális, politikai és gazdasági szempontból is vezető szerepet töltött be. Budapestet a kommunista irányítás az ideális szocialista társadalmi berendezkedés fő szín-

terévé változtatta. Megkezdődött az ipari munkásság számának rohamos bővítése, amely egyrészt a gyors mértékű iparosítás munkaerőigényét volt hivatott kielégíteni, továbbá az értelmiség pozíciójának meggyengítését szolgálta.

Az erőltetett iparosítás folyamata egészen a '80-as évek közepéig fennmaradt, és a rendszerváltást kísérő deindusztralizáció a mesterségesen felduzzasztott ipari népességet kilátástalan helyzet elé állította. Számukra lehetlenné vált a szolgáltató szektorba való átmenet, sőt a képzetlenebbek korábbi ipari munkahelyüket is elvesztették.

A társadalmi változások egy része füg-

getlen a kor ideológiájától, azonban meghatározó jelentőséggel bír a városok szociális berendezkedésében. Ezek közül a legfontosabb az egy-két gyermekes családszerkezet megjelenése, továbbá az egy- és kétszemélyes háztartások számának gyors bővülése, amely folyamatot elsősorban a belvárosi kerületekben figyelhetjük meg.

A társadalom polarizációja azonban nem csupán a posztkommunista államok sajátja. Nyugat-Európában is hasonló folyamatoknak lehetünk szemtanúi. Ez, a nyugat-európai országokban a jóléti állam egyes intézményeinek lebontásából, míg Kelet-Európában a szociális ellátórendszer összeomlásából ered. Ugyancsak ezt a folyamatot erősíti az ipari termelés háttérbe szorítása a szolgáltatóiparral szemben. Azonban a posztkommunista államokban a középosztályt is érintik a fenti hatások, amely így lesüllyedhet az alsó osztály szintjére.

5. Következtetések

A nyugati városok vezetési tapasztalatai kapcsán leginkább az egyes városokban már jól bevált városvezetési módszerek kapcsán, a kelet-közép-európai fővárosok esetében pedig a rendszerváltásokat követően megjelenő kihívásokra adott válaszokban fedezhetünk fel hasonlóságot.

A rendszerváltások óta eltelt másfél évtized még nem elegendő arra, hogy a kelet-közép-európai városok esetében is egyértelműen megállapíthassuk, hogy a városvezetők és fejlesztők egyszerűen a nyugati példák másolására törekse-

küzdeniük Kelet-Európa Unióhoz csatlakozó, valamint a gazdaságilag egyre erősödő ázsiai országok nagyvárosaival. Az Észak-Amerika és az Európai Unió jelenlegi tagállamainak városaiban egyaránt és nagyjából egyidejűleg jelentkező probléma a lakosság „előregedése” az alacsony születésszámnak köszönhetően. A következő évtizedekben ez a lakosságcsökkenés folytatódik, amely egyes városrészek teljes kiürüléséhez, társadalmi és fizikai lecsúszásához vezethet. A nyugati országok nagyvárosai esetében már jelenleg is megfigyelhető, hogy ezek a városok a kevésbé fejlett országokat elhagyó csoportok kiemelt célpontjait jelentik; némely helyütt a békés egymás mellett élést, máshol pedig a lapangó társadalmi feszültséget okozva.

Az előrejelzések szerint mindkét földrész fejlett nagyvárosainak vonatkozásában a bevándorlók számának növekedése várható, főként a közelben fekvő, kevésbé fejlett, de magasabb lakosság-számú és születésszámú országokból.

A jövő nagyvárosainak vezetési sikere tehát nagymértékben múlhat a potenciális szociális konfliktusok kezelésén is, amelyet a jövő városvezetőinek más globális és lokális problémák és hatások mellett kell megoldaniuk.

JEGYZETEK

- 1 10 millió feletti népességű városi terület.
- 2 The 8th World Congress, Berlin, from 13–15. May 2005.
- 3 24 mélyinterjú a fenti kutatáshoz kapcsolódóan, Budapest új szereplehetőségei szempontjából döntéshozó vagy azokat befolyásolni tudó politikusokkal, valamint urbanistákkal, építészekkel, város-szociológusokkal, újságírókkal.

IRODALOM

Andrusz, Gregory–Harloe, Michael–Szelényi, Iván (szerk.): *Cities After Socialism–Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell Publishers, 1996.

Batár Attila (szerk.): *Városaink az ezredfordulón*. Budapest: Új Világ Kiadó, 2000.

Csontos János–Lukovich Tamás (szerk.): *Urbanisztika 2000*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

Enyedi György (szerk.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.

Enyedi György: *Városi világ- városfejlődés a globalizáció korában*. Habilitációs előadások, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara, 2002.

Giuliani, Rudolf W.: *Leadership*, New York: Miramax Books, 2002.

Halle, David (szerk.): *New York and Los Angeles. Politics, Society, and Culture A comparative view*. Chicago–London: University of Chicago Press, 2003.

Hegy Barbara: *Városok konvergenciája a nemzetközi versenyben*. In: *Marketing Oktatók Klubjának Konferenciája 2005*. Konferenciakötet, 2005.

Sýkora, Ludek: *Metropolises in transition, metropolises in competition: globalization of Central European cities and their integration into European urban network*. In: *Urban Utopias: New Tools for the Renaissance of the City in Europe*. Berlin: European Conference Proceedings, CD-ROM, TVVF, 1995.

Parker, Simon: *Urban theory and the urban experience encountering the city*. London–New York: Routledge, 2004.

Savitch, Hank V.–Kantor, Paul: *Cities in the International Marketplace – The political economy of urban development in North America and Western Europe*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2004.

Ilona Sármany-Parsons: *Aesthetic Aspects of Change in Urban Space in Prague and Budapest During the Transition*. In: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.

Szirmai Viktória–Baráth Gabriella–Bognár Judit: *Globalizáció és városfejlődés – A városépítéssel, az építészettel szerepe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, XXI. Kötet. Társadalomkutatás, 2003. 3. füzet.

nek a nemzetközi versenyben elérhető jó pozíció érdekében, vagy csupán arról van szó, hogy az azonos kihívások hasonló városfejlesztési-vezetési megoldásokat eredményeznek.

A közép-kelet-európai nagyvárosok még keresik a helyüket a „világpiacon”, megpróbálják újrapozicionálni vagy erősíteni funkcióikat, egykori történelmi, politikai súlyuk és az új folyamatok által generált lehetőségek alapján.

A kibővült versenyterben a városok legfőbb célja a térségbe települő cégek, a jól képzett és magas jövedelemmel rendelkező lakosság célpontjává, s ezáltal a térség vezető gazdasági központjává válni.

Bár a megnövekedett „város piac” a nyugat-európai városok számára is jelent új kihívásokat, a nyugati városok körében elfoglalt pozíciójukat eddig nem gyengítette nagymértékben a közép-kelet-európai városok belépése.

A közép-kelet-európai városoknak pedig a közeljövőben pozíciójuk megtartása, javítása érdekében meg kell

Kötődésünk az európai kultúrához

Magyarországnak az egységes Európába való belépése után számolnia kellett azzal, hogy nemcsak egy gazdasági és politikai közösséghez csatlakozott, hanem egy sokszínű, ugyanakkor egységes európai kultúrához, egy olyan európai szellemiséghez, amelynek évszázadok óta része volt, gazdagításához mindig is hozzájárult, értékeit pedig folyamatosan adaptálta. A sikeres integráció érdekében azonban fel kell készíteni a társadalmat azokra a kihívásokra, melyek az országot, illetve a magyar kultúrát a be-

pai irodalmi vérkeringésbe való bekerülés nem kizárólag színvonal kérdése. Sokszor nehezen leküzdhető akadály a nyelvi probléma, emiatt a nem világnyelven megjelenő művek nem vagy nem megfelelően válnak ismertté más népek olvasói előtt. A kis országok írói és irodalmi élete ezért mindenkor keresi a kitörési pontokat, s arra törekszik, hogy kapcsolatba kerüljön a nemzetközi irodalmi élet potens tényezőivel, az egyetemes kultúrában vezető szerepet játszó országokkal.

Ugyanakkor a nemzeti irodalmak, az egyes népek irodalmi élete nemzetközi irodalmi hatások nélkül is közvetlen

N. Szabó József

Az Európai Unió és a magyar kultúra

69
K É K

lépés után érhetik. Nemzeti kultúránk értékeinek a megőrzése és önazonosságunk megtartása mellett meg kell találni annak a módját, hogy a magyarság a már kiformalódott európai rendszerhez kapcsolódni tudjon.

A zökkenőmentes átmenet érdekében *európai színvonalú oktatási és tudományos rendszerünket* minden szinten alkalmazás kell tennünk arra, hogy az uniós elvárásokhoz alkalmazkodni tudjon. Hasonlóak a célok és az elvárások az európai színvonalon álló művészeti életünkkel kapcsolatban is. Az Európai Unióba való belépés után arra kell törekednünk, hogy a különböző művészeti ágak nemzeti jellegük megtartása mellett integrálódjanak a közösség művészeti sokszínűségébe. *Irodalmunkat* kihívás nem a színvonal miatt éri, hanem az adaptáció, a megismertetés területén. Egy kis nép irodalma számára örökös gond, hogy miként integrálódjon a világirodalomba, s van-e esélye arra, hogy részese legyen a nemzetközi irodalmi életnek. Az euró-

kapcsolatba kerülhet egymással. Az irodalmak kölcsönhatása leginkább ott alakul ki, ahol nem közösek a gyökerek, amelyek megteremtik az igényt egymás irodalmának megismerésére. E gyökerek eredhetnek a közös történelmi múltból, az egyazon kultúrkörhöz tartozásból, a nyelvi rokonságból, de fontos tényező lehet a nemzet karaktere is. Kultúrdiplomáciánk mindent el kell követnie, hogy az új, egyesült Európában a magyar irodalom tényleges értékeinek megfelelően legyen jelent. Kertész Imre Nobel-díja a magyar irodalom európai pozícióit sokban javították. Ugyanakkor arról is gondoskodni kell, hogy Magyarországon – úgy mint korábban – a klasszikus európai irodalmi értékek mellett a kortárs nyugat-európai irodalom is ismertté váljon.

A magyar kultúra sajátos területe a *zene*. A zene azért kiemelt fontosságú területe a magyar kultúrdiplomáciának, mert az utóbbi 100 évben Magyarország a nemzetközi zenei élet

Kulturális stratégia

egyik meghatározó fontosságú országa, zeneszerzőink és muzsikusaink ismeretek és elismertek a nagyvilágban. Az Európai Unióba belépett magyarság abban bízhat, hogy a zenén keresztül javíthatja az ország presztízsét, európai pozícióját.

A magyar zene permanens jelenléte az európai zenei életben, illetve az európai zene magyarországi bemutatás egyértelműen kedvezően befolyásolhatja a magyar és az európai népek együttműködését.

Magyarország történelme során lélekszámához és területi nagyságához viszonyítva mindig jóval nagyobb szere-

A magyar filozófia a kultúra és a tudomány más területéhez viszonyítva – más európai mércével mérve – kisebb teljesítményeket produkált, ennek ellenére a magyar filozófiának is voltak olyan teljesítményei, amelyek nemzetközi szintűek voltak; több magyar és magyar származású filozófus gazdagította az európai társadalomtudományi gondolkodásmódot. A magyar filozófia nemcsak a múltban, hanem az európai gondolat II. világháború utáni megjelenítésétől a maga szellemi teljesítményével gazdagította az európai kultúrát. A létrejött totalitárius rendszer ellenére a magyar filozófia rendelkezik olyan értékekkel, amelyekkel az egyesült Európába belépve gazdagítja az európai gondolkodást.

Az Európai Unióba való belépésünk után a magyar kultúrdiplomácia számára továbbra is fontos lesz a már eddig is jól működő kapcsolatok szélesítése. A *képzőművészetek jelentősége* – a kultúra többi ágához viszonyítva – azért is kiemelt fontosságú, mert a kiállítások és tárlatok széleskörű befolyást gyakorolnak a közvéleményre, így szerepünk a magyarságkép formálásában meghatározó. Mivel a világ képzőművészeti életében Európa vezető szerepet játszik, ezért Magyarország képzőművészeti kapcsolataiban továbbra is az Unió országainak kell dominálniuk.

Az Európai Unióba belépett Magyarország a *nyugati demokratikus országokhoz* fűződő viszonyát már 1945 után akarta rendezni. Az ország vezetése együttműködésekkkel és megállapodásokkal a magyarságnak a demokratikus rendszerekhez való tartozását kívánta demonstrálni. A II. világháború utáni súlyos történelmi megrázkódtatásunk idején Magyarország arra törekedett, hogy kulturális-tudományos téren olyan kapcsolatot építsen ki a nemzet számára, amely hozzájárulhat az ország demokratizálásához, elősegítheti a nemzeti identitás helyreállítását, továbbá megteremtheti a magyar és az egyetemes kultúra kölcsönhatását. A szomszédos országokkal

kialakított új típusú kapcsolatok mellett kultúrdiplomáciai preferenciák között kiemelt szerepet kapott Nyugat-Európa két klasszikus demokráciája: *Franciaország és Nagy-Britannia*. Nagy fontossága volt az olasz és a skandináv együttműködésnek is. Az elsősorban a német kultúrkörhöz tartozó Magyarország a franciákkal és az angolokkal kialakítandó magas szintű kulturális és tudományos kapcsolatokkal a magyarság új irányultságát és demokratikus elkötelezettségét kívánta hangsúlyozni. Az együttműködésekkkel és a kulturális kapcsolatokkal a magyarság azt kívánta bizonyítani, hogy olyan országokkal teremt kulturális viszonyt, ahol a politika és a kultúra kapcsolata demokratikus hagyományokon alapszik, ahol olyan kulturális és szellemi légkör teremtődött, amely egy demokráciát megvalósítani szándékozó ország számára követendő példa lehet.

Nem véletlen, hogy Magyarország kultúrdiplomáciája – a külpolitikai hatóság szándék mellett – az egyetemes kultúrában meghatározó szerepet játszó Franciaországgal készít elő kulturális szerződést. Nem meglepő az sem, hogy Nagy-Britanniával, a demokrácia őshazájával szintén kulturális megállapodást akart aláírni Magyarország. A kultúrdiplomácia irányítói a II. világháború után ugyanis úgy látták, hogy a formálódó világrendben az angolszász kultúra szerepe meghatározó lesz. A megváltozott hatalmi-politikai, valamint az új kulturális-tudományos világtrendek ismeretében Magyarországon úgy döntöttek, hogy az Egyesült Királysággal kötendő kulturális és tudományos szerződés is hozzásegítheti az országnak a demokratikus világhoz való kötődését. Ameddig a demokratikus politikai erők hatalmon maradhattak, és a demokratikus kulturális és tudományos elit szempontjai érvényesülhettek, eredményes szellemi kapcsolatok jöttek létre Nyugat-Európa polgári demokráciáival. 1948 után azonban 40 évre kettészakadt az európai kultúra, a vasfüggöny a kultúrák közé is leereszkedett.

70
KÉK

pet játszott a nemzetközi tudományos életben, mint a hasonló nagyságú országok. A magyar kultúrdiplomáciában ezért lényeges szerepet kap a *tudomány*. Nagyon fontos, hogy a magyar kutatók megismerjék a nagyvilág tudományos eredményeit és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudománnyal. Annak ellenére, hogy Hitler hatalomra jutása után a nemzetközi tudományos élet központja az Amerikai Egyesült Államokra tevődött át, Magyarországnak politikai és tudománypolitikai okok miatt is nagy fontosságú érdeke az Európai Unió országaival kialakított kapcsolat. A széleskörű együttműködés azért is létrejöhet, mert hosszú évek során sokoldalú kapcsolat bontakozott ki a közösség vezető tudományos központjaival. Tudományos kötődésük nemcsak az élvonalbeli tudományos hatalmakkal alakult ki, hanem a nemzeti együttműködés keretében Magyarország jó viszonyba került az Európai Közösség legelőbb tagállamával.

Az új kihívások és a magyar kultúra

A detente óta kibontakozó kulturális együttműködés ellenére a magyar és európai kultúra kapcsolatában gyökeresen új feltételek a rendszerváltással, illetve az Európai Unióba való belépéssel teremthetnek meg. Perspektivikus fejlődésünk szempontjából az új helyzet feltárása fontos európai és magyar érdek.

Az európai és a magyar kultúra kapcsolatának elemzése nemcsak a tudományos kutatás szempontjából jelentős, hanem azért is, mert a III. évezredben a kultúra új típusú funkciója révén a tudástöke soha nem látott mértékben felértékelődik. Továbbá várható, hogy új, az eddiektől eltérő *globális kulturális és civilizációs kihívások* keletkeznek prognosztizálható, hogy a XX. századot meghatározó kulturális és civilizációs értékek mellett azoktól eltérő hatások is jelentkezhetnek, illetve megpróbálják magukat relevánssá tenni. Az új globális kihívásokra az európai, benne a magyar kultúrának is reagálnia kell.

Differenciáltan kell viszonyulni az Európai Unió egyes országaihoz is, mert az egyes kultúrákhoz való kapcsolatunk nem függetleníthető az egyes nemzetek gazdasági-politikai befolyásától sem. Kultúrdiplomáciáknak ezért tekintettel kell lennie az Unión belüli erőviszonyokra és azokra a hagyományos szellemi kapcsolatokra, amelyek Magyarországot Európához kötötték. Mivel az egységes Európa, illetve az európai kultúra továbbra is a nemzeti kultúrák közössége, ezért az egyes nemzeti kultúrákhoz való viszonyunkat is tisztáznunk kell. A világ kultúrában érvényesülő hatások figyelembevétele mellett, az egységes európaiságot szem előtt tartva preferenciákra továbbra is szükség van.

Bár, hogy Franciaország világpolitikai szerepe és gazdasági súlya már nem a régi, ennek ellenére fontos a francia kapcsolat. *Franciaország szerepe* nemcsak azért nagy, mert a francia kultúrának meghatározó szerepe volt és van, hanem azért is, mert Párizs az Európai Unió második számú kulturális fővárosa, a

nemzetközi kulturális intézmények egyik centruma. A kultúrdiplomáciának ugyanakkor azzal is tisztában kell lennie, hogy a mai magyar társadalomnak a francia kultúrához való viszonyát praktikus szempontok, mindenekelőtt a nyelvi képzés is motiválja, ebből kifolyólag a francia nyelv népszerűsége az angol és a német után következik. Magyarországnak az EU-hoz való csatlakozása, valamint az a tény, hogy a francia az Európai Közösség egyik hivatalos munkanyelve, továbbá az, hogy az Unió központja, Brüsszel is részben francia nyelvű város, együttesen indokolja a francia kultúra preferálását.

Az Európai Unió irányában kialakított kultúrdiplomácia szerves része a *Nagy-Britanniához fűződő viszony*. Ennek a kultúrkapcsolatnak uniós fontossága mellett ugyanakkor globálpolitikai jelentősége is van. Anglia európai szerepe és súlya már nem olyan meghatározó, mint korábban volt, de az egyetlen szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok angol nyelvű és angolszász gyökerű kultúrájának fenntartását és szélesítését szolgálja. Az angol irodalom és nyelvoktatást elősegítő kapcsolatok mellett fontos a társadalom és természettudományok vonalán az együttműködés kialakítása. Itt számíthatunk a magyar emigráció és tudománydiplomácia által megalapozott kapcsolatokra.

A német kultúrának és tudománynak a világ szellemi gyarodásához való hozzájárulása, a magyarságnak a német kultúrkörhöz való tartozása, az évszázados történelmi kapcsolatok, valamint a német nyelvű országok gazdasági és pénzügyi kapacitása miatt a német kultúrkört és a hozzá tartozó országokat kiemelten kell kezelnünk. A magyar kultúrdiplomáciának a bilaterális viszony formálásakor figyelembe kell vennie a németek, az osztrákok és a svájciak magyarországi imázsának alakulását, de ezzel párhuzamosan nagy fontosságot kell tulajdonítani annak, milyen kép formálódik a magyarságról a német nyelvterületen. Németország

gazdasági, világhatalmi szerepe, *európai hatalmi súlya*, a nemzetközi tudományos életben újlag meghatározó fontossága, valamint a kultúra különböző területein elért nemzetközi presztízse miatt a magyar kultúrdiplomáciában a német kultúrának igen fontos helyet kell elfoglalnia. A hagyományosan jó magyar–német, valamint a magyar–osztrák kultúrkapcsolatok további bővítésének kedvez és egyúttal hidat jelent a magyarországi német kisebbség, a magyar kormány pozitív nemzetiségi politikája. A magyar–német kulturális együttműködés hosszú távon, azért is garantált, mert Magyarország a német

kultúrdiplomáciában szintén kiemelt szerepet játszik, országunk regionalisan az egyik legfontosabb tényező a németek számára.

Kultúrdiplomáciánk kiemelt célországa kell, hogy legyen Olaszország. A magyar–olasz kultúrkapcsolatok a történelmi tradíció mellett azért is szélesíthetők, mert Olaszország nemzetközi pozíciójának Kelet-Közép-Európában való javítása érdekében kiemelt jelentőséget tulajdonít Magyarországnak. A kulturális kapcsolatoknak erősíteniük kell a jó magyar–olasz viszonyt. A tradicionális együttműködési fonnak mellett a kultúra és a tudomány újabb területein is szélesíteni kell az együttműködést.

A magyar kultúrdiplomáciának a jövőben is nagy fontosságot kell tulajdonítania a *skandináv országoknak*. A hagyományosan jó magyar–svéd és magyar–finn kulturális kapcsolatok mellett az együttműködést az egész térségre, ki kell terjeszteni. A II. világháborút követő átmeneti visszaesés után az 1960-as évektől

Kulturális stratégia

örvendetesen kiszélesedtek a két világháború között magas szinten álló finn–magyar kapcsolatok. A finn–magyar rokonságból eredő emocionális jellegű kapcsolatok mellett az új évezredben a két nép és kultúra viszonyát a gazdaságtudományos együttműködésből következő érdekek is erősíteni fogják.

A magyar és az európai kultúra kapcsolata szélesebb körű, mint az elemzett kultúrához való viszonyunk feltárása. Fontos, és a jövőben még meghatáro-

zóbb lesz az igen nagy múltú *portugál* és *spanyol* kultúrával való kapcsolat. Valamennyi európai kultúra – így a magyar is – görög gyökerű, ezért a *görög kultúra* is nagy figyelmet kel fordítanunk. A kultúrdiplomáciai horizont kiszélesítését indokolja az is, hogy mindhárom kultúra nemcsak európai, hanem nemzetközi jelentőségű, ami a XXI. századi nemzetközi kulturális hatásokra adandó

válaszok szempontjából sem elhanyagolandó.

A II. világháború utáni időszak magyar kultúrdiplomáciai érdeklődését elsősorban a politikai okok miatt elkerülte a portugál, a spanyol és a görög kultúra. Görögországnak, Portugáliának és Spanyolországnak az Európai Unióba való belépése, továbbá megközelítően azonos gazdasági és politikai múltjuk miatt a jövőben mindenképpen foglalkozni kell a három mediterrán ország kultúrájával.

A rendszerváltás gazdasági aspektusai

A magyar társadalom és gazdaság óriási változásokon ment keresztül a rendszerváltás óta. A rendszerváltás legjelentősebb következménye volt a demokratikus többpártrendszer bevezetése és a piacgazdaságra történő átállás. A gazdaságtalanul működő, a nyugati piacokon nagyrészt versenyképtelen termékeket gyártó mamutvállalatok bezárása és a fejlett nyugati országokból érkező multinacionális vállalatok akvizíciói és zöldmezős beruházásai jelentős mértékben átalakították a magyar gazdaság szerkezetét.

reményében még senki sem gondolta volna, hogy milyen gyötrelmes út vezet a szocialista tervgazdaságtól a „jóléti rendszerváltásig”. A magyar társadalmat hideg zuhanyként érte az egykori KGST-piacra termelő, a világpiacon teljesen versenyképtelen mamutcégek bezárása következtében egyre jobban előtörő munkanélküliség. A szocialista rendszer egyik legjelentősebb vívmányának számított a teljes foglalkoztatottság, amely arra épült, hogy a létfenntartás elvileg és jogilag csak munkával lehetséges. Ennek a rendkívül fontos szocialista vívmányának a biztosítása érdekében a foglalkoztatás kereteit annyira tágra szabta a poli-

Eperjes Zoltán

A tudásalapú gazdaság és társadalom az átalakulásban

73
K É K

A bányászat és a nehézipari ágazatok egyre inkább visszaszorultak, teret engedve a Nyugatról érkező korszerű feldolgozóipari cégeknek, amely cégek bejövetelekkor elsősorban a nyugat-európai országokhoz viszonyított alacsony költség szintet, a képzett és olcsó munkaerőt, az állam nyújtotta adózási kedvezményeket, valamint a kedvező akvizíciós és piacszerzési lehetőségeket tartották vonzóknak.

A gazdasági átalakulás nagyon jelentősen megváltoztatta a kereskedelmi relációkat és az export-import szerkezetét. A magyar gazdaság struktúrája mára jóformán teljesen leképezi a fejlett ipari-szolgáltató államok gazdasági struktúráját. A szolgáltatások GDP-részaránya hazánkban is eléri a 60%-ot.

A gazdasági szerkezet és a tulajdonviszonyok drasztikus átalakulásával létrejövő új rendszerhez a magyar munkaerő természetesen nem tudott azonnal alkalmazkodni. A rendszerváltás hajnalán, a nyugat-európai országoktól irigyelt szocialis piacgazdaság által biztosított jólét

tika, hogy csak azok nem találtak munkát, akik nem is akartak. A szocialista foglalkoztatáspolitikai eredményeként olyan képzetlen emberek is munkát tudtak vállalni, akiket egy kizárólag termelékenységre és profitorientált társadalom „foglalkoztathatatlanok” ítélte volna.¹ Az '50-es évek hadikommunizmusát és a forradalmat követő konszolidációs évek után a 1970-es évektől jelentős életszínvonal-növekedés következett be, amely az egész magyar társadalmat érintette. Kiépültek a nagy ellátórendszerek, mindenki számára elérhető és ingyenes volt az oktatási és egészségügyi rendszer, soha nem látott méreteket öltött a házigyári lakásépítés. Nyugat-európai szemmel mérve alacsony színvonalúak voltak a közszolgáltatások, viszont az tagadhatatlan tény, hogy mindenki számára rendelkezésre állt és a teljes foglalkoztatottság következtében senkit sem fenyegetett létbizonytalanság. A szocialista rezsim alatt munkanélküliség csak kapun belül létezett. A magyar lakosság számára fölöt-

több szokatlan volt a profitorientált piacgazdaság támasztotta verseny és az ebből fakadó létbizonytalanság.

A mezőgazdaságból az ipari termelésbe történő átmenet viszonylag zökkenőmentesen végbement évtizedekkel ez előtt a fejlettebb országokban. Annak ellenére, hogy az ipari jellegű tevékenység karaktere, szervezése eltér a mezőgazdaságitól, a feltartóztathatatlanul előretörő iparosodás során munkássá vált munkanélő képes volt alkalmazkodni az új környezethez, mivel az lényegét illetően nem igényelt más képességeket, készségeket. Az iparosodási folyamathoz képest a társadalom számára jóval nehezebb a

folyamatában ez a probléma még markánsabban jelentkezett, mivel a teljes foglalkoztatás politikájának fenntartása érdekében jelentős számú képzetlen, segéd és betanított munkást alkalmaztak olyan nehézipari cégeknél, amely cégeknek az elavult technológia miatt eleve nem volt létjogosultságuk és csak állami támogatásokkal tudtak működni. A teljes foglalkoztatottság rosszul értelmezett koncepciója konzerválta a korszerűtlen, hosszú távon fenntarthatatlan struktúrákat, mivel az alkalmazottakat nem állította fejlődési (kényszer)pályára. A rendszerváltás igazi vesztese, kárvallottjai azok a piactudományi körülmények között versenyképtelen vállalatoknál dolgozó segédmunkásokból és betanított munkásokból álló társadalmi rétegek, amelyek a szocialista rendszer atyáskodó, gondoskodó gazdaságpolitikája révén onhibájukon kívül nem voltak ráutalva a folyamatos képzésre és készségfejlesztésre, mert a rendszer elemi voltából fakadóan egzisztenciálisan beziztosítva érezték magukat. A magyar gazdaságra ráerőltetett, az ország földrajzi adottságait teljes mértékben figyelmen kívül hagyó, keleti piacokra termelő nehézipari kapacitások feleslegessé válásával Magyarországon jelentős tömegek váltak munkanélkülivé, amely utat nyitott az egyenlőtlenségek fokozott előretöréséhez, az underclass kialakulásához.

A privatizáció beindulásával és a fejlett nyugati országokból érkező működő tőke beáramlásával mélyre ható változások mentek végbe a termelési struktúrában. Az ország gazdasági helyzetének és az adott szektor alapos tanulmányozása után a külföldi tőkebefektetések értelemszerűen a piaci szemmel is versenyképesnek minősített szektorokba irányult. A multinacionális cégek racionalizálták a termelési és munkafolyamatokat, hogy be tudják illeszteni az adott céget a nemzetközi hálózatukba. A nagy nemzetközi cégek bevezették a nemzetközileg elfogadott standardokat a termelés, minőségbiztosítás, emberi erőforrás kezelés területén. A nagy multinacionális

cégek a mai napig szigetekként működnek az országban a fejlett nyugati technológiát és know-how-t reprezentálva. Sajnálatos módon az életképes cégek kutatóbázisai sokszor a privatizáció áldozatául estek, ha a befektető elsősorban piacszerzés céljából érkezett és a saját termékeit kívánta a továbbiakban gyártatni, összeszereltetni, vagy éppen csak értékesíteni.

A magyar gazdaság duális szerkezetén a jövőben feltétlenül módosítani kell. A fejlett nyugati gazdaságokhoz képest jelentős aránytalanság van a fejlett technológiával és know-how-val rendelkező multinacionális cégek és a mikro-, kis- és középvállalkozások GDP-hez való hozzájárulása tekintetében. A GDP 60%-át a multinacionális cégek adják, míg a hazai kis- és középvállalkozások 40%-on osztoznak. Az exportértékesítésnél még nagyobb aránytalanság mutatkozik. A nagyvállalkozások 81,5%-kal rendelkeznek a teljes exportértékesítésen belül, míg ez az érték az unió átlagában 65%. A foglalkoztatás szempontjából viszont fordított arányosság érvényesül, mivel a nagyvállalkozások az alkalmazottaknak csak 40%-át foglalkoztatják.

A 2002-ben elkészült *Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT)* az az elsődleges jelentőségű stratégiai amely alapján Magyarország igénybe veheti az európai unió forrásait. Magyarország számára első számú prioritás e támogatások megszerzése.

Az NFT öt operatív programja közül (gazdasági versenyképesség, humán erőforrás fejlesztése, környezetvédelmi és infrastruktúra, agrár és vidékfejlesztési, regionális fejlesztés) a *Gazdasági versenyképesség erősítése* című program foglalkozik a kis- és középvállalatok fejlesztésével.

A KKV szektor több mint másfélmillió embernek biztosít munkahelyet, fejlesztését a foglalkoztatási szempontok is nagyban indokolják. A tőkehiány és a korszerű menedzsment ismeretek hiánya miatt a szektor termelékenységé messze elmarad a nagyvállalatokétól. A kis- és középvállalkozások támogatására van szükség ahhoz, hogy a multinacio-

szolgáltatásokon alapuló, tudásalapú társadalomba történő átmenet és a kihívásoknak való megfelelés.

A jövő tudásalapú gazdaságának központi munkaereje minden bizonnyal a magasan specializált szakember lesz, Peter Drucker elnevezésével élve az úgynevezett knowledge worker, a tudásmunkás.²

A hagyományos ipari munkából csak nagyon nehezen válik knowledge worker, mivel ehhez teljesen újszerű értékekhez, normákhoz kellene illeszkednie. A folyamatos, életen át tartó tanulás mint életforma, a környezet változásaira való gyors reakciókészség teljesen eltér a nagyipari munkásokkal szemben támasztott követelményektől.

Az egyre fejlettebb és korszerűbb élőmunkát kiváltó technológiák következtében jelentős tömegű ipari munkás szabadul fel világszerte. A közép-kelet-európai országok szempontjából a transzformáció kezdeti szakaszában, azaz a tervgazdaságról a piactudományra történő átállás

nális nagyvállalatok beszállítóivá és igazi partnerekké válhassanak.

Kormányzati irányítással elő kellene segíteni, hogy létrejöhön egy versenyképes magyar vállalkozói réteg, amely képes a külföldi terjeszkedésre is. A nagy magyar cégek mellett, mint például a MOL, az OTP, Richter elenyésző azon közepes vállalkozások száma, amelyek elég tőkeerősek lennének külföldi telephelyek létrehozásához.

A gazdasági transzformáció társadalmi aspektusai

A globalizációs folyamat makrostrukturális következményeinek negatív szcenáriója azt valószínűsíti, hogy a szuper gazdagok osztálya és az új underclass kialakulásával olyan társadalmi szerkezet jön létre, amely határozott eltávolodást jelent az úgynevezett középosztály társadalom modelljétől.

Stabil társadalom nem épülhet a globalizált tőkés gazdaság piac vezérelte folyamataira. A stabil társadalmak kiépülése az új gazdasági folyamatok kibontakozása idején jelentős mértékben attól függ, a társadalom megtalálja-e az egyenlőség, szolidaritás, társadalmi igazságosság érvényesülésének útját az alapvetően módosuló makrorendszer között.³

A globalizációs folyamat az egyéneket a természeti hatásokhoz hasonlatos módon teszi kiszolgáltatottá az általuk alig befolyásolható társadalmi folyamatoknak.⁴ Világtendencia, hogy a gazdasági kapcsolatok egyre inkább összefonódtak és nemzetközivé válása mellett a társadalmi egyének egyre inkább individualizálódnak. Az önző, hedonista egyén, mint fogyasztó követendő példaképpé vált. A határtalan élvhajszatot, mint életfilozófiát terjesztik a nyugati médiumok. A túlzott individualizáció több vesztéssel jár. Egyrészt a társadalom szétaprózódása a kormányozhatatlanság veszélyével fenyeget, másrészt kieleződnek a különbségek azok között, akik a személyi autonómiát (individualizmust) és a függetlenséget társítani tudják, mert társadalmi státusuk biztosított és azok

között, akik kereszként hordozzák individualizációjuk terhét, ami nem jelent számukra mást, mint a kapcsolatok és a védelem hiányát.⁵

A jövedelem és életszínvonal közti egyre növekvő különbséget szemlélve valóban szükség lenne olyan esélyegyenlőséget biztosító, a hátrányos helyzetű rétegeket felzárkóztatni kívánó intézményi háttérre, amely a társadalom folyamatos erózióját megállítja. Az esélyegyenlőségért és a diszkrimináció különböző fajtái ellen fellépő állami szervnek a valós társadalmi igazságtalanságok ellen kellene küzdenie, úgy, hogy közben nem a mindenkor kormányzó pártelit kampányjellegű segédcsoportként működik.

A privatizáció, liberalizáció, dereguláció túlzott erőteltése is társadalmi problémákhoz vezet. A volt szocialista középkelet-európai országokban a rendszerváltás után egyértelmű volt a privatizáció szükségessége, mivel az állam gazdasági szerepvállalása irracionális méreteket öltött. Az állami vagyon kiárusítását sokhelyütt korrupció és visszaélések jellemezték. A nagy állami vállalatoknál és az azokat felügyelő állami szerveknél a rendszerváltás után is nagy számban maradtak a pártállami rendszerhez köthető, döntéshozói jogköröket gyakorló felsővezetők, akik az állami vagyon lebontásánál sokszor a közösségi érdekeket figyelmen kívül hagyva értékesítették az állami tulajdonú gyárakat, ingatlanokat. Az állami kézen maradt vállalatok a rendszerváltás óta folyamatosan az éppen hatalmon lévő kormánypártok hitbizományaként működik. A menedzsment és a felügyelőbizottság tagjainak kiválasztásakor elsősorban nem a szakmai hozzáértés, hanem a párhűség a meghatározó kritérium. Mindig a minisztériumok és háttérintézményeik, valamint az állami cégek szívják fel az aktuális kormányzó elit holdudvarát. Ezen intézményeknél kevésbé érvényesül a költséghatékonyság kritériuma, remek megbízásokot biztosítva a sokszor hatalom közeli „legjobbknak”. Az átgondolatlan privatizáció során sokszor stratégiai fontosságú iparvállalatok

(pl. áramszolgáltatók) kerültek külföldi nagyvállalatok kezébe, amelyek közül jó pár szintén állami tulajdonban van. Ebből tehát az következik, hogy az állami kézben lévő vállalat egyáltalán nincs halála itélve. A magyar állami nagyvállalatok gondjai többnyire a nem megfelelő menedzsmentre, a korszerűtlen szervezeti felépítésre, illetve a tulajdonos, azaz az állam fejlesztési politikájára (ha egyáltalán van ilyen) vezethető vissza. A megnevezett hátrányos körülmények egyértelmű velejárója a megcsontosodott, rugalmatlan vállalati struktúra, a tudásbázis folyamatos fogyása, a motiváció hiánya és sokszor a kontraszelekció. A

75
K É K

nagy állami és önkormányzati vállalatoknál a fent nevezett okok miatt jelentős számú alacsony termelékenységű dolgozó áll alkalmazásban. Ezek a cégek (MÁV, Magyar Posta, BKV) képviselik a régi rendszer utolsó védőbástyáit. Ezeknek a cégeknek a mielőbbi modernizálása, átalakítása elengedhetetlen, de mindenképp ügyelni kell a foglalkoztatás fenntartására, mivel az ilyen munkahelyekről kikerülő, idősebb munkavállalók elhelyezkedési esélyei felettebb korlátozottak és valószínűsíthető a társadalmi lecsúszás és az underclassba süllyedés.

Joseph E. Stiglitz *A globalizáció viszályságai* című könyvében kifejti, hogy a privatizációval kapcsolatos talán legégetőbb probléma a folyamatnak szinte részévé váló korrupció. „A piaci fundamentalizmus retorikájának egyik fontos eleme az állami tisztviselők – a közgazdászszargonban használatos kifejezéssel élve – járadékvadász magatartásának megszüntetése a privatizáció révén. E feltételezés szerint az állami tisztvisé-

Kulturális stratégia

selők vagy leföldözik az állami vállalat profitját, vagy a barátaikat juttatják előnyös szerződésekhöz és állásokhoz.⁷⁶ A helyzet azonban a privatizáció pozitív hatásaiba vetett remények ellenére csak romlott. Korrupt kormányok esetén esélytelen, hogy a privatizáció tisztességes versenyfeltételek között menjen végbe, mivel ugyanaz a korrupt kormány határozza meg a privatizációs procedúrát. Sok kormány rájött, hogy a privatizáció még kedvezőbb a saját nomenklatura pozícióba segítésénél, mivel az áron alul történő értékesítés esetén a vagyon egy részét megtarthatják, és így az nem kerül át a következő kormányzó elithez. A koncepció roppant egyszerű: a privatizáció révén a vagyon még ma ellopható és így nem áll fenn annak a veszélye, hogy a később hivatalba lépő politikai elit eljen a profitleföldözés lehetőségével.

Konklúzióként megfogalmazható, hogy az állami vállalatok szerkezetátalakítása fontos feladat, viszont ezt minden esetben jól átgondolt koncepció alapján kell végrehajtani, és egyáltalán nem biztos, hogy a privatizáció az egyetlen célravezető út. A privatizáció következtében az alacsony termelékenységű állami cégektől történő tömeges elbocsátások nagyon komoly szociális problémákat idéznek elő, ezért az államnak a megfontolt magánosításokkal párhuzamosan új munkahelyek teremtéséről is gondoskodnia kell.

A rendszerváltás során, a privatizációval a piacgazdaságra történő átállás során kialakult új-régi gazdasági és politikai elit kezében koncentrált a gazdasági hatalom túlnyomó része. A társadalom ezen felső rétege egyértelműen a rendszerváltás nyertese, haszonélvezője.

Nagyon jelentős problémát jelent, hogy a Magyarországon a többi, már korábban az Európai Unióhoz csatlakozó országnál jóval kevesebb a kutatás-fejlesztésre fordított pénzösszeg a GDP arányában.

Sokkal intenzívebb koordinációra lenne szükség a kutatóintézetek és egyetemek, valamint a vállalatok között. Az együttműködések létrejöttével sokkal

hatékonyabbá és célorientálttá lehetne tenni a kutatási eredmények felhasználását, kiküszöbölve az egymás mellett párhuzamosan folyó kutatásokat.

A felsőfokú oktatásban egyre inkább a mennyiségi, mint a minőségi kritériumok kerülnek előtérbe. A hallgatói létszám drasztikus megemelkedése a felkoppott divatszakmákat oktató, gombamódra szaporodó magániskolákban egyértelműen hozzájárul az oktatási színvonal visszaeséséhez. A divatszakmákban, így a közgazdász és jogász-képzésben nagyon jelentős a túlképzés, ami miatt nő a fiatal munkanélküliség. Természetesen támogatni kell a fiatal generációk felsőfokú oktatását, de semmiképp sem szabad leszállítani az oktatás színvonalát, erodálva ezzel a felsőfokú képzés tekintélyét. Az iskolai tananyag összeállításakor mindenképp integrálni kell az adott szakma gyakorlati tudnivalóit, hogy a végzős hallgatók könnyebben el tudjanak helyezkedni, illetve a munkahelyükön gyorsabban menjen a beilleszkedés, megkímélve őket ez által a kudarcélményektől.

A főiskoláknak és egyetemeknek olyan kapcsolatokat kellene kiépíteni a szakterületükhöz tartozó vállalatokkal, az azokat tömörítő érdekképviseleti szövetségekkel, kamarákkal, illetve az állami felügyeleti szervekkel, amely keretében lehetőség nyílna a hallgatók számára 1-2 hónapos nyári gyakorlatot végezni. Az ilyen gyakorlatok az adott cég valódi integrációs hajlandósága és a hallgatók kellő elhivatottsága esetén rendkívül hatékony lehet a hallgatók szempontjából. A cégek szempontjából is előnyös a gyakorlati program, mivel az elhivatott diákok kiszűrésével a vállalatok biztosíthatják az utánpótlást, és a teljesen új kollegákkal szemben a gyakorlatot végzők már rendelkeznek cégismerettel, ismerik az egyes vállalati területek munkáját.

Az elméleti tudás és a gyakorlati tapasztalatok ilyen jellegű ötvözése mindenképpen hozzájárulna a hatékony fel-

sóztatás kialakulásához, amely jelentősen növelné a végzős hallgatók versenyképességét.

A külföldi egyetemeken töltött fél-egy-éves ösztöndíjak szintén elősegítik a fiatalok alkalmazkodóképességét. A tárgyi tudás bővülésén, a nyelvismeret elmélyítésén túl, lehetőség nyílik más kultúrák megismerésére, nemzetközi kapcsolatok kiépítésére.

A külföldi ösztöndíjak megpályázása elől ma már minden akadály elhárult. Ezen a területen leginkább az ösztönzésre lenne szükség.

Rendkívül fontos, hogy az iskola az életre neveljen, és az oktatás során a hallgatók elsajátítsák azokat a kreatív készségeket, amelyek birtokában élni tudnak a globalizáció nyújtotta lehetőségekkel, és megtalálják számításukat az információs társadalomban.

Megvalósítandó célkitűzés a globalizáció negatív hatásainak visszaszorítása, és a szolidaritáson és a kultúrák kölcsönös elismerésén alapuló nemzetközi politika kialakítása, valamint a fenntartható fejlődés biztosítása.

JEGYZETEK

- 1 Ferge Zsuzsa: *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. Szociológiai Szemle, 2002/4.*
- 2 Földes György–Inotai András: *A globalizáció kihívásai és Magyarország.*
- 3 Gázsó Ferenc: *A társadalmi szerkezetváltás trendjei. A globalizáció kihívásai és Magyarország.*
- 4 Gázsó Ferenc: i. m.
- 5 Gázsó Ferenc: i. m.
- 6 Joseph E. Stiglitz: *A globalizáció visszásságai.*

IRODALOM

- Földes György–Inotai András: *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Napvilág Kiadó, 2001.
- Bogár László: *A globalizáció és Magyarország.*
- Ferge Zsuzsa: *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. Szociológiai Szemle, 2002/4.*
- Kovács György: *Innováció, technológiai változás, társadalom: újabb elméleti perspektívák. Szociológiai Szemle, 2004/3.*
- Stiglitz Joseph E.: *A globalizáció visszásságai.* Napvilág Kiadó, 2003.

„A Barbie felnőtt lett.”
(Rogers, Mary F. nyomán)

„Plátó az embereket az istenek játékszerének nevezte. Ma inkább azt mondhatjuk, hogy az emberek tekintik játékszerüknek a világot. [...] a komolyságban ott lappang a játék, ami nem is lenne baj, de végzetesen összezsarodtak.”

(Huizinga: *A holnap árménykában*)

„Már nem csak a fiatalokból a felnőttkor felé, de vissza is vezetnek utak.”

(Gábor Kálmán)

kírozva nihilizmusukat, kiéltőségüket, szexizmusukat, kilátástalanságukat. Christopher Noxon szerint egyre többen döntenek úgy: „Nem akarok felnőtt!” (Noxon, 2003) S éppen ennek köszönhető azon 18–35 évesek növekvő tábora, „akikről saját belső gyermeki énjük gondoskodik.” (Shoales, 2003) Egy másik népszerű szociológus az *adultolescent*, vagyis a „felnőtt kamaszkor” áldozatait említi, akik 28–30 évesen is otthon laknak, és a szüleik érzelmi vagy anyagi támogatására és pályoltatására szorulnak. A „juvenilizáció” jelensége pedig azokra a még ennél is idősebbekre vonatkozik, akik saját

Kiss Viktor

A hunédzser¹

A huszonévesek világa és a modern kapitalizmus ideológiai fordulata

A nyugati társadalmakat a fiatalosság imázsai után az „infantilizáció” jelenségei árasztják el, egyértelmű jeleként annak, hogy az ifjúság már nemcsak a megújulásra való képesség, a lázadás vagy a vitalitás „szimbóluma”, hanem a modern világ egyenrangú elszenvedője és alakítója is egyben. (Danesi, 2003) A fejlett kapitalista országok ifjúságszociológiai szakirodalmá egészen új fogalmaktól hangos – a napjainkban lezajló mélyebb társadalmi átalakulások biztos jeleként. Az egyre népszerűbb *kidult* (a *kid* és az *adult* angol szavakból) kategóriája mögött megpillanthatjuk azokat, akik „a gyerekes zenék rajongói, a Harry Potter huszas éveikben járó olvasói” (Noxon, 2003). A zenezsarunak kilippvilágában megjelenik a Barbie-díszlet, az infantilis öltözék, az „óvodás” viselkedés. Az új korszak szexuális szimbólumai jól fejlett huszonévesek (átlagos lányok a sarki irodából) (Mary, 1999), akik saját „infantilizmusukból” álmvilágot kreálnak, emberivé masz-

életük kiüresedése kapcsán fordulnak fiatalabb koruk emlékeihez. (Danesi, 2003) A huszonévesek kerülnek a fókuszba, de ki gondolhatná róluk, hogy tényleg övök a világ? Ki gondolná, hogy sorsuk nem a hagyományos recept szerint alakul, hogy van elég bajuk, mégsem fordulnak szembe a felnőttek világával?

A ma huszonévesei annak az ellentmondásos helyzetnek a foglyai, hogy a társadalom és saját elvárásai egyszerre kényszerítik őket a felnőtt életre, miközben az intézmények és szocializációs mechanizmusai révén a kamaszkorhoz és annak jelenségeihez kapcsolják életvitelüket – a mai felnőttek világába számukra nem lehetséges a teljes integrálódás. A „hunédzserideológiai” tulajdonképpen azok a divatos gondolatok és elképzelések, amelyek nevében a fiatal úrrá próbál lenni ezen a szituáción – eközben megkísérli saját „ellentmondásos” helyzetét „pozitívnak” látni. A huszonévesek szocializációja lényegében eltolódni látszik

77
K É K

ezek elsajátításának irányába, ez azonban legelőször is előfeltételezi, hogy a fiatal különválassa magában saját létezésének mozzanatait. A jelenségre mindenki könnyedén találhat példákat, elegendő, ha csak arra a George Ritzer által is felvetett kérdésre utalunk, hogy a mai huszonévesek magukról a szülők felé sugározott képe lényegében elveszti egységes jellegét, és a „kisgyermek-”, „az iskolás-” és a „felnőtt-” szerepek és situációk adott családra jellemző váltakozása veszi át ennek helyét. (Ritzer, 1998) A mai huszonévesek különböző irányokba sugárzott imázsai nem csak azért kerülnek mesz-

78

K É K

szire a valóságtól, mert nyilvánvalóan hiányoznak belőlük azok a dolgok, amelyek az adott situációban nem „pc-k” – a szülők felé például az ifjúkor ballépéseiről és duhajkodásairól szóló beszámolók. Hiszen ez mindig így volt. Hanem mert a huszonévesek kontextusában létrejövő normák, viselkedési szabályok és gondolatok egyszerűen értelmezhetetlenek „a szülők” kontextusában (nem pedig ellentmondanak azoknak, mint korábban a „lázádo kamasz” esetében), mert a fiatal számára jelentkező feladat számukra elképzelhetetlen. Hogyan lehet függetleníteni egymástól szerepeinket, hogy mégis egyetlen egy maradjon belőlünk, hogyan lehet elkerülni a skizofréniát, ha attól reméljük pozitív kifejlődésünket, hogy megsokszorozzuk önmagunkat – teszi fel a kérdést a „hunédzser”, és nyilvánvalóan mit sem értenek ebből otthon.

Mindennek prototípusa talán mindenképpen az amerikai (és más úgynevezett középosztályi társadalmakbeli)

nagy egyetemvárosokba (*university*) tömörülő több ezres vagy tizezres diákcsoportok elzárt világa. Ezek a virtuális társadalmak – ahogyan azt Manning Robert (2003) megfogalmazza – sajátos belső mechanizmusokkal bírnak, s ezek elsődleges jellemzője, hogy ideológiailag a legmodernebbnek és leghaladóbbnak tartott dolgok és normák köré épülnek. A legújabb számítógépek, mobiltelefonok, a legmenőbb öltözékek, hobbik egy majdani sikeres élet kellékeként tűnnek fel, amelyek nélkül még megfelelő társra sem található az egyén. Ismerkedni a *videochaten* vagy a megfelelő egyetemi szintereken javasolt azok számára, akik problémamentes „modern” társra vágyanak. Az egyetemvárosok elzárt világa azt sugallja, hogy létezik egy valóság felett lebegő pszeudovilág, amelyben úgy is élhető az élet, hogy a valódi világ problémái meg sem érintenek. Mindez nem virtuális valóság, sokkal inkább „valóságos virtualitás”: lehetőség, amely bizonyos situációkban és előfeltételek megléte esetén fennáll.

És a huszonévesek kifogástalanul és kontrollálatlanul megtanulják a számukra feladott leckét. Fogyasztanak, de lenézik a „fogyasztói társadalom melléktermékeit”: a szegényeket, az igényteleneket, a csúnyákat és a plázák lézengő sópredékét. Hitelkártyára vásárolnak, fittyet hánynak a „protestáns etikára” és szüleik megtakarításra és biztonságra alapozott életfelfogására. Valahogy csak lesz – mondják, és könnyelműen aláírják a személyi hitelt. A kettős helyi értékek világa az övék: az élet minden mozzanatának értelmezhetőnek kell lennie a bizonytalan hosszúságú jelenben és a kiszámíthatatlanul messzi jövőben is, a sikert és a boldogságot kell nyújtaniuk mindkét világban, hiszen a kettejük közötti átmenet kérdésének megválaszolhatatlansága és megválaszolatatlansága csak így fogadható el. Extrémek, hedonisták, de nem önpusztítóak és vadak. Az alkohol és a kábítószer számukra leg-

feljebb a jelen. A jövő: önépítés – persze merítve a fiatalkorból. „Én voltam ilyen is.” A hagyományos munkamorál szerint ők henyelők, vagy „gyerekek, akik még iskolába járnak”. Felnőttek gyerekesek, gyerekek felnőttek. Ezek fényében talán egyértelmű, hogy az idősök világához nekik (legalábbis szerintük) első látásra nincsen sok közük, legfeljebb annyi, hogy azok töltik föl azt a bankkártyát, amelyről azután ők fizetnek az iskoláért, a tárgyaikért és az élményeikért. De e helyzet ellen mint ha semelyik fél sem tiltakozna. (Manning, 2003)

Mintha mindenki hinne a „hunédzser ideológiákban”, amelyek még akkor is mintha a csapból folynának, ha éppen nem beszélnek róluk. A modern társadalmakban a szocializáció során még az ösztönös tevékenységek is átideologizálódnak, attól kezdve, hogy a „mintakövetés” színtereinek többségét (például a média szereplőinek magatartásait), a néha egymásnak is ellentmondó normákat is ideológiai alapon hozzák létre. Az ipari eszközökkel termelt „hunédzserideológiák” szinte mindenben fordulatot jelentenek, ami a korábbi kapitalizmus ideológiai szerkezetére jellemző volt. Jelen írásunkban azt szeretnénk bemutatni, hogy a modern kapitalizmusok ideológiai szerkezetének átalakulása miképpen érhető tetten a huszonévesek számára felkínált ideológiákban.

1) A nyugati társadalmak legitimációs ideológiai gyökeresen különbözőn kezdenek elődeiktől, s ez az individualizáció folyamatára van döntő hatással, hiszen lehetővé válik az ideológiák teremtésének újfajta módja.

2) Ebben a helyzetben a hagyományos ideológiák is „forradalmian” újra-, illetve átértelmeződnek.

3) Ezekről elválaszthatatlanul megváltozik a manipuláció szerkezete és célja, és fordulat áll be a spontaneitás és a kívülről irányítottág viszonyában és irányában is.

Ez az átalakulás paradoxonok sokaságát eredményezi. Saját szüleik sem tudnak mit kezdeni a mai huszonévesekkel, akik sokkalta „modernebbek”,

mint ők, nyelveket beszélnek, sok diplomájuk van, agilisek és értenek mindenhez, amit az informális társadalom számukra felkínál, és amit a modern munkaerőpiac állítólag tőlük elvár. Mégsem találják helyüket, s mintha még mindig jobban menne azoknak az időseknek a szekere, akik mindezekkel nem rendelkeznek. A mai huszonévest „hunédzserré” szocializálják, de nem ígérnek neki, hogy legyőzheti problémáit, hanem csak azt, hogy együtt élhet velük, legyőzések nélkül is új lehetőségekhez, esélyekhez juthat. Az új évezredben, a régi világ „válsága” kapcsán pedig ez is hatalmas ígéretnek tetszik – egyre inkább saját szüleik számára is.

A posztadolescent szituáció és a felelősségen kívüliség

A mai huszonéveseknek egy másik problémára is választ kell találniuk: nem egyszerűen arról van szó, hogy a fiatalok nem léphetnek be teljes mértékben a felnőttek világába, hanem arról, hogy folyamatosan ingadozniuk kell a kamasz- és felnőtt lét között. Zinnecker hívja fel a figyelmet arra a jelenségre, hogy a mai társadalomban a huszonéveseknek „a képzési alrendszer, a szabadidős alrendszer és a munka világa” határolja be, és határozza meg az életét, ám ezek más és más illúziókat és ígéreteket rejtenek magukban. (Watts–Zinnecker, 1992) „A fiataloknak a jövőben e három cselekvési területen való részvétel során kell identitásuk és életvitelük stabilitását megvalósítaniuk.” (Gábor, 1993:27) A kamasz- és a felnőttvilág egymás mellé épülésének időszakában azonban ez egyáltalán nem lehetséges, hiszen a különböző „alrendszerek” és az azokon belüli különböző szituációk a felnőttesség és a gyerekeség más-más arányát teszik lehetővé, várják el vagy propagálják (egy buliban, az egyetemen, otthon, a diákmunkahelyen, a baráti és a szerelmi viszonyban stb.). A különböző arculatok váltakozása vagy keverhetősége így teljesen bizonytalanná teszi a

fiatalt, s imázsának bizonytalanságát hozza magával. A kamasz és a felnőtt minták viszonyában ezért első ránézésre szétaprózottság és esetlegesség figyelhető meg, nem alakítható ki állandó arány, így a mai huszonévesnek ideológiai és létezőtechnológiai szinten is megoldást kell találnia erre a bizonytalansági komplexumra.

A kiépülő spontán (szublimáló, szimuláló és nivelláló) mechanizmusok közül a leginkább figyelemre méltó talán az „infantilizáció” sajátos módjaként fellépő „szimulációs jelenségcsoport”. (Mead, 2003) „Még nem tudom, kivel fogok összeházasodni, de már tudom, hogyan” – kiált fel a huszonéves, s az esküvő időpontjának eltolódása több értékesítési lehetőséget nyit a kulturárból születő „ideológiapiar” számára, mint hinnénk. Infantilizmus ez abban az értelemben, hogy visszalépést jelent a kamaszkor preindividuais folyamataihoz: a személyiség építésének pubertáskori mechanizmusára utal, amelynek során az egyén egy sor imázst, önképet, identitást teszlet, megpróbálja kiépíteni körük saját élhető világát, s felnőtté akkor válik, amikor valamelyikkel azonosulni tud, a társadalomba lépésének alapjává változtatja azt. (Calvert et al., 2002) A hunédzser „életfilozófiájának” alapja az, hogy ebbe a felnőtté válási fázisba nem lehetséges vagy nem érdemes eljutni. A felelősség korábbi formája, amely arra épült, hogy a kiharcolt vagy tradicionális identitás nevében alakítsuk a külvilágot vagy viseljük el saját létezésünket egy egész életen át, nem tartható, legalábbis átmenetileg hiányoznak ennek előfeltételei.

Mindez akkor válik a felnőttesség és kamaszosság keverésének mechanizmusává, amikor ennek köszönhetően egy sajátos „felelősségen kívüli” (Gáll, 1999) szituáció részeként egy adott pillanatban a huszonéves a felnőtt világ valamely szerepével azonosul, identitásának részévé teszi, hogy a következő impulzus hatására egy másikra cserélje le.

A kamaszkorból az identitások flexibilis váltakozása marad, de ennek többé nem a végső identitás kialakítása a célja.² Biztos és egymást kizáró hitek, párhuzamos és összeegyeztethetetlen szerepek, inkonzisztens és egyéniséghez tartozó viselkedések jellemzik a huszonévest. E spontán mechanizmus sikertörténete és egyben árnyoldala a „szingli”, amelyet Helen Fielding oly találóan írt le *Bridget Jones naplója* című könyvében. (Fielding, 1999) A főhősnő egy könnyelmű éjszaka után a terhességtől való félelem miatt tesztet vásárol. Nem tudja, hogyan kell használni, így azt gondolja: az eredmény azt jelenti,

79
K É K

hogy gyereket vár. Nincs mit tennie, ezt teszi identitásának alapjává:

Egyrészt merő fészekrakós voltam, csak úgy csöpögtem a szerelemtől, elszálltam a pöffeszkedéstől, mert igazi asszony vagyok, pihepuha bababőrrel, babaruhakról, és szeretni való kis lényecskéről me-rengtem. Másrészt [...] nincsenek többé ábulizott éjszakák, [...] azt hiszem ez az ára annak, hogy modern nő lettem. (Fielding, 1999:52)

Amikor pedig rájön, hogy rosszul értelmezte a csikocskákat, ezt mondja:

Egész délelőtt az elveszett babám buslakodtam [a pasimnak nem mondtam el], ugyanis valahol olvastam, hogy a legtöbb, amit egy nő egy férfinak adhat, a nyugalom, s most, hogy végre elkezdünk tisztességesen járni, nem zaklathatom ilyen fantomterhesség históriával. (Fielding, 1999:61)

A „baba” apja, a családi fészekrakó szabadjára engedett macho pasivá változik egy modern és szabados kapcsolatban – ameddig megint nem fordul a kép.

Az a legérdekesebb, hogy az ilyen mechanizmusok hogyan válnak egy új „szabadságideológia” alapjává. A valódi és állandó identitás kialakítására nincs esély, s az egyén előtt ez a helyzet (látszólag) valódi alternatívaként jelenik meg: ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy „borderline személyiség vagy beazonosíthatatlan világ”. Vagyis ha egységes identitás nem lehetséges, a mai huszonevesnek választania kell aközött, hogy önmagát tekinti kiismerhetetlennek, összerakhatatlannak, ingatagnak és cseppfolyósnak, vagy a külvilágot, amelyben élnie kell. Az egyik esetben az egységes identitás hi-

ségét, az életvitelben szenvedést és sikertelenséget választhatná az egyén. „Szembe kell nézmem a ténnyel, hogy megint eltelt egy év [...] és én kormánylapát nélkül hányódom, diszfunkcionális viszonyok és szakmai pangás közepette” – mondja Bridget a születésnapján aggodalmaskodva. (Fielding, 1999:65) Hogy azután a középosztályok fiataljai számára mindig adódjék egy másik megoldás is. Egy ilyen helyzetben talán nem is szület- het más választás, mint ennek alternatívája: a külvilágba kapcsolódás lehetetlenségét, az egyre nagyobb számban egymás mellé építhető identitáseleme- ket, a „felelősségen kívüliség” szituáci- óját és mechanizmusait a szabadság egyik alapjának, az individuuum fel- szabadulásának (még ha csak pszichi- kai felszabadulásának), tartalmas élet- nek láttatni. Ahol az identitás kényszerű váltakozásából a választás szabadsága, az individualitás válságá- ból az egyéni lét projektje, a világ ki- ismerhetetlenségéből a világ előli megmenekülés lesz. E másik alterna- tiva választására szinte betegesen vá- gyik az egyén (a fiatal), nem csoda hát, ha kapva kap a kínáló alkalm- on (lásd a táblázatot)

Ez az alternatíva azonban csak egy multipoláris ideológiai mező mögé rejtve működik, amelynek bemutatá- sára írásunkban csak e rövid táblázat formájában vállalkozhatunk. A huné- dzserideológiák így „testre szabottan” szolgálhatják az új típusú legitimáció mechanizmusát, mert a világ részeként jelennek meg, amelyre újabb „spontán” aktusokkal kell válaszolni.

A hunédzser és a kapitalizmus legitimációs fordulata

Az 1960-as évek lázadó nemzedéke a fűvet és a promiszkuitást hozta a „Nagy Megtagadás” nevében, majd megelége- dett annyival, hogy farmerben és hosz- szú hajjal multicégek lemezein énekel- jenek neki ezekről. Bizonyára minden másként történt volna, ha a korszak kapitalizmusa nem éppen saját önbiz- zalmának csúcán lett volna. Ha a ma- nipuláció nem építhetett volna a jóléti társadalmak „megkérdőjelezhetetlen si- kereire”, ha bárki is hitt volna a fiata- loknak. Lázadó zenekaraik kimondhat- ták ugyan az „igazságot”, de a fennálló kritikája „mellékes banalitás” („fiatal- nak lenni nehéz”), jobb esetben „kama- szos túlzás” számba ment még az eltű- nően lévő klasszikus munkásosztály

80
K É K

ányát, az individualitás oncelúságát (a hedonizmust) vagy összeomlását (a nihilizmust, természetesen radikálisan váltakozva és a „külső” fogyasztáshoz kötve) és a psziché ebből eredő üres-

A hunédzser lét az adott fiatal számára...	...lehetőségek	...nem lehetséges/részben lehetséges
...kívánatos	A hunédzser ideológiák „élcsapata”, olyan fogalmakkal, mint a szingli, a trendi, az alter.	A fiatalok azon csoportja, akik az elitbe való majdani bejutás esélyét látják a hunédzser életforma követésében.
...közömbös	Azok a középosztálybeli fiatalok, akik a szülők, a környezet stb. hatására az oktatási idő kitolódásával, a biztos családi háttérrel, a nyelvismerettel stb. öntudatlanul is gyakorta találkoznak ezzel a szituációval.	Azok az alsóosztálybeliek, akik nem kerülhetnek be a hunédzser lét szocializációs közegébe és nem is vethetnek számot ezzel a kérdéssel. Az <i>underclass</i> kifejezés mintájára őket fiatalok alatti fiataloknak is lehetne nevezni.
...nem kívánatos	Azok a középosztálybeli fiatalok, akik tudatosan választják a hagyományos munka világát, vagy akik lázadási stratégiáikat erre az elutasításra építik.	Azok az alsóbb osztálybeli fiatalok, akik esetenként találkoznak ilyen szituációkkal, de ezeket csak saját életvitelük szükségébe rossz oldalának tekintik, különben a hagyományos munka világában léteznek.

tömegeiben is. Ahogy egy amerikai szerző nem kevés iróniával, de annál több igazsággal fogalmaz:

A tinédzser imázsa a határtalan meggazdagodás lehetőségét harcolta ki, csak éppen a könyv- és magazinkiadók, a lemezcégek, Hollywood producerei és a tévé-társaságok számára. (Danesi, 2003:23)

A kapitalizmus korábbi korszakaiban az alapvető kérdésfelvetés arra vonatkozott, hogy az elviselhetetlen elviselhetővé változtatható-e? A nyugati társadalmak kritikusai a munkát és a munkások életvitelét és életkörülményeit „tarthatatlannak” minősítették. A szociális mozgalmak alaptézise, a körülmények „embertelensége” nagyszűrűen találkozhatott az utópisták azon elgondolásával, amely szerint az ember „belseje” sem vészelteti át mindazt a hatást, ami van, függetlenül attól, hogy éppen a társadalom napos vagy árnyékos oldalán tartózkodik-e. A marxizmus tömegmozgalommá szélesedése és elméleti sikere mindig annak volt köszönhető, ha ezt a kettőt a „szükségyszerűség” nevében egymás igazolására tudta felhasználni. Ebben az ideológiai környezetben pedig nem volt véletlen, hogy a rendszer fő legitimációs tényezőjévé váló szociáldemokrácia saját „felülmúlhatatlan” sikereként élte meg, hogy ezt az egész kérdéskört fel tudta számolni. A kapitalizmus legitimációja az 1950-es évektől arra a „modellre” épült, amely nem vonta kétségbe, hogy vannak rossz dolgok, de a munkafeltételek javításával, a munkakörök presztízsének és „izgalmaságának” növelésével hihetővé vált, hogy az egész rendszerben csak a túl hosszú munkaidő, a nem normális főnök vagy az alacsony fizetés lehet elviselhetetlen. Mert a másik serpenyőben ott halmozódott az új autó, a nyaralás, a lakás és a televízió, ott álltak a megnövekedett szórakozási és szabadidős lehetőségek, amelyek azt sugallták, hogy a „majdnem elviselhetetlen is megéri”.

A 21. század „válságtársadalmában” az „ellensúlyozás” ideológiai axiómája helyére a „túlélés” axiómája kerül. Nem az a kérdés, hogy a fennálló rend nega-

tív oldalai elviselhetők-e, hanem az, hogy egyáltalán miként lehet megmaradni ebben a korszakban, s az erre kínált megoldásoktól milyen egyéb ígéretek realizálása remélhető ezen túl. Napjaink válságtársadalmában a manipuláció modelljévé az internet válik: mindenkinek lehetősége van arra, hogy saját maga, autonóm módon alkossa meg „megoldásait”, a világhálón szabad a tárhely, mindenki vehet domainnevet stb. – de az, hogy mi válik „fontossá”, mit olvasnak a többiek, miben hisznek ezáltal, s hogyan viszonyulnak egymáshoz, mégiscsak a nagy multcégek által üzemeltetett portálok vagy hatalmas internetmogulok döntéskörébe tartozik. A huszonevesek világából nem kreálhatnának olyan sikeresen „hunédzser világméretű”, ha az egész folyamat nem a legitimáció problémájának újfajta felvetésén nyugszik.

Ez a megközelítés pedig minden tekintetben új szituációt teremt: a „túlélés” kérdése korábban csak azok számára vetődött fel, akiknek a fennálló „elviselhetetlennek” látszott. Ma mindez általános problémává válik, a legitimáció célja többé nem a *status quo* egészének elfogadtatása, hanem annak minden áron történő bebiztosítása – s e helyzetben nyilvánvalóan egészen más ideológiai tendenciáknak lesznek előjogaik a manipuláció szempontjából. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: 1) a hagyományos ideológiák újraértelmezése az új típusú legitimáció nevében, 2) a válsághelyezethez történő alkalmazkodást és a túlélést biztosító „ötletek” felkarolása, 3) ezeknek az „ötleteknek” promotálhatósága és univerzális mintává változtatása a „megreformált” ideológiák keretében stb.

A fiatalok számára saját problémáikat, amelyek egy „rég” világban elviselhetetlenek lettek volna, egy új világ szükségyszerű kellékeiként mutatják be a magazinok szerkesztői, a trendi filmek és regénye kiötlői, a média népszerű műsorainak létrehozói, a politikusok és végezetül saját barátaik és ismerőseik

is; amelyek ebben a kontextusban „túlélhetők”, és új esélyek alapjait teremtik meg. Ezen elemek közül persze már sok visszaköszön napjaink olyan új elképzeléseinek, mint a terrorizmusellenes háború szlogenjének sikertörténetében is, amely egy szeptember 11. óta egészen más világ képéből indul ki, ahol az Amerikai Egyesült Államok expanziós politikája ugyan nem számolja fel a terrorizmust, de lehetővé teszi a vele való együttélést, ráadásul új lehetőségeket kínál polgárai és gazdasága számára. Vagy a „globalizációkritikai mozgalmak” alapállásában, amely a „fenntarthatóságot” tekinti a „fejlődés”

81
K É K

legfontosabb mozzanatának. De az új törekvések mégiscsak a huszonevesek számára gyártott „hunédzser ideológiákban” és azok ösztársadalmi hatásában jelennek meg legkorábbi és legteljesebb formájukban. Ezért is kell erre figyelmet fordítanunk.

De hogyan válik alkalmassá a huszoneves a „kísérleti nyúl” szerepére, hogyan alakul ki világa olyan módon, hogy a modern kapitalizmus laboratóriumává váljék? Az egész „transzformációs mechanizmus” mögött az a szociológiai tény húzódik meg, hogy elválik egymástól a felnőtté válás társadalmi és biológiai-érzelmi folyamata. Ezt a köztes időt hívják postadolescentnek, kitoldott kamaszkornak. (Sheehy, 1995)

A társadalmi kamaszkor a biológiai-érzelmi előtt kezdődik és jóval utána ér véget. Már hét-nyolc éves gyerekeknél megfigyelhető, hogy a kamaszokat tekintik mintaadónak, minden tekintetben követni igyekeznek őket. És ugyanígy jelentős mértékben megnőtt azok száma, akik a

kamaszkor kellekeit és imázsait exportálják saját húszas vagy harmincas éveikre. (Danesi, 2003:32)

A késő kamaszkor tehát nem más, mint a szociális értelemben vett felnőtté válás nehézsége, problémásságára adott válasz.

A szociológiai szakirodalom egyetért abban, hogy a kamaszkor kitolódásának ténye kapcsán „ifjúsági korszakváltás” megy végbe:

Ennek lényege, hogy az ifjúsági életszakasz meghosszabbodik, mert a fiatalok egyre több időt töltenek az iskolában. Ez nem csak időbeni növekedést jelent, hanem [...] megváltozik a fiatalok státusa.

82

K É K

Ezek [jellemzői] közül a legfontosabb, hogy egyre korábban kényszerülnek önálló döntésekre, s az egyéni életrajzokban egyre későbbre tolnak olyan események, amelyeket korábban a fiatalok felnőtté válásának kezdetének tekintettek, mint a munkába állás, a családalapítás, vagy az első gyermek születése. (Gábor, 2000)

Ennek éppen a postadolescent szituáció társadalmisítása az alapja:

Az ifjúsági korszakváltás feltétele, hogy az ifjúsági státusz egyre növekvő autonómiával járjon, hogy a fiatalok megfelelő jogi, szociális, anyagi, másképpen megfogalmazva fogyasztói és polgári státussal rendelkezzenek. (Uo.)

A témával foglalkozók azonban jobbra meglepednek arról a tényről, hogy ez a korszakváltás elsősorban azt jelenti: a felnőttkor és a kamaszkor viszonya megváltozik, pontosabban fogalmazva a huszonévesek világának nemcsak a kamaszkor kitolódása, de a kamasz és a felnőttkor egymás mellé tolódása a legfontosabb jellemzője.

Ez a párhuzamos szerkezet nem hagyhatja érintetlenül a lehetőségek, a szabadság, az identitás kérdéskörének ideológiai dimenzióit. Ennek fontos vonatkozása az a paradoxon, hogy miközben a fiatalok autonómiája valóban megnő, nem válik számukra lehetővé a felnőttek világába való teljes és tényleges integrálódás. Idehaza ennek eklatáns példája a fiatalok állami juttatásokhoz, ösztöndíjakhoz, segélyekhez való kötődése. (Wallace, 1998) A társadalom valódi szövetébe történő integrálódás torz és csökevényes formában megy csak végbe. A fiatalok megfosztatnak a felnőtt élettől, miközben a rendelkezésükre álló identitás- és élménylehetőségek messze meghaladják a már sokkalta idősebb nemzedékek „egész életpasztalátának” mértékét is. *Innentől egyszerűen nincs más választásuk, mint tudomásul venni saját kilátástalan és bizonytalan jövőjüket, miközben a jelenben egy boldog és tartalmas élet lehetőségeit kutatják. Az új individualitás lényege éppen az a skizofrén állapot lesz, hogy az egyén bizonytalansága mellett is kiépítőnek tekintik a biztos személyiséget, identitást és életvitelt.*

A hunédzserek ideológiája és az individualizmus „reformja”

A hunédzserek ideológiája a szabadság és az individualitás új ideológiájának formáját ölti – ezzel nagyszerűen illeszkedik a nyugati társadalmak talán legélesebb problémáját tagláló diskurzusába.³ Persze nincs mit csodálkozni ezen, hiszen a „polgári társadalom” ideológiai fordulatainak minden esetben szükségképpen követniük kell azokat a változásokat és kihívásokat, amelyekkel a nyugati társadalmaknak szembe kell nézniük. Napjainkban pedig éppen a szabadság problematikája körül kristályosodnak ki ilyen jellegű változások. Korábban ugyanis ezt a kérdést úgy vetették fel, hogy a kapitalizmus körülményei lehetetlenné te-

szik az egyén számára a szabadság elérését. Hiába próbál kiutat találni ebből a megközelítésből Isaiiah Berlin a „pozitív szabadság” fogalmával, alapvetően maga sem léphet ki ebből a „kritikai” paradigmából.

A gazdasági szabadság a gazdaságtól, a gazdasági erők uralmától való megszabadulást jelentené, szabadságot a létért való mindennapos harctól, a kenyérkeresettől. A politikai szabadság az egyének megszabadulását jelentené a politikától, amely fölött ők nem gyakorolnak hatékony ellenőrzést. Hasonlóképpen a szellemi szabadság az egyéni gondolkodás helyreállítását, amelyet most elnyel a tömegkommunikáció [...] a közvélemény kiküszöbölését annak előállítóival egyetemben – mondja Herbert Marcuse híres soraiban, s a kapitalizmus ezen ideológiai korszakának akkor van vége, ha már nem a szabadságot korlátozó feltételekre kérdezzük rá. (Marcuse, 1990:20)

A „hunédzszerideológiák” abban hoznak egészen újat (s válnak mintaadóvá a mai közgondolkodásban is), hogy egy olyan szituációból indulnak ki, amikor az egyre szélesebb tömegeket elvileg semmi nem korlátozza a hagyományos értelemben vett „szabadság romboló körülmények közül”. A hajléktalan, a munkanélküli, a részmunskaidós, a kismama, a szabadságon lévő, a munkahely ajtaján kilépő fogyasztó, a segélyen élő, a nyugdíjas (aki évtizedekig öregszik még) és az egyetemi világban rekedt huszonéves a korábbi értelemben immár nem függ a társadalomtól – bizonyos értelemben kívül van a hagyományos munkán, politikailag autonóm és szellemileg független; „szabad”. Kérdéssé pedig az ő szemszögéből nézve az válik, hogy melyik ideológia kínálhat valamit számára, s egyre több ember számára, aki hasonló szituációba kerül, s mégsem tud semmi értelmeset kezdeni ezzel a váratlan adománnyal. A régi normák és értékek leépülésével (és az azokhoz való ragaszkodás ellehetetlenülésével) létrejövő válságtársadalomban immár nem a szabadság lehetősége a kérdés (mert minden új ideológia a szabadság ezen szituációival is kezdeni pró-

bál valamit), hanem az, hogy értelmes tartalommal tölthető-e fel – s mindezen az sem változtat, hogy az alsóbb osztályok számára továbbra sem érkezett el semmiféle „inség nélküli, új korszak”.

A nyugati szociológiai szakirodalom az 1980-as évek eleje óta az individualitás megváltozásáról beszél. Az 1990-es évek közepétől kezdve azonban jobbra ugyanezek a szerzők azt a kérdést kezdik feszegetni, hogy ezeken a trendeken belül a fiatalok egy egészen sajátos, újszerű ethoszt testesítenek meg. Ulrich Beck a „szabadság gyermekeinek” nevezi azokat, akik mitsém tudnak már a nélkülözésről, a háborúról, vagy a politikai elnyomásról. (Beck, 1998)

A hunédzserek ideológiája abban a tekintetben nyit új korszakot, hogy immár nem kötődik a jóléti államok ígéreteihez, s így éppen a neoliberális előretörés korszakában, a nyugati társadalmak válságérzete kapcsán jelenthet adekvát alternatívát a „szabadság” és „felelősség” kérdéseire. Ezt a történelmi átalakulást mutatja be Cleare Wallace hivatkozott könyvében. (Wallace, 1998) A fiatalok az iparosodás előtti korszakban egyszerűen azt az időszakot jelentette, amelyet a gyerekek és a saját család alapítása között számítottak:

A fiatalok nem az életkor, hanem a házasság, a nem, a hagyomány és a saját porta megteremtésének sikere határozta meg. Az az időszak, ameddig a fiatal távol volt a családjától (tanult, szolgálóleánykedett stb.) lehetővé tette autonóm ifjúsági szubkultúrák létrejöttét [...] de a társadalomba visszailleszkedésük ezekről is lemondott a férfi. (Wallace, 1998)

Az ipari társadalmak illúziói szerint a felnőttkorba lépő ifjúság azonban nem csak tradicionális jellegét veszítette el, hanem a 20. század második felétől egyre inkább megszűnt az individuum szociális jellegű függésének jelentősége is:

Az egyéniségek és a destandardizált életutak szociológiai elemzése azt mutatja, hogy a specifikus ifjúsági munkák, a kamaszoknak járó szolgáltatások helyét a flexibilis munkák és a változatos életvitel vették át. (Uo.)

A társadalom nemcsak mobilizáltabbá vált, de ez a mobilizáció elveszteni látszott minden determináltságát a tekintetben, hogy kiből mi válhat. Az életmódoknak, céloknak, értékeknek és karriereknek ez a választási szabadsága tehát nemcsak a tradícióktól és a szociális kötöttségektől való megszabadulás kontextusában jelent meg, hanem a posztmodern korszak elsősorú „jeleként” úgy is kezelték az egyént, mint akinek saját individualitása szabad megteremtésének részeként meg kell „teremtienie” saját tradícióit és szociális kapcsolatait is. Az előbbieket szerepét a kvázi szubkultúrák mint jelrendszerek, az utóbbiakét a szabadon választott személyi hálózatok vennék át a hunédzsereideológia szerint – s annál inkább így van ez, minél nehezebb ezeknek a „felnőttelen felnőtteknek” megtalálni saját helyüket.

Az „új individualizmus” ideológiája (az individualizmus rendszerkonform elmélete, amelyet a huszoneves „húz ki” napjainkban a bajból) tehát nem a gyerekes felelőtlenség kamaszos romantikájából születik csupán, hanem legalább ennyire a kötöttségektől való megszabadulás szociológiai „tényein” is alapul. A jóléti államok „elidegenedett semmittevői” a progresszió és a bőség látszatának áldozatai voltak, a gyerekes, feminim fiúk és a túlon túl kacér, életet élvező lányok pótcselekvése elszakadt a valóságtól. A „gazdag szülők hülyegyerkei” (ahogy az 1970-es évek punkerei hívták őket) megjelentek a középosztályban is. A papa pénzén vették meg közös perverzioik eszközeit, Don Juan 20. századi követői a hódítás komolyságát sem élvezhették immár, a fogamzásgátló tabletták korában a nő sem visel már felelősséget – de mi öröm marad az öncélú hódításban, ha engem is csak öncélúan hódítanak meg? A „jólétben való elidegenedés fiataljainak” világát azonban az 1990-es évektől a hunédzsere világa váltja fel, melyben az egyénnek számolnia kell a valósággal is: számára igaz marad a személyiség megalkotásá-

nak totális szabadságának tétele, de ez kiegészül a valóság „zárójelbe tételének” ideológiáival is.

Éppen ennek nevében élük életüket Angelo Longoni, napjainkban készült, *Tehetség 30-as munkát keres* című filmjének fiatal szereplői, akik a szülők életvitelének elvetésén fáradoznak, hiszen nem kell (és számukra nem is lehet) nyolc órában egy unalmas munkahelyen, beszűkült emberek és kapcsolatok között tengetni rutin napjaikat – mire „valamire viszik”. Feltűnnek a „hunédzserelet” legjellemzőbb figurái: a bankárfiú, aki pizzafutárként dolgozik, a lány, aki aerobic- és úszó-

edzőként éli világát, a leszokóban levő hedonista, az örök egyetemista, a jólnevelt gengszter, az informatikus – az új korszak szabadságethoszának letéteményesei. Közben attól szenvednek, hogy ezt csak egy sajátos „felelőségen kivüliség” állapotában képesek megvalósítani, és a középosztálybeli szülők mindig segítő kezet nyújtanak, ha baj van. Ennek az „elaggott életformának” minden szörnyűségéről le lehet mondaniuk, de eközben áldásai helyett is egészen újakat kellene kitalálni, ami nem könnyű feladat. Ráébrednek, hogy ők azért szabadok egészen újnak látszó módokon, mert a régi szabadság alapja számukra nem adott elemi módon, mint a korábbi időszakban. Az előző generációk tagjait olyannak látják, akik közül sokan szabadok és gazdagok voltak, számukra hiteles a jóléti világ tovatűnt önlegitimációja: a szabadság korlátait a szabadság alapjává változtatták.

Az individualitás választása valóban független az egyén tradicionális és szociális adottságaitól, de maga a konkrét identitás nem teljesezhet ki adott tradíciók és szociális összetevők nélkül, amelyeket létre kell hozni. Ez a szabadság ára – vélik, s ez a szorongás a mai huszoneves tündöklésének árnyoldala. Így a hunédzser problémája már nem az, hogy nem válhat azzá, aki lenni akar, hanem az, hogy mindaz, ami régen korlátként jelent meg, és később a szabadság társadalmi alapjaként működött, most „egy kétes jövő kétes előfeltételként” tűnik fel. A mai fiatal egyszerűre látja minden idők leghabzóbbjának és legperspektívatlanabbjának is magát.

84

K É K

A hunédzser abban reménykedik, hogy csak átmenetileg van ez így, s ezt az időszakot próbálja a lehető legjobb módon kihasználni, „szabadon próbálkozni”. Nem a „mának”, hanem a „mégnek” élni, frusztrációit „következmények nélküli” lázadásba, hedonizmusba fojtani. Ez a soha véget nem érő átmenetiség adja az új ideológia alapját. S ez találhat visszhangra a „felnőtt” társadalom mindennapjaiban – példának okáért a *Life long learning* („Élethosszig tartó tanulás”) jelszavában. A felnőtt társadalom pedig velük együtt menekül a manipuláltságba: a felelősség elviselhetetlen súlya elől a felelősségen kívüliség pillanataiba, a következmények rémálmából az átmenetiség álomszigetére, a bizonytalanság jövőképeiből a hedonista jelenbe. Ilyen értelemben a hunédzserek totális szabadságideológiája csak addig létezhet, ameddig a szabadság nélküli világhoz kötődhet, amelynek a hagyományos értelemben már régen szabadnak kellene lennie.

A hunédzserek születése és a manipulációs fordulat

Mintha a „hunédzser” válna a média és a modern társadalomtudományok legdédelgettebb gyermekévé, akiért aggodni és akiben reménykedni érdemes. Ebben nem az a megdöbbentő, hogy az „ifjúsági probléma” újfent napirendre került, még csak nem is ennek mennyiségi és minőségi impulzivitása, intenzitása, vagy az, ahogyan a fiatalok helyzetét kétségbeesettnek, reményvesztettnek, kilátástalannak ábrázolják. Hanem az, hogy az infantilizáció, a kulturális visszafejlődés, a félbemaradt felnőtté válás és a programszerű gyerekesség hátterében a felnövekvő fiatalok társadalmi bajok előli menekülésén túl „pozitív” tendenciákat is kimutatni vélnek – hiszen a fiatalságot az új individualitás, a szabadság, az identitás megreformálása, az életvitel és az életmód tekintetében korábban csak az „ifjúsági ellenkultúrákkal” szimpatizáló apokrifek vették számításba.⁴

Ezen „ellentmondásos attitűdök” okai között első helyen minden bizonnyal a modern kapitalizmus ideológiai szerkezetének átalakulása áll. A jóléti állam időszakában a nyugati társadalmak egy sajátos analízisből indultak ki. Ennek lényege az volt, hogy a kapitalizmus kialakulása során az egyén kiszabadult tradíciói alól, a szociális mobilitás révén drámaian megnöttek lehetőségei – ezzel együtt az „individualizáció” az emberi „identitást” „adottságból” „feladattá” változtatta át. (Bauman, 2001) A modernitás „demokratikus” ideológiái kezdetől fogva e feladat számára kerestek külső támpontokat, és popularizálták azokat az öntudatos proletáriátus vagy a fogyasztói középosztály képében. A „bipoláris világrend” és a „jóléti állam” időszakában a *status quo* (elsősorban politikai) ideológiai önképének értelmében ezek utóbbi a fogyasztói középosztály esetében társadalmilag garantáltak voltak.⁵ Ennek nevében és alapzatán a fogyasztói ipar a kulturális folyamatokat

vonta ellenőrzése alá, így már pusztá létezés is a manipuláció és a depolitizálás elleni fellépést lehetetlenné tette el. Korábban azonban mégsem maga a (kultur)ipar termelte a manipulációs ideológiákat, csak felhasználta azokat. (Adorno–Horkheimer, 1990)

A modernitás válsága ebből az aspektusból nézve annyit jelent, hogy a viszonypontok (amelyek a munkásmozgalom reformistává változtatásának és az atombomba árnyékában fejlődtek) megszűntek. Az 1945 és 89 közötti ideológiai környezet „pótolhatatlansága” azzal jár, hogy tompítatlanul az egyénre zúdul saját gyökértelenségének és a világ válságproblémáinak egész súlya:

...ha [az új szituáció] aláassa a hatékony fellépésre létrejött politikai intézmények cselekvőképességét, ha a politikai élet nagymértékben visszaszorul a személyes identitás problémakörével való foglalatosságra, ez megakadályozza, hogy kollektív cselekvési módok kristályosodjanak ki. (Baumann, 2001)

A kapitalizmust végzetes értékesítési válságba sodorja, hogy az emberek nem tudják, merre induljanak tovább, *mutatis mutandis* mit vásároljanak. A mai nyugati társadalmak ideológiai vákuumában és értékválságában a fogyasztói ipar autonóm módon értékek és ideológiák termelőjeként is fel kell lépjen. Az egyén szintjén ezek a folyamatok felbomlasztják a korábbi „vélekedéseket”, s a korszak válságtársadalmában nem az a kérdés immár, hogy ezek miért szűnnek meg, sokkal inkább az, hogy miért éppen a fiatalok „szállítják” ezek pótlékait, s miért éppen a fiatalok lesznek a változások „élcsoportjai”.

Ez az ideológiai tendencia egészen új területeket nyit a manipuláció számára is, amely a spontaneitás és a kívülről oktrojáltság egészen új, elemeiben beazonosíthatatlan viszonyára épülhet. A huszonevesek világával kapcsolatban létrejön ennek modellje, amely feltehetőleg visszaköszön majd az új évezred elejének tőkés társadalmának mindennapjaiban.⁶

Kulturális stratégia

Az 1990-es évek második felére már senki nem számolt komolyan az ifjúság spontán lázadásának potenciáljával (ilyen potenciál a kapitalizmus strukturális változásainak eredményeként nem is létezett jó 20 esztendeje) – miközben az ifjúsági probléma, egyáltalában a háttérét jelentő mély gazdasági-társadalmi válságjelenségek újra a figyelem középpontjába kerültek. Ennek a látzatellentmondásnak az ad sajátos arculatot, hogy a közvélekedés szerint azok a problémák, amelyekkel jelenleg még csak a fiataloknak kell megküzdeniük (a munka világának, a nyugdíj-rendszernek, a tudás szerepének kérdései stb.) hosszú távon az egész társadalom problémáivá válnak. Ráadásul megjelenik a modern nyugati civilizáció lelkiismeretfurdalása is: már nem a fasizmus radikalizmusától és az anti-kapitalizmus antihumanizmusától való irtózás áll a háttérben (ami a fiatalokat a priori felelőtlen lázongónak maszkírozta), hanem a jövőnek a *status quo* fenntartásáért való feláldozásának rémképe az első számú mentális ellenfél (környezetvédelem, háborúk, világszegénység, biotechnológia, genetika, stressz, migráció stb.).

Az 1970-es évekbe beleöregedő generációk sajátos létezőmódot alakítottak ki a maguk számára: ennek legfontosabb eleme a „nosztalgicizmus” volt, vagyis az, hogy az életet saját fiatalságuk emlékeinek, imázsainak, törekvéseinek lelki és szimbolikus ébrentartásával tették elviselhetővé. Gondoljunk csak A *rém rendes család* All Bundyjára, aki mindennek remek karikatúrája. Kövér, ronda, öreg nőkre cipőt erőszakol, gürizik rémes munkahelyén és még rémesebb családjáért, eközben egyetemista korának szexi baseballrajongóiról álmodik, akik érte sikítottak. A felnőttkort már nem lehet megváltoztatni, s ha van „felmentő erő”, akkor az a fiatalosság lehet. A hunédzserideológia ossztszadalmi sikerének záloga tehát nemcsak a generációs falak leomlása (amely abból ered, hogy minden mai középkorúban maradt egy kis „hivatásos fiatal”, tehát amit a fiatalok csi-

nálnak, az számára nem eleve gyanús, mint saját szülei számára volt), hanem ez a „visszafelé tekintetés” is, amely a nyugati társadalmak válságérzéseire is adekvát feleletnek tűnhet. A hunédzserek forradalmának titka ez a halvány remény: ha baj van, esetleg a fiatalok segíthetnek megoldani vagy megfelelő új-szerűséggel értelmezni a helyzetet. S ennek különös súlya lehet egy olyan társadalomban, amelynek felnőttjei sem hisznek kritikátlanul a felnőttek világában.

A nyugati társadalmakban az elmúlt évtizedekben ezért soha nem látott méreteket öltött a kozmetikai szerek, a divatcikkék, a plasztikai eljárások, egyáltalában a „fiatalosság” imázsaihoz kötődő szolgáltatások és termékek értékesítése. Az Egyesült Államokban ma már egy középkorú nő el sem tudja képzelni az életét ezek nélkül (évi kétmillió plasztikai jellegű beavatkozást végeznek), s nincs ez másként a világ közepesen fejlett régióig bezárólag sehol máshol sem. A fejlett országokban azonban annyival többről van szó, hogy az emberek a fiatalosság divatja mellett magukkal hordozzák saját fiatalosságuk emlékeit is, s régi bálványaikat a mai kor bálványába és álmaiba vetítik bele. Ricky Martin vagy Julio Iglesias éppen azért lehet világsztárrá, mert egyfajta kaput képez a különböző korszakok között, amelyeket immár az „örök ifjúság” köt össze. A fiatalosság ideológiája azt kínálja, hogy a modern nagyvárosok utcáit csupa Adonisok és Aphroditék lephetik el, anélkül, hogy valaha is bármelyiküket szoborba lehetne vagy kellene önteni.

Mindezek hatására az „ifjúsági kérdést” már nem lehet a fiatalokkal szemben fölvetni, így az új évezredre megjelenő hunédzser ideológiák új fejezetet nyitnak nemcsak az ifjúsági szubkultúrák történetében, de a kapitalizmus egész ideológiai szerkezetében is. Az új ideológia „multipoláris” (szemben Marcuse „egydimenziós” elméletével, amely legmerészebb álmai-

ban a „bipolaritásról” álmodott), az új típusú manipuláció ereje pedig abban a látszatban van, hogy mégis minden gondolat egy irányba halad.

De a hunédzserek ideológiája kapcsán ennél sokkalta mélyebb ideológiai tendenciákról is szó van. Hosszú út vezet addig, ameddig a fiatalosság jelszavát a fiatalság jelszavára cserélik. S ennek inkább megjelenési formái a tipikusak: anya és lánya ugyanabban a butikban vásárol, ugyanazokat a dolgokat szereti, egy iskolapadban ülnek, közös lelki problémák gyöttrik őket, és azon kapnak csak hajba, hogy melyiküknek van inkább oka a másikra

85
K É K

irigykednie. A „felnőtségi határ” leomlása konkrét és sajátos folyamat volt a fejlett társadalmakban, az Egyesült Államokban a *baby boomer*, a németeknél a „háború utáni”, a japánoknál az úgynevezett „hüvelykujj”, idehaza a „nagy” generációhoz kötődően. És ha ezek történései jobbara ismertek, feltehetjük a kérdést, hogy mi köze van mindennek napjaink ideológiai változásaihoz. A választ akkor kapjuk meg, ha éppen arra a „manipulációs fordulatra” koncentrálnunk, amely nélkül maguk a hunédzser ideológiák sem létezhetnének. Donald Owran szerint mindaz, amit a mai tömegkultúrában lényegesnek tartunk – a popzene, a farmer, a póló, a Barbie baba, a hajviselet fontossága, a szexizmus, a fogyasztás individualizálódása – a fiatal és az időskor közötti falat leomlasztó nemzedékeknek köszönhető. És bizonyos mértékig nekik köszönhetjük a hunédzserek létezését is, s nemcsak annyiban, hogy ők a szüleik.

Állítása lényeges elemeket tartalmaz a valódi történesemből, csak hogy éppen azt nem érti meg, hogy az új korszakban már nem a kultúrpar a befolyásolási folyamat „motorja”. Már nem arról van szó, hogy a világban korábban is meglévő dolgokkal vagy azok módosításával elégítenek ki tömegesen megjelenő igényeket, iparszerűvé változtatva az egyén útkereséséhez kötődő alternatívákat is. Amikor a kultúrpar kapcsolatba került az „ifjúsági ellenkultúrákkal” az 1960-as évek második felében, a manipuláció legfőbb megjelenési formájaként olyan módon próbálták kiszájtítani és piacósítani a lázadást, hogy

mizmus világába. A mai punkok egyetemre járnak és tiltakozni már csak önmaguk ellen tudnak.

A tizenévesek ideológiájának szublimációja azért lehetett olyan hatékony, mert elkerülhetetlennek tűnt. Fenntartották a látszatot, hogy a „tinédzser gondolatvilága” nem alkalmas adekvát feleletet adni a valódi problémákra, hogy éppen azt a fennállót veszélyezteti, amelyről magának az „ifjúsági kérdés”nek a megoldását is egyedül remélni lehet. A diáklázadások idején a kommunistáktól De Gaulle-ig mindenki egyetértett abban, hogy az ifjúsági megmozdulások nem illenek bele a képbe – a kultúrpar pedig rábólintott erre saját impotenssé tett „lázádo” termékeivel.

A huszonévesek világa azonban éppen a tizenévesek integrálásának kudarcra, hiszen bizonyos értelemben nem történt más, mint az, hogy az 1960-as évek problémáit egy korcsoporttal foljebb exportálták. Ráadásul a felnőttek világából is csak válságmorzszakon csemegézhetnek korunk ifjai. A huszonéves lázadásra hivatott, s ennek elmaradása, a hagyományos aktivitás elvetése, „forradalmivá” stilizálása nem magyarázható pusztán „érettebb” életkorával. A jelenség megint csak úgy érthető meg, ha a fiatalok helyzetének vizsgálata során figyelembe vesszük azt, hogy az a manipuláció és egyáltalában az ideológiai szféra gyökeres fordulatának időszakában történik. A spontaneitás integrálása korábban annak a célnak nevében zajlott, hogy egy másfajta világ víziója ne vezethessen el e világ lehetőségéhez. (A kultúrpar immamens ideológiátlan módon elvégezte a piszkos munkát – de ezt sokan nem bánták annyira.) A mai világban már régen a fennállóba építettek minden spontaneitást, mire egy akármilyen vízió megfogalmazása felvetődhetne. Vagy ami még rosszabb: (a technológia- és ideológiaipar szereplői) az öntevékenységet beelőzve, de azt folytatva kreálják meg ezt a „jövőképet” és „megalapozását” a jelenre vo-

natkoztatva. A hunédzserek ideológiája tehát abban hoz egészen újat a manipuláció tekintetében, hogy immár nem az ifjúság életének közvetlen totális ellenőrzés alá vonása a cél, hanem a hunédzservilágkép megkonstruálása, a spontán huszonéves kultúra és mechanizmusainak, imázsának középpontba állítása révén. A huszonévesek világát univerzális ideológia és minták eredendő forrásává maszkírozzák. Ezzel párhuzamosan áruvá változtatják, amint mozzanatait technológiaként, minden vele kapcsolatos ténytet ideológiaként piacra dobnak.

A hunédzserek forradalma

A „tinédzsertől a hunédzserig” vezető úton minden olyan illúzió elveszett, amely egy társadalomtól várható lett volna, s a társadalommal szembeni elvárások nélkül a saját, egyéni illúziók hiányáról sem beszélhetünk. Egy válságtársadalom semmit sem tud elrabolni tőlünk, ellene nem lehet lázadni és tiltakozni sem. Ezzel a tapasztalattal felvértezve a hunédzser nem a huszonéves szinonimája immár, ahogyan a tinédzser sem egyszerűen a kamaszkor megfelelője volt. (Shahar, 1992)

A tinédzser aranykora az 1960-as évekre tehető, amikor a kamaszéveket már egyértelműen a személyiségfejlődés, a biológiai éres és a szociális előkészülés elkülönült időszakának kezelték. A kamaszkor a modern nyugati társadalom egyik integráns ideológiájává vált, amellyel magához kötötte a fiatalt, akinek bizony ebben a világban nem volt könnyű léteznie. (Dacey, 1994) Ahhoz a világ túlon túl bonyolulttá és ellentmondásossá vált. „Nem értek semmit. Mindent értek” – fogalmazott az egyik zenekar a születendő tinédzserek számára, s ez minden felforgató látszat ellenére kezdettől fogva egybeesett a hivatalos társadalom elképzeléseivel. Amely úgy tekintett a kamaszorra, mint egy ellentmondásos és bonyolult érési folyamatra, amely azonban biztos és garantált szo-

az „egyre kevésbé ellenszegülő” kamaszsituációkat (a szabadidő, életmód stb. tereit) és az ifjúsági normákat (minták, tárgyak, mechanizmusok, divatok stb.) kezdték saját rendszerkonform termékeikkel feltölteni. Így a spontaneitástól megfosztott ellenszegülés az ellenszegülés nélküli spontaneitás fázisává fejlődhetett csak tovább. (Travolta és a tömegdisco világa ártalmatlan technikává, villódzó fénné stilizálta a különbözni vágyást.) A folyamat betetőződését az 1990-es évekre megjelenő „diákkultúrák” (a poszpunk, a kamaszok lelki problémáiba zárkózó alternatív, a buli-hedonizmus keményrockja és a szabadidős elkülönülés hiphopja, a hétköznapi funkcionális excibicionizmus *rave*-je, *house*-a stb.) jelentették, amelyek a középiskolásoknak készültek mindennapi használatra, az intézményrendszerhez és annak ígéreteihez kötődve működtek csak, és a lázadás imázsait ezzel a maximális szinten beillesztették a konfor-

ciális háttérrel valósulhat meg. Marcel Danesi szerint ennek az elgondolásnak az volt a lényege, hogy:

[miközben a tinédzserek úgy érzik,] minden jó dolog a gyerekkorból nő ki számukra, [a felnőttek tudni vélik,] a kamaszok ma sokkal védettebbek a betegségek minden fajtájával szemben, mint korábban. Az oktatás számukra már nem kiváltság, hanem jog. S szinte minden tekintetben boldogabbak, szabadabbak és jobbmódúak, mint bárki azelőtt. (Danesi, 2003:33)

A tinédzser akkor születik, amikor a „felnőtteknek” a világról szóló hazugságai lelepleződnek. A gyerekkorból a felnőttkorba való védett átmenet ideológiája kezdettől fogva mese volt csak, s a tinédzser érezte, hogy tudatosan számot kell vetnie a felnőttek világával. (Thoma, 1995) Az „örök lázadó” potenciálja éppen abból eredt, hogy a tizenéves nem akart abba a világba csatlakozni, amelyet felkínálnak neki, és amelyet felnőttként a magáénak kell vallania. A tinédzserideológia ellenkulturális, mert nem akar a felnőttek világában élni, és mert a tinédzser olyan világot kreál magának, amely majdan a felnőttek világa helyére léphet. „Senki-nek se higgy harminc felett” – mondja a tinédzser, aki mindenért a felnőtteket okolja, s ezzel kezdettől fogva saját sírját ássa. A tinédzserek integrálása, s a lázadás piaci szimbólumává változtatása nem elsősorban azzal történt meg, hogy lemezeiket multinacionális vállalatok adták ki és terjesztették. Hanem azzal, hogy minden tinédzser-ideológia (amely persze nem hirdetett tragikus önpusztítás, mint például a punk, amely így sokkal felforgatóbb, ugyanakkor reménytelenebb volt) magában hordozta azt a potenciális lehetőséget, hogy amikor a tizenéves „tüllépett a harmadik ikszen” azzal vihesse tovább a lázadást, hogy ő egészen más felnőtt lett, mint a korábbiak voltak, s ez nagy különbség, még ha a világ nem is lett jobb, éppen ellenkezőleg.

A tinédzser leleplezte az illúziókat, hogy azután beletörődjön abba, amit kínálnak neki, s ehhez igazítsa illúzióit. A kellene és a lehetséges végzetes el-

lentmondása azonban kitörölhetetlenül nyomott hagyott rajta. A hunédzsernek nem marad mit lelepleznie, ha csak nem önmagát. Úgy érzi: minden lehetőségessé válna, ami kellene, ha legalább egyvalami lehetséges volna. A tinédzserek számára a felnőttek voltak a viszonyítási pont, mert a kamasz számára majdnem mindig voltak utak kínálva a felnőtté váláshoz. A hunédzser számára ez a viszony már nem adott, a felnőttek világa, amelyhez részben ő is tartozik, kérdőn néz rá, s a választ tőle reméli a holnap kihívásaira. A huszonévesek generációja, amely a mai kapitalizmus strukturális átalakulásai révén egészen új szociológiai csoportként jelenik meg, a mai világ ideológiái számára azoknak csoportját jelenti, akiknek már minden tekintetben a „holnap körülményi közt” kell élniük a jelenben is. (Kiss, 2005) Az információs kor gyermekei, ami még be sem köszöntött. A munka új formái várnak rá, miközben a felnőttek nem adhatják fel a munka régi világát. (Dalminé, 2000) A tudás új típusát testesítik meg, a klasszikus és a szaktudás után a felhalmozó jellegű tudást követelik tőlük. (ORTT, 1998)

No future! – kiáltotta annak idején a legelkeseredettebb tinédzser szubkultúra a felnőtt korba lépve. A hunédzser szerint van jövő, maximum csak elérhetetlen. A jövő képviselése mellett ezért a jelen is jó lesz, ameddig nincs más. A huszonéves a modern kapitalizmusban a mintaadó szerepére kárhoztatott. A „hunédzser” pedig nem is rest saját körülményeit és élethelyzetét tekinteni a „normálisnak”, s a világ közepébe helyezni önmagát, amint megtalál valami biztosnak látszótt abból a bizonyos „szerepből”. A hunédzserek forradalma: a totális szabadság és a progresszió érzete egy szabadság és valódi haladás nélkülinek vélt világban. Mintha a „világ megváltoztatásának forradalma” helyett már csak az „alkalmazkodás forradalmi” volna lehetségesek.

- 1 Az angol kifejezés a *twenager*. A fordítás a hangtani szójáteket próbálja megőrizni. A nyugati társadalmak egymást követő generációiról és a *twenager* fogalom születéséről lásd „The great showdown”, *Sydney Morning Herald*, 2003. szeptember 20. Nem keverendő össze a kortárs angolszász szociológia másik népszerű fogalmával, a *tweenager*rel, amelyet a kamaszkor előrehozatalára vezettek be, tehát arra a jelenségre, hogy 10, 12 évesek is kamaszosan viselkednek. Jelen írásunkban a hunédzser (*twenager*) fogalmát ideológiai összefüggésben használjuk, és azoknak a gondolatoknak az összességét értjük rajta, amelyeket az „ideáltipikus huszonéves” világa kapcsán megfogalmaztak.
- 2 A tanulmánykötet egyik írása remekül mutatja be, hogy az információs társadalom kiépülése miként jelenti ennek a folyamatnak a katalizátorát: az internetes *chatek* és fórumok éppen ezt a szerepkísérletet teszik korlátlanul látszóvá.
- 3 Ma persze nem válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy az ideológiai manipulációt felvállaló fogyasztói ipar miként választja ki és alakítja át a neki „megfelelő ideológiákat”. A „kulturiparból” az „ideológiaiiparba” történő átmenetet feltételező elméleteknek feltehetőleg ez lesz a leginkább problematikus kérdésfelvetése. Jelen esszémben csak arra a kérdésre kereshetünk újabb adalékokat, hogy a hunédzserideológián keresztül hogyan reformáltak meg az individualitásról szóló elképzeléseket. De több fiatal szerzővel közösen kutatjuk ezt a témát, közülük Bocskei Balázst és Kerékgyártó Agnest említeném, akik jelen íráshoz is sok segítséget nyújtottak.
- 4 Nagyszerűen mutatja be a régi beidegződéseket és tarthatatlanságukat Kulcsár László: *Fiatalság, bolondság?* című írásában. Véleménye szerint vagy lázongónak, vagy a bajok állatorvosi lovának volt szokás tartani a fiatalokat, de ez már nem állja meg a helyét. Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság: a szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Meridionale Alapítvány, 2000.

Kulturális stratégia

- 5 Hosszasan sorolhatnánk azokat az elméleteket, amelyekben ezek visszaköszöntek. Az „ideológia vége” elméleteivel kezdődő folyamat a „osztindusztriális” és „fogyasztói” társadalom elméleteivé, a „tudományos-technikai forradalom” víziójává, majd a „jóléti állam” ideológiájává változott. Tételünk helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a neoliberais offenzíva időszakában – amely ezeknek nyílt leleplezése volt –, mindaddig igyekeztek fenntartani őket, ameddig a hidegháborús szembenállás létezett. Az 1950-es és az 1960-as évek eredeti elméleteiről remek áttekintést nyújt: Ágh, 1977.
- 6 Ennek a modellnek jelenleg még csak körvonalait jelezhetjük, inkább a tisztázó vita, mint a tudományos bizonyítottság nevében. 1) A végtelenség változékony, kontrollálatlan nyugati társadalmakban az egyének (vagy egyes csoportjaik) számára folyamatosan új szituációk és kihívások jönnek létre, amelyekre reagálni kell. 2) Ebben az új szituációban lehetetlenné válik a régi minták és értékek követése, a felfokozott válaszreakció lényegként a hagyományos „fogyasztási javak” felhasználásával az érintettek saját új világot és létezés technikákat, szociomechanizmusokat hoznak létre. 3) Ennek az új világnak a mozzanatait (a tárgytól, a viselkedési, cselekvési módokon át a „spontán” gondolatokig) valamely univerzális ideológia mozzanataiként propagálják. Végül (4) ez az ideológia lehetővé teszi, hogy magát az „érintettek világát” is ellenőrzés alá vonják, létrehozva a „represszív spontaneitás” jelenségét: a spontaneitás új hullámain felhasználhassák és a régieket meglovagolhassák.

IRODALOM

- Adorno-Horkheimer: *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó–Atlantisz Könyvkiadó, 1990.
- Agh Attila: *Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Filozófiai tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1977.
- Bauman, Zygmunt: *Identitás és globalizáció. Lettre*, 2001. ősz, 42.
- Beck U: *Democracy without enemies*. Cambridge: Polity Press, Oxford: Malden, Blackwell Publishers, 1998.
- Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*, Budapest: Andorka R. Társstud. Társ.–Századvég, 2003.
- Calvert, Sandra J.–Amy B. Jordan–Rodney R. Cocking: *Children in the digital age: influences of electronic media on development*. London: Praeger, 2002.
- Dacey, John S.: *Adolescent development*, Madison–Dubuque: WCB Brown & Benchmark, cop. 1994.
- Dalminé Kiss Gabriella: *A munkatársadalom válsága és a fiatalok életesélyei. Valóság*, 2000/11.
- Danesi, Marcel: *Forever young: the 'teen-aging' of modern culture*, Toronto–Buffalo–London, Univ. of Toronto Press, cop. 2003.
- Fielding, Helen: *Bridget Jones naplója*. Budapest: Európa, 2004, cop. 1999.
- Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere Meridionale Alapítvány, 2000
- Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged: Miniszterelnöki Hivatal. Ifjúsági Koordinációs Titkárság, 1993.
- Gáll Ernő: *A terjeszkedő felelőtlenség. Korunk*, 1999/2.
- Kiss Viktor: *A technológiák rendszere. Eszmélet* 66. 2005.
- Kulcsár László: *Fiatalság, boldonság?*. In: Gábor Kálmán 2000.
- Manning, Robert: *Credit card nation: the consequences of America's addiction to credit*. New York: Basic Books, 2003.
- Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1990.
- Mary, Rogers: *Barbie Culture*. London: Thousand Oaks, Sage Publications, 1999.
- Mead Walter B: *Extremism and cognition; Styles of irresponsibility in American society*. H. n., 2003.
- Noxon Christopher: *I Don't Want to Grow Up! Fashion & Style*, August 31. 2003.
- ORTT: *Mi a jövő?: tudástársadalom, információs társadalom, telekommunikációs társadalom, kultúrátársadalom?: az információs társadalom és a magyar kezdeményezések*, Budapest: Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Országos Rádió és Televízió Testület–Stratégia kutató Magánintézet, 1998.
- Ritzer G: *The McDonaldization thesis: explorations and extensions*, London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 1998.
- Shahar S: *The Childhood in The Middle Ages*, London, 1992. Magyarul: *Gyerekek a középkorban*.
- Sheehy G: *News Passages: Mapping Your Life across Time*. NY. Y.: Ballantine, 1995.
- Shoales Ian: *World's Oldest Preteens: They're everywhere. Intelligent enterprise*, 2003.
- Thoma László: *A lázadó kamasz*. In: *Alternatívák nélküli társadalom*. Budapest: Gondolat, 1995.
- Wallace, Claire: *Youth in society: the construction and deconstruction of youth in East and West Europe*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan & Co., New York: Saint Martin's Press, Inc., 1998.
- Watts–Zinnecker: *Ifjúsági kultúra és politika a német fiatalok körében*. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás*. Szeged: Belvedere, 1992.

A modern társadalom működőképességének egyik alapkérdése a társadalmi rétegek egysége, relatív integrációja, annak biztossága, hogy a társadalom ne szakadjon szét szélsőségesen egyenlőtlen helyzetű osztályokra, rétegekre.

(Utasi Ágnes)

A jelen tanulmányban olyan kultúrához kapcsolódó téma fejtegetésébe kívánunk kezdeni, mely talán sokakból érdeklődést válthat ki. A szegénység mint társadalmi probléma a világ minden táján megjelenik, gondot okoz és megoldásra vár. A szegénység fogalmát

mezési szinteket is kialakítanak, amelyeket a tudományok széles spektrumon hasznosíthatóvá tudnak tenni.

A kultúra fogalmainak tisztázásához és megértéséhez a legmegfelelőbb segítséget Anthony Giddens angol társadalomtudós nyújtja, aki szerint a „kultúra a csoport tagjai által megőrzött értékekből, az általuk követett normákból és a létrehozott anyagi javakból áll”. Az értékek absztrakt eszmények, míg a normák konkrét elvek vagy szabályok, melyeket az adott csoport valamennyi tagjától elvárnak. A normákat pedig a társadalmi élet követelése és tiltási fogalmazza meg.

Laki Ildikó–
Némeh István

A kulturális szegénység mint társadalmi jelenség

89
K É K

azonban mindig valamilyen küszöbértékekhez, vagy közgazdasági jellegű meghatározásokhoz kötik. Pedig ez a fogalom sok minden mást is rejt magában. Ilyennek bizonyul a kulturális szegénység és fogalomköre. E szegénységi formát nem köthetjük GDP-hez, KSH meghatározásokhoz, de ugyanakkor nagyon szoros összefüggést mutat mindazon területekkel, melyek a társadalmi egyenlőtlenségek területén szerepet játszanak. A kulturális szegénység mint fogalom, mint társadalmi tény körülhatárolását csak a társadalmi sajátosságok levezetésével tudjuk leírni. Ennek meghatározásához pedig elengedhetetlen feltétel a kultúra fogalomkörének „kialakítása” és értelmezése.

Az elmúlt néhány évtizedben úgy tapasztaljuk, hogy a „hagyományos” kultúrafogalmak háttérbe szorultak, „elavulttá” váltak, s egyre inkább a multifunkcionális elméletek és definíciók kerülnek a köztudatba. Az új meghatározások új gondolkodási és értel-

Ez a meghatározás elsősorban szociálpszichológiai vonatkozású, de kézzel fogható segítséget ad a kultúra értelmezéséhez, ellentét a „hagyományos”, vagy egyvonalas kultúrfilozófiai meghatározásokkal. A társadalmi cselekvés oldaláról megközelítve a kultúrát a „magasabb rendű tevékenységek”-ből ismerhetjük meg, úgymint a festészet, a képzőművészet, színművészet vagy a zene.

A kulturális szegénység definíciójának megfogalmazásánál e fenti meghatározásokat nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hiszen olyan komplex, közvetett vagy közvetlen tevékenységről van szó, amely nem nélkülözi az egyéni motivációt, illetve a készség és a képesség egyes alkalmazkodási pontjait.

A kultúra a társadalom vagy a társadalmon belüli csoportok tagjainak életmódjára is utal egyben. Így az öltözködési, házassági szokások, a szabadidős tevékenységeik körére, vagy az emberek által létrehozott javak sokaságára.

A társadalom és a kultúra szoros egy-séget alkot, amelyben a kultúrát nem javasolt a társadalomtól elvonatkoztatni. Kultúra nélkül valójában nem is len-nénk emberek, amennyiben ezt a szó általános értelmében használjuk.

A társadalom az egyének kapcsolat-rendszere, akik identitással, képességek-vel és a szocializációs folyamat során megszerzett alkalmazkodási készségek-vel rendelkezhetnek, vagy adott eset-ben ez az elsajátítás nem vagy nem megfelelően történik meg.

Amennyiben tovább vizsgálódunk az egyén oldaláról, úgy további három nagy területet szükséges kiemelnünk

90 K É K

ahhoz, hogy valójában megragadható legyen a vizsgált fogalom. Ennek értelmében a kommunikáció, a társadalom-tudomány rétegződésméleti, mobilitási területe, valamint az életmóddal, életvitellel foglalkozó szegmense.

A kommunikáció prominens meghatározója a kulturális szegénység proble-matikájának. E tárgykörben a leginkább érintett terület az iskolarendszerben nem megfelelően elsajátítható kommu-nikációs stratégiák csoportja. Az elméleti tudás nem elegendő a gyakorlatban történő megvalósításhoz. A hazai alap-, közép- és felsőoktatási rendszer nem helyez kellő hangsúlyt az alkalmazko-dási készségek, képességek kialakítására, elsajátítására, nem adja át a technika fogásokat, így a sokszor hangsúlyozott esélyegyenlőtlenség társadalmi újratem-lődése e téren is megmutatkozik.

Ha a mobilitás vagy a rétegződési elméletek szerint vizsgálódunk, akkor fontos szempont az úgynevezett „kul-turális tőkék” fogalma, jelenléte. E tőke-

elméletek megalkotója Pierre Bourdieu francia szociológus volt, aki a kulturális tőkének három fajtáját különböztette meg; az inkorporált vagy bensővé tett tőkét, a tárgyi vagy objektivált tőkét, valamint az intézményi tőkét. Az *inkorporált kulturális tőke* a magunkévá tett ismeretet, tudást jelenti. Ezt a tőkét mi szereztük, a szabadidőnk, saját elköte-lezettségünk vagy motivációnk szerint. Ebben támogatást, segítséget a közvet-len környezetünk nyújthat, mind anyagi, mind pedig az érzelmi szinten. Így ez a tőke egy létrejött, megszerzett vagyon, amely a „személy” intengrálás részévé vagy habitusává válhat. Bourdieu szerint valójában az egyes családok által birtokolt kulturális tőke eltérései okozzák a különbségeket, először a korai érésben, amely kedvező hatás-sal van az egyes egyén számára biológ-iaileg rendelkezésre álló idő kihasználására, a lehető legnagyobb kulturális tőke igénybevételére, azután abban a kapacitásban, amely meghatározza a kulturális követelmények kielégítését.

Az *objektivált vagy tárgyi kulturális tőke* más típusú, összetettebb, de az előbbi tőkeformától nem elválasztható tőkeforma. A tőke – ebben az esetben – lehet művészeti alkotás, kép, fest-mény, zenemű, szindarab. Ezt bárki megvásárolhatja, eladhatja vagy éppen elcserélheti, azaz birtokába veheti. Egyet azonban nem tud tenni: a tőkével járó „valódi” értéket értékesíteni, azt a tőkét, amely a tárgyhoz, a tárgy értelmezéséhez, megértéséhez párosul. (A Picasso-festményt megvásárolhat-juk, de a hozzá kapcsolódó jelentést már nem feltétlen tudjuk vele együtt megvásárolni.) Ez természetesen azt is jelenti, hogy ismerhetjük, szerethetjük, továbbá érthetjük Picassót, és úgy vá-sároljuk meg az adott festményt vagy alkotást. Azonban ekkor a kulturális szegénység fogalma egy kissé átértel-meződik, vagyis már a szó szoros értelmében nem beszélhetünk e szegénységi formáról. A kulturális szegénységnek itt csak akkor lesz értelmezési formája,

ha az alkotás és a hozzá párosított ért-elmelés nincs szinkronban, azaz az egyén nem rendelkezik a művekhez azon értelmezéssel, megértési készséggel, amelyek ebben segítségére le-hetnek.

Az *intézményesült tőke* az a tőkefor-ma, amely a „viselőjéhez” képest bizonyos autonómiát biztosít a kulturális tőkének, amelyet hordozója egy adott időszakban birtokol. Az iskolai vég-zettség titulusa vagy a tudományos fo-kozat intézményes elismerést kölcsön-öz az adott személy által birtokolt kulturális tőkének. Ezáltal többek kö-zött az is lehetővé válik, hogy az ilyen titulusok viselőit összehasonlítsák vagy felcseréljék egymással, amennyiben egymást utódként követik. A kulturális szegények általában ezekkel a tőkefor-mákkal nem vagy csak részlegesen rendelkeznek, ami természetszerűleg nem függ össze az iskolázottsági, vég-zettségi mutatókkal. A magyar társada-lom különböző rétegei, csoportjai, va-lamint a társadalmi hierarchiában helyet foglalók egyaránt lehetnek kul-turálisan szegények, motiváció hiány-nal küzdők vagy affinitás nélküliek egyaránt.

Bourdieu e három kategóriánál mind-végig szem előtt tartotta a társadalmi státus, a hierarchia szerepét, hiszen a különböző tőkék meghatározója a tár-sadalomban elfoglalt pozíciók szerepe. További lényeges szempontot adhatnak Bourdieu oktatásszociológiai kutatásai-nak eredményei, amelyek a francia pél-da mellett megfelelően tükrözhetik a magyarországi oktatási s egyben kul-turális szegénységi alapokat. E kiindulási pont szerint az iskola tulajdonképpen továbbtermeli a szegényeket, a társa-dalmilag hátrányos helyzetűek csoport-jait. A hátrányos csoportokból – így például a munkáscsaládokból – származók nem képesek behozni a felsőbb fokú oktatási intézményekben a hátrá-nyaikat. Ennek oka az, hogy az egyete-mek, a főiskolák teljesen természetes-nek tartják azon készségek, ismeretek meglétét, amelyekkel a felsőbb réte-gekből származó hallgatók rendel-

keznek. Ma már szembeötlő azon elképzelés igaz volta, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek iskolai egyenlőtlenségé, majd innen a diplomák révén eltérő karrieresélyek folytán ismét társadalmi egyenlőtlenségé alakulnak vissza, és ez nem egyszerűen diszfunkcionális működés. Raymond Boudon összegzése szerint a társadalmi siker egyéni befogásának módja általában együtt változik a társadalmi osztály-hovatartozással. Ennek következtében az alsóbb osztályokba tartozó emberek nagyobb valószínűséggel hiszik, hogy a siker olyan tényezők eredménye, amelyekre nincs befolyásuk. A sikert itt sokkal gyakrabban tekintik a jóserencse vagy a balsors eredményének, mint a magasabb társadalmi osztályokban, így ők a sikert inkább a javak megszerzésének, mintsem igazán személyes aspirációk kielégítésének tekintik.

A kulturális szegénység mint társadalmi jelenség a különböző (fejlett vagy kevésbé fejlett) társadalmakban egyaránt jelenlévő probléma, amelynek orvoslásában csak a társadalmi összefogás, vagy – ahogy Durkheim fogalmaz – a kollektív tud hathatós segítséget nyújtani. E problémát és egyben a fogalmat úgy határozhatjuk meg, hogy kulturális szegénység az, amikor az egyén nincs birtokában a mobilitásához, a társadalmi hierarchiában való feljebbjutáshoz szükséges készségek, képességeknek, motivációknak és tudásoknak, valamint az ezek megszerzéséhez és érvényesítéséhez szükséges képességeknek. A kulturális szegénység tehát egyfajta hiányt jelent, melynek megszüntetése elengedhetetlen feltétele a társadalomban való érvényesülésnek, teljes integrálódásnak.

E fogalomkörrel európai, illetve az amerikai társadalomtudósok évtizedek óta foglalkoznak, bár e tény hazai jelenlétéről csak az elmúlt néhány évben került felszínre. A francia, német és amerikai szociológusok többsége számos kísérletet tett „kulturális hátrányok” fogalom meghatározására, de mindvégig csupán az iskolázottsági, területi vagy szociális hátrányokat tekintették meghatározási kísérleteik elemének. Viszont

tudjuk: a kulturális hátrányok fogalma ennél több, hiszen a pszichológia, kommunikáció területeit is lefedi.

A kulturális szegénység további két okkal is magyarázható; az integrációval és a szolidaritással. Az integráció a társadalmi egységre utaló értékoldal, ideológia, míg a szolidaritás arra a praxisra vonatkozik, amely ezt az egységet megteremti, vagyis az integrációhoz vezető gyakorlatot jelzi.

A társadalmi szolidaritás domináns célja a társadalmi csoportok vagy a csoportokon belül a csoporttagok közötti egyenlőtlenségek, hátrányos élethelyzetek, nehézségek csökkentése az egység fennmaradása, a stabilitás megőrzése érdekében. A társadalmi integráció és szolidaritás hiánya, a kulturális szegénység azon – negatív – sajátossága is lehet, amely részben a kommunikációs készségek hiányának, részben szociálpszichológiai sajátosságok okának tudható be. A társadalmi integrációnak ez által a jelen társadalomban ugyan két, egymást kiegészítő oldala lelhető fel: részben a rendszer sajátos intézmények segítségével organizálja a hosszú távú érdekek mentén a társadalmi szolidaritást, másrészt az erős kapcsolatokból származó erőforrásokkal segíti az egyének integrációját a társadalomba.

A társadalmi élet alapvető ténye pontosan az, hogy *társadalmi* – vagyis az emberi lények nem elszigetelődve élnek, hanem társulásban más emberi lényekkel. Az emberek egymáshoz kapcsolódása – ismétlődő társas interakciójuk és kommunikációjuk – olyan szabályosságokat mutat, amelyek megkülönböztetik szerepviszonyaikat és társadalmi pozícióikat. A gyakori és közvetlen társas érintkezések például szoros társas kapcsolatokat alkotnak a személyek között; az, hogy az egyik személy hajlamos elfogadni a másik személy véleményeit, döntéseit, hierarchikus szerepviszonyt hoz létre.

Mit jelent ez a kulturális szegénység szempontjából? A társadalmi struktúra, a társadalmi rétegződés, illetve a tár-

sadalomban elfoglalt pozíciók a kulturális helyzetet is többnyire meghatározzák, mint ahogy láthattuk már a bourdieu-i tézisekből. A „helyzetek” egyben a viszonyrendszereket, illetve a pozíciókat is kiépitik, amelyek arra adnak lehetőséget, hogy valahová tartozzunk. E csoportok egy része természetesen a csoporthoz való tartozás miatt közvetíti azt az értéket, normát, amellyel a csoport tagjai a csoport egészéhez tartozhatnak. E normák, értékek adják a kulturális szegénységből való kiemelkedés lehetőségét, a kulturális szegénység leküzdésében való részvételt.

91
K É K

A kulturális szegénység fogalmának meghatározása nem egyszerű, hiszen több tudományág hathatós segítségével kell hozzá. A társadalomtudományi területek magyarázatai, a viselkedéstudományi elméletek, továbbá a kommunikációs tanok mind meghatározói és építői e fogalmi körnek. A társadalmi integráció, a bizalom, valamint a mikro- és makro közösségek működése további elméleteket, téziseket vet fel. A kulturális szegénység egy olyan társadalmi dezintegrációs folyamat része, amely az iskolázottsági, művelődési, kommunikációs és életmód, életvitelbeli hiányos képességekkel, készségekkel rendelkező egyéneket fogja össze. A társadalmi segítség nélkülözhetetlen, a megoldási alternatívák lehetséges köre pedig igen széles. Az elméletek nagyszerűsége, fontossága elengedhetetlen, de a valódi segítséget a gyakorlati életben tudjuk biztosítani.

A gyakorlati élet megvalósításában a különböző kulturális és oktatási intéz-

mények segítenek, a maguk előnyeivel és hátrányaival. A hazai oktatási, valamint művelődési rendszer egészéről elmondható, hogy a kulturális szegénység egyik termelője, vagy – ahogy Bourdieu fogalmazott – a társadalmi egyenlőtlenség újratermelője. Újratermelnek, hiszen ezek a rendszerek úgy tűnik nem képesek feldolgozni e társadalmi, oktatási problémát.

Az alapfokú intézmények kezdettől fogva szegregálnak, és ezzel az oktatási rendszer egészét mélyen és komolyan befolyásolják. E folyamatot erősítik a későbbiekben a középiskolák, valamint – ha az egyén/egyének eljutnak odáig –

lyet biztosító” hiányában pedig nem képesek megtanulni problémáik megoldási stratégiáit, nincs tudásuk a vonatkozó kommunikációs formákról. Pedig az ehhez szükséges segítségnyújtásban elengedhetetlen feltétel, hogy az érintettek az adott „nyelvet” megtanulják és alkalmazzák. Az oktatási intézmények mellett a kulturális intézmények sem képesek a felzárkóztatásra – többek között e települések intézményei is halódnak –, inkább kiegészítő, mint fő feladatuknak tekintik, hogy ebben segítsenek. A kulturális szegénység problematikája e települések mind-egyikén megoldásra vár, hiszen ha ez állapot állandósul tendenciává válik, akkor az országban igen komoly feszültségek keletkeznek egy-két éven belül.

A területi különbségekből fakadó előnyök elsősorban a gazdaságilag, társadalmilag magasabb szinten álló területeknek kedveznek. Itt a kulturális szegénység ugyanúgy jelen van, de esetenként más-más formában. A magas iskolázottság, az alacsony munkanélküliségi ráta, illetve a rossz gazdasági mutató nem eredményezi szükségképpen a megfelelő képességek jelenlétét, de a kulturális szegénység mégsem válik olyan erőteljessé, mint a hátrányos helyzetű területek körében.

A további két szempont alapján elmondható, hogy az oktatási rendszer egésze mereven elutasítja magától a konfliktuskezelés, a logikus, szintetizáló gondolkodás képességének elvét. A résztvevő típusú rendszer kibocsát, képeztést, vagy végzettséget ad, de az élet általános problémáihoz szükséges készségeket nem adja meg – hozzáteszük, természetesen néhány intézmény kivételével. A tudásgyár elve megfelelően értelmezhető a hazai oktatási rendszer egészére. A kulturális intézmények gyakorlatukban más feladatot töltenek

be, a kulturális szegénységet így természetesen képtelenek mérsékelni, még inkább felszámolni.

Tehát nem szabad figyelmen kívül hagynunk az oktatási intézmények mellett az egyéb kulturálközvetítőket sem. Ezen intézményi rendszer a szórakoztatás funkcióját tölti be, s kevésbé helyez hangsúlyt a társadalmi csoportok sajátosságaira. Így ezen intézmények is szegregálnak, szervezeti típusaikban eleve döntenek az érintettek társadalmi hovatartozásáról. Az intézmények ezen köréhez azonban a kulturális tőkék megfelelő használata szükséges, amely parallel a kulturális szegénységben szerepet játszó elemekkel. Azaz úgy is fogalmazhatnánk, hogy az oktatási intézményeknek kiküszöbölhetőenül együtt kell működniük a kultúra egyéb intézményesített formáival, hiszen csak így lesz egész a társadalmi szerepvállalásuk.

A területi különbségek felszámolása a kulturális és az oktatási különbségek megszüntetését is magában hordozhatja, a megfelelő intézményekkel, a megfelelő elvekkel. A társadalmi hátrányok egy része felszámolható (ügymint a tömegoktatás kiterjesztése, annak előnyeivel és hátrányaival), más része valószínűleg nem számolható fel, de a törekvési vonalak, a megkezdett elvek megvalósítása is már jó irányba tett lépés lehet. A társadalom problémaorientált, a maga eszközeivel szeretné megtalálni, kitapogatni a megoldási pontokat. E képesség hiányát, az oktatás, a kultúra, s végül, de nem utolsósorban a társadalmi kommunikáció oldaláról célszerű feloldani. Ebben alapvető szereplők maguk az intézmények szervezeteikkel, hátterükkel, emberi és tárgyi bázisaikkal. Együttműködve vagy külön, részként, vagy egészként, minél hamarabb szükséges orvosolni a szegénység ezen formáját is.

a felsőoktatási intézmények. Az iskola oktat, ismeretet és tudást ad, teszi mindezt úgy, hogy nem veszi figyelembe az egyének vagy csoportok sajátosságait. Az oktatáspolitikai – annak ellenére, hogy nap mint nap erősen hangsúlyozza: kiemelt figyelem kíséri a hátrányban lévőköt – három szempontot hagy figyelmen kívül.

Egyrészt elmondható, hogy hazánk területi és regionális megoszlása igen nagy szétszakadást mutat. Számottevő azon települések csoportja, amelyek a hátrányos, illetve a halmozottan hátrányos kategóriába tartoznak. Az e területen élők a kulturális szegénység mellett a társadalmi szegénység részesei is, hiszen a munkanélküliség, és egyéb társadalmi bizonytalanságok sújtják őket. Az intézmények, valamint a „he-

1. Bevezető – egy posztmodern kontextus

Az ipari fejlődés, a modern technológiák felbukkanása és az általuk kiváltott kulturális változások átalakították az európai civilizáció paradigmarendszereit. Ezen változásokat figyelembe véve, Bókay összefoglaló jellegű írása alapján, az európai ember története az *alteritás–modernitás–posztmodernitás* időszakaira osztható fel. (Bókay, 2001:17) A tudományos fejlődés hatására elsőként egy (leginkább) pozitivistá felfogásmódú, tudományos világkép

(Bujalos, é. n.: 5) A technológia már egyre kevésbé (a felvilágosulás eszméire irányuló) emberi akarat hordozója, a dolgok maguk nem kezelhetők pusztán az emberi szándékok eszközeiként, a legújabb tudományos paradigmák szerint mintegy belső intelligenciával, *nyelvekkel* rendelkeznek, és az objektumok ismerete azt jelenti, hogy azok képesek *visszafelé fordítani*. Az objektum nyelvének ismerete által „a szubjektum belsőleg hozzátartozik ahhoz az objektumhoz, mely a szubjektum vizsgálatai és változtatásai alá tartozik.” Vagyis: miközben az ember a technológiát a természet urává és birtokosává

Vitos Botond

Technotudomány a kortárs elektronikus zenében

93
K É K

alakul ki a *modernitás* korszakaiban, amikor az *alteritás* (a felvilágosodás előtti időszak) transzcendens vallási képzetéről a hangsúly fokozatosan egy immanens, tudományosan megalapozott világfelfogásra tevődik át. Az a korábbi alapfeltételezés, miszerint a világ megismerhető, nem változik, csupán a megismerés környezete tolódik át a túlvilágról az evilágra. Magát a tudomány/technológiát a felvilágosodás racionális, emberi boldogulást és társadalmi fejlődést kínáló eszménye hordozójának tekintik. Ez a paradigma a 20. században alakul át, amikor az ipari társadalom posztindusztriálissá változik, és az új technológiák használatával az áru értékének nagyobbik része nem az anyagi, hanem a szellemi erőfeszítés végeredményévé válik: az anyagi tőke meghatározó szerepét a szellemi tőke veszi át. A *piaci szabályozás* egyre nagyobb jelentőséghez jut, s az informatizáció által a tudásra és a kultúrára is kiterjed.

teszi, ő maga is a „technotudomány” hatása alá kerül. (Lyotard, é. n.: 90) Ezzel az átfordulással a felvilágosodás eszméi, illetve a modern kor olyan legitimáló metanarratívái is elveszítik jelentőségüket, mint a „szellem dialektikája, a jelentés hermeneutikája, a racionális, illetve a tevékeny szubjektum emancipációja vagy a jólét megteremtése”. (Lyotard, é. n.: 20) Lyotard a „nagy Elbeszélésekkel” szemben a wittgensteini nyelvjátékok lokális determinizmusát részesíti előnyben. Szerinte a posztmodernitás nem egy új kor, hanem a modernitás bizonyos állásfoglalásainak újírása, különös tekintettel arra a legitimáló projektre, mely nem más, mint az emberiség egészének felszabadítása a tudomány és technológia által. (Lyotard, 1991:34)

A posztmodern kor jellemző gépei a távközlés eszközei: a rádió és a TV, illetve mindinkább a hálózatba kötött, interakciókat is biztosító számítógép. A világméretű távközlési, valamint számí-

tógépes hálózat egyfelől a posztindusztriális társadalom számára nélkülözhetetlen információk (melyek az anyagi javakénál nagyobb értéket képviselhetnek) megfelelő sebességű terjedését biztosítja, másfelől pedig az emberi kommunikációt formálja át és ezáltal magára a kultúrára is hatással bír. Kialakul egy, a technológiától elválaszthatatlan, „megfontoltabb és öntudatosabb szóbeliség”, a technológia által szintetizált verbális kommunikáció, melyet Ong „másodlagos szóbeliségnek” nevez. (1998:265) A posztliterális korának McLuhan-féle „globális falujában” a másodlagos szóbeliség által

tósága a kulturális jelentéstartalmaira, különféle társadalmi kontextusaira jelentős befolyással bír. Adorno 1962-es tanulmányában hétféle zenével kapcsolatos befogadói magatartásformát különböztet meg, melyek közül mennyiségileg legrészletesebb a zenét csupán szórakozásból hallgatók típusa.

(1998:317) Erre a típusra méretezik azt a kulturális fogyasztói szektort, melynek közvetítő közegét a technológia fentebb említett (a másodlagos szóbeliséget hordozó) távközlési eszközei képviselik. A technológia ebben az esetben a tömegkultúra részére legyártott (zenei) termékek ipari termelésében, piaci terjesztésében és a befogadás eszközeinek kialakításában játszik elsődleges szerepet.

A tudomány/technológia piaci szerepein túl, a zene és technotudomány közvetlen „házasságát” esztétikai-filozófiai szempontból vizsgálva (különös tekintettel az avantgárd elektronikus zenére), Lyotard szemléletében az ezredvég technológiájának az alkotó általi tökéletes elcsúsztatása a zene „felszabadulását” eredményezheti. (Lyotard, 1991:166–174) Lyotard nem tartja szükségesnek mindazokat a megszorításokat, melyek a klasszikus zenét behatárolják (mint pl. a hangszerek által előállított hangszínek, vagy a zenei struktúrák szabályrendszerei), hiszen tanulmányozásuk során ezek a formai megkötések végső soron a hanghullámok levegőbeli terjedéséhez vezethetőek vissza, mely a technotudomány által további komponensekre bontható. Lyotard felhívja a figyelmet arra, hogy a zene, középkori besorolásában, a hét szabad művészetben belül abba a *quadrium* csoportba tartozott, melybe manapság a tudományok tartoznak, és áttolódására a *trivium* csoportjába csak a későbbiekben került sor. Nem meglepő tehát, ha a zene házassága a technotudománnyal (ahol a tudományos vizsgálódás felhasználásával a zene „hallgatásának hallgatására” is sor kerülhet – ezáltal egy „meta”-alkotói folyamat keretein belül), illetve szintetizálása a technológia által kiemelheti a klasszikus kontextusai-

ból és „felszabadulásával” kecsegtethet. Ebben a házasságában Lyotard a zenét egy ősi, az ógermán *Tonkunst* kifejezés („a hang művészete”) köré összpontosuló pólus felől vizsgálja. Mint ahogyan Cézanne megközelítésében a kromatikus anyag alkotja magát a formát, és nem fordítva, úgy a zenében mint *Tonkunst*-ban a hang anyaga sem rendelődik alá egy „szentimentális narratívának”, hanem egy zárt, diakrón konstrukció helyett egyfajta „hang-teret” épít fel, mely tudományos pontossággal megszerkeszthető. A zenei keret/forma ellenében tehát különleges hangsúly esik magára a hangra és annak fennhatóságára, amennyiben az önmagán túlmutatva egy swedenborgi *engedelmességre* bírja a fület. (Lyotard, 1991:177–180)

3. Az elektronikus zene (felszabadulása)

A zene és technológia házassága elsőként a második világháború utáni avantgárd elektronikus zenei és *musique concrète* törekvésekben érvényesül. Lyotard tanulmányában maga is ezekre az avantgárd művészekre hivatkozik. A 20. század későbbi időszakában azonban az elektronikus előállított, vagy manipulált zene a tömegkultúrában is felbukkan, új populáris zenei műfajokat hozva létre, vagy már létező műfajokba épülve be. A '80-as években alakul ki az *elektronikus tánczene*, mely a '90-es évek végére tengernyi almfajával oly mértékű jelentőségre tesz szert, hogy mostanra röviden mint *elektronikus zenére* hivatkoznak rá (idővel olyan almfajok is kialakulnak, melyek ritmusbeli sajátosságaikból kifolyólag nem nevezhetők tánczenének). A műfaj első megnyilvánulásainak tekinthető a '80-as évek folyamán az *östechno/house* műfajok kibontakozása az Amerikai Egyesült Államokban, majd az *acid-house* megjelenése és elterjedése a brit szigeteken. A '90-es években a számítógépek elterjedésével és a technológia fejlődésével az elektronikus zene előállításához szükséges felszerelések széles

94

K É K

gerjesztett csoporttudat jóval átfogóbb a prelitterális „elsőleges” szóbeliség által előidézetté, és míg az utóbbi jellemző spontaneitás az írásbeliségben gyökerező analitikus gondolkodás hiányából fakad, addig az írásbeliségben gyökerező másodlagos szóbeliség spontaneitása egy analitikus reflexió eredményeként felvállalt spontaneitás. (Ong, 1998:266) A két szóbeliség szemantikai szempontból párhuzamos vonásokat mutat: a közlések jelentéstartalma mindkét esetben szorosan kötődik mindazon nyelven kívüli helyzetekhez, kontextusokhoz, melyekben azok elhangzanak, és ebben az „itt és most” helyzetben „nincsen éles határvonal a nyelvi és nyelven kívüli között”. (Nyíri)

2. Zene és technológia

Ami a zenét illeti, annak (a technológia általi) közvetíthetősége és reprodukálha-

körben hozzáférhetővé válnak, így a műfaj rohamos fejlődésnek indulhat. Az almműfajok elburjánzása igencsak megnehezíti az elektronikus zenei irányzatok pontos felosztását (a szigorú értelemben vett akadémiai kötöttségek nemléteével számolva, egyfajta ezredforduló „népzenével” van dolgunk, melynek keretein belül évről évre újabb irányzatok bontakoznak ki, melyek gyakran egymásba is olvadhatnak). A pontos kategorizálás felállítása most nem is célom, az azonban elmondható, hogy az elektronikus zene – fő zenei kötöttsége, az *elektronikus hangzás* keretein belül – egy olyan zenei skála átölelésére képes, mely a jazzes hagyományokra is építő *downtempo* műfajától a törzsi motívumokat szintetizáló *tribal* irányzatokig széleskörű esztétikai/kulturális vonzattal rendelkezik. A kortárs elektronikus zene jól közelíthető a fent említett Lyotard-tanulmány irányából, annál is inkább, mivel fejlődéstörténeti szempontból az általa említett avantgárd zenei irányzatok az elektronikus zene őseinek tekinthetők. Az elektronikus zene aktív alapanyaga a technológia által előállított *hang*: a technotudomány gépi úton szintetizált *hangzása* az, ami a műfaj egészét determinálja és nyelvjátekainak lyotardi *visszafelé fordításával*, arra önmagát kiterjeszti. A hang a technika „mesteri módon való alkalmazásával” *felszabadul* eredeti kontextusaiból (vö.: Lyotard, 1991:166), így annak technológia által véghezvitt, adekvát ki-, át- és újraalakítása, szintézise egy új, posztmodern paradigmarendszerbe helyezheti azt. Mielőtt azonban e paradigmarendszer különböző szálait felfejtenénk, vessünk egy közelebbi pillantást az elektronikus zene struktúrájára.

4. Elektronikus zenei struktúrák és másodlagos szóbeliség

A nem elektronikus úton előállított, „hangszeres” zenében a fizikai világ specifikus, (szilárd) testszerű anyagi összetevői különféle hangszereket alkotva lépnek kontaktusba egymással (mint pl.

a hegedű húrja a vonóval, vagy a tüdőből kipréselt levegő a furulya járataival) és olyan rezgéseket, hanghullámokat állítanak elő, melyek dobhártyára gyakorolt hatásait az emberi agy hangként érzékeli. A „leírt” zenében, a kottában a beszéd fonémaival analóg szegmentális (diszkrét/digitális) nyelvi elemeket, „funkcionális fikciókat” (Benczik, 2001:24) hangjegyeknek nevezük. A kottában megfelelő módon rögzített hangjegy jó megközelítéssel utal az egyes hangszer adekvát használatával előállítható hangra. Ahogyan a preliterális korának analóg természetű szóbelisége is megváltozott, szegmentalizálódott az írásbeliség bevezetésével, a zene digitális (a „leírás” aktusa által generált) absztrakciója is befolyást gyakorolt magára a zenére (érdemes lehet itt összehasonlítani az európai kultúra komolyzenéjét a klasszikus kulturális antropológia által kutatott, preliterális körülmények között élő természeti népek által művelt zenével). Az ezredforduló elektronikus zenéjében a hangokat (számító)gép (vagy szintetizátor) állítja elő, méghozzá abban a kortárs tudomány által rezgésekként, hanghullámokként leírt digitális formájukban, melyből – a megközelítő pontossággal operáló, „klasszikus” hangszerek használata nélkül – egészen pontosan a kívánt rezgéshullámok állíthatók elő. Nem csupán a „klasszikus” hangszereknek megfelelő hangok generálhatók, hanem olyan rezgéshullámok is, melyek előállítására más (nem gépi) módon nincs lehetőség. Ahogyan a másodlagos szóbeliség esetében, itt is teljes egészében a technológia határozza meg (képzí) a kiadott jelet (hangot). Úgy is mondhatnánk: a hangképzés folyamatán *hardware* oldala szinte teljes egészében a technológia hatásköre alá kerül. (Míg a hangszeresen előállított zene esetében a hang elsődlegesen a zenész megfelelő testrészének és hangszerének közvetlen kontaktusából születik, a legtöbb elektronikus zenei partin az emberi beavatkozásnak elsősorban a kész hangok elektronikus átkeverésében, „át-

effektelésében” van szerepe.) A „klasszikus” hangszerekre (beleértve az emberi éneket, illetve beszédet is, melyek esetében a hanghullámok képzésének módja nem más, mint a megfelelő hangképző szervek kontaktusa a levegővel) való reflexiójuk szempontjából, az elektronikus zenében a hangok három különböző csoportba oszthatók be: egyfelől reprodukálják a „rég” hangszerek által kibocsátott rezgéseket, másrészt drasztikusan módosítják azokat (oly módon, ahogyan az a „természetben” nem lehetséges), harmadrészt pedig az is előfordulhat, hogy egyáltalán nem utalnak rájuk. Az első eset so-

95
K É K

rán a hangok általában eredeti zenetörténeti kontextusaikból kiragadva, új összefüggésekbe helyezve jelennek meg, míg a második esettel sokszor az ének/beszéd-hangminták átalakításakor találkozhatunk.

Az egyes hangok variációi nem csupán a hangmagasság/hosszúság változtatásával állíthatók elő, hanem olyan matematikai képleteken alapuló effektusokkal is, mint a begyorsítás vagy lelassítás, nyújtás, zenei térben való mozgás, visszhangeffektus stb. Ez a manipuláció már szupraszegmentális (folytonos/analóg) természetű, és – a beszéddel való analógiát építve – valójában a beszéd olyan „szegmentumok fölötti” prozódiai elemeinek felel meg, mint pl. a hangsúly, vagy a hanglejtés. (Vö.: Benczik, 2001:25) A megfelelő hang előállítása, illetve annak effektelése hoz létre egy *specifikus hangzást*, mely elsődleges jelentőséggel bírhat, és akár egy egész műfajt is meghatározhat (így a Roland cég TB-303 szintetizátora

az *acid house* hangzás kialakításáért volt felelős a '80-as években). A jól kialakított hangzás az elektronikus zene partitúrája alatt a (sokszor tudatmódosító szerek befolyása alatt álló) emberi agyra erőteljes hatásokat gyakorolhat. A hangok elsősorban nem a klasszikus értelemben vett dallamokba tömörülnek, jóval fontosabbak a hipnotikus hatások, repetitív konstrukciók, a „loop”-ok, melyek az elektronikus zenének egy jellegzetes, önmagába unos-untalan visszatérő jelleget kölcsönözhetnek. A loopok, melyeket további effektusok (pl. visszhangeffekt) erősíthetnek, a hallgatásban transz-közeli állapotot

vel kíséri a zenét) verbális monológja erősíthet (vagy, a közönség egyes interpretációi szerint, bizonyos helyzetekben az mc nem adekvát szereplőként történő felbukkanása gyengítheti is a parti erejét). A parti oly módon mutat vissza a természeti népek preliterális rítusaira, ahogyan a másodlagos szóbeliség az elsődlegesre. A parti a technológia szülötte tehát, annak digitális jelrendszeréből bontakozott ki, s e jelrendszert egy szupraszegmentális formában táalva sok tekintetben egy transzcendens jelentésekkel bíró preliterális rituális közlésformára reflektál. *Nem tehető egyenlőségjel* ugyanakkor a parti és a törzsi rítusok közé, hiszen a posztmodern kontextusban a transzcendens jelentés elveszhet, a dj nem pap, vagy sámán, hanem zenei előadó, akire a közönség tekinthet sztárként, vagy nem sztárként, illetve aki jobbrosszabb műsorokat szolgáltathat. Másrészt pedig a zene és – mivel a legtöbb műfajhoz egy-egy tipikus, a zenei konstrukciókkal harmonizáló hatásmechanizmusú kábítószer is asszociálódik – a megfelelő kábítószeres hipnotikus/tudatmódosító hatásait tudományos kategóriák támasztják alá, továbbá a parti lokális nyelvjátékában a befogadó személyes interpretációja is kiemelt szerepet kap. Adekvát, „hozzáértő” interpretációról akkor beszélhetünk, amikor a befogadó elsajátította a parti „nyelvét”, ismeri a zenei struktúrák alapvető jelentésfonalait és képes e struktúrák mentén a parti „ívével” együtt haladni – mindezt a megfelelő kábítószeres használata tovább könnyítheti. Ezek az interpretációk eltérő irányokba is mutathatnak, mint pl. (viszonylag felületes) tapasztalataim szerint a jelenlegi budapesti *goa* szintér esetében, ahol a közönség soraiban egy legalább kétirányú – egymástól eltérő hatásmechanizmusú kábítószeres mentén manifesztálódó – csoportosodás figyelhető meg: ugyanazon parti tehát a különböző befogadók számára merőben más élményeket biztosíthat. Vége-

zetül pedig, a másodlagos szóbeliségre visszatérve elmondható, hogy azzal analóg módon, a parti preliterális természetű spontaneitását és közösségi élményeit a tudomány/technológia által kiváltott analitikus reflexió eredményezi.

5. Elektronikus zene és tömegkultúra-interpretáció

Milyen kulturális/esztétikai vonatkozásokkal rendelkezhet a technológia és zene házasságából fogant elektronikus zene? A technológia szintetizáló hatása egyfelől *begyorsítást*, *felerősítést* eredményezhet, s e hatás – az elektronikus zene keretein túlmenően – a kortárs tömegkultúrát is erőteljesen befolyásolja alá vonja. A tudomány/technológia itt bizonyos szempontokból olyan kulturális funkciókat tölt be, melyek az alteritás időszakában a vallás hatásköre alá tartoztak. Ez a megállapítás most nem kerül részletes kifejtésre, csupán dióhéjban kitérve rá: Clifford Geertz kellőképpen nyitott vallásdefiníciója alapján a vallás, mint szimbólumrendszer egy olyan kozmikus keret létrehozására irányul, amelyben az adott szimbólumok az általuk generált megfelelő emberi diszpozíciókat elhelyezik. Geertz szerint a legtöbb ember egy olyan világnézeti rendszert próbál kialakítani, mely által fenntartható az a meggyőződés, hogy a „furcsa”, „szokatlan” és „rejtélyes” dolgokkal el lehet számolni, mivel azok az embert „krónikusan nyugtalanná teszik”. A *common sense*, vagyis a *józan ész*² kulturális rendszerével szemben vallás olyan alternatív világszemléleti módok egyike, mint amilyenek pl. a (*józan ész* világtól különböző) színház, álmok, vagy játékok világa. (Geertz, 2001:260) A vallási képzetek valójában a *józan ész* rendszerét erősítik, és akkor bukkanak fel, amikor az egyén anomáliákkal vagy ellentmondásokkal találkozik. „Az emberek legszükségesebb hiedelmeik gátját olyan sárral tapasztják be, amelyet csak találnak.” (Geertz 2001:253) Az *alteritás* korának elmúltával a transzcendens (a *józan ész* rendszerétől elszakító)

96

K É K

idézhetnek elő (melyet az egyes kábítószerek tovább erősíthetnek), kiszakítva a „fogyasztót” a hétköznapi időérzékelés struktúráiból. Az ismétlések fontossága, az általuk generált monotónia felhasználása a zenében a preliterális korára mutat vissza. A beszéd fonémáival analóg hangok alkotják az egyes trackeket (zenesámokat), melyek egy-egy közlésnek (írott nyelvben: mondatnak) feleltethetők meg. Az elektronikus zenei partin az előadó (dj) olyan összefüggő trackeket kever egymásba, melyek a parti egészét tekintve egyetlen folytonos *mixet*¹ alkotnak. A *mixre* valójában egy koherens szöveggé tekinthetünk: ez a zenei szöveg spontán, improvizatív, melyet a dj az adott lokális és temporális körülményektől függően módosíthat. A parti tehát valójában egyfajta kontextus-függő, az adott pillanatra összpontosító dj-monológ, melyet esetenként az mc (*master of ceremony* = *cerémónia-mester*, olyan előadó, aki ritmikus, rögtönzött beszéd-

vallásos hit helyére a tudományos alapon nyugvó gondolkodás szivárogthat, az eddigi lyukak, vagyis: az élet anomáliái, annak balszerencsés, megmagyarázhatatlan, vagy „furcsa” eseményei statisztikákkal, valószínűségekkel, illetve valószínűtlenségekkel magyarázhatóak: a tudomány tömönyaga itt a bizonytalanság-faktor legitimitása, így bármilyen kedvezőtlenek is legyenek az adott körülmények, statisztikai érvényességhez juthatnak. A természeti katasztrófákat meteorológiai magyarázatok indokolják, a mennyország helyére a (részlegesen) feltérképezhető világűr kerül. A tudomány szülte a technológia, mely által olyan „csodák” materializálódnak, melyek a modernkor előtt csupán az emberek képzeletében létezhetek. A vallás szülte az Isten, ám emez transzcendens csodái, melyek a vallási struktúrákat legitimálják, nem kerülhetnek át a józan ész világába, így a technológia működése kitebbre tolhatja az Istent a józan ész alapszövegből, csökkentve annak jelentőségét. A technológia „csodái” fellelhetők a tömegkultúrában, funkcionális szerepük talán az angol *thrill* szóval ragadható meg leginkább (izgalom/felindulás/borzongás), mely az extázisban csúcsozódik. Ide tartoznak a hullámvasút-, multiplex-, partiélmények, melyeket a megfelelő ritusok közvetítenek. Másfelől, míg a vallás „sajátjaként” találja, saját kinyilatkoztatásaiként, dogmáiként fogalmazza meg a megfelelő morális kategóriákat, ezáltal legitimálva azokat egy abszolút hatalom nevében, a tudománynak nincs szüksége legitimációra, hiszen a technológia által mélyen beágyazódik a józan ész világába. Ami a tömegkultúrát érintő „működését” illeti, a technológia kulturális kategóriákkal operál az „eredetiség” látszata fenntartásának igénye nélkül, azokat szintetizálja, és egy átalakított, felerősített formában találja (elektronikus zenei zsargonnal élve: újakeveri, *remixeli*). A technológia azonban nem csupán a már meglévő kategóriák hordozója, hiszen a hangsúly nem kizárólag az eredeti kategóriákra, hanem legalább akkora mér-

tékben a találás módjára is esik, a *felerősítés*, *felfokozás*, *begyorsítás* esztétikai és etikai funkciók hordozói, a vallásos morál polarizált jó/rossz erkölcsi kategóriái feloldódnak és átalakulnak a *thrill* esztétikumában. Egy kézenfekvő példa erre a média világából: egy bevásárlóközpont óriásplakát-reklámjain látható nagybetűs „fukarjól!” szlogen, mely a „klasszikus” morál által szétolt, polarizált „fukar” és „jó” kategóriáit szintetizálja (egyesíti), és a plakát egészének színvilágát, kompozícióját tekintve egy felfokozott, high-tech köntösben találja. A multiplex mozis high-end kép- és hangrendszerei pedig az adrenalin-pumpáló akciófilmek vagy szívszorító melodramák hatáserősítő effektjeit szavatolják. Visszakanyarodva az elektronikus zenéhez, ehhez a témakörhöz kapcsolódik azon giga-partik világa, ahol a technológia és a hozzá csatloló értékrend sok esetben még egyértelműbben materializálódik. Az egyik jelentős műfaj, a *techno* esetében vizsgálva a zene formanyelvét, az általa hordozott kulturális jelentéseket, illetve az interpretáció módját, hasonló eredményekhez juthatunk. A zene maga „szintetizált”, „gépi” hangmintákra építkezik, a dallam általában nem jut jelentőséghez, a hangsúly a megfelelően áteffektelt és ezáltal a műfaj szempontjából megfelelő hangzásra szert tevő, „hipnotikus” hangminták oly sorrendben történő használatán van, hogy azok a közönségre nézve a megfelelő felfokozó, gyorsító pszichológiai hatással bírnak. A gyorsulásélményt tovább fokozza a közkedvelt amfetamin kábítószer, melynek neve a kábítószer-zsargonban is *gyors*, *spuri*. Habár a technokultúrában a *szerelem* kategóriája ideológiai tényezőként van jelen, a zenében általában nincsenek rá konkrét ideológiai utalások, a formai felépítését tekintve a zene a partik egyes részein valójában nem több, mint több perces monoton dübörgés, mely a gyorsulásélményt kiváltja, és az új elemek megfelelő bevezetésével azt tovább fokozza – ez esetben a technológia önma-

gát (a saját működési mechanizmusát) szintetizálja. A technológia elektronikus zenére gyakorolt hatásai itt egy olyan helyzetet teremtenek, melyben a kortárs tömegkultúra saját, begyorsításon/felerősítésen alapuló működési rendszerére kínálhat egy zenei metainterpretációt. Elektronikus zenei elemek egyébként a tömegkultúra legszélesebb körben elterjedt, pop/könnyűzenei termékeiben is felbukkanhatnak (pl. a kereskedelmi rádiók aktuális slágerei), az elsődleges szerepük pedig a legtöbb ilyen esetben az e termékek által hordozott esztétikai/kulturális giccs felerősítésében rejlik.

97
K É K

6. További interpretációs lehetőségek

Az elektronikus zene különböző almfajaihoz az imént felvázoltaktól eltérő kulturális jelentések is fűződhetnek. A továbbiakban, a teljesség igénye nélkül, néhány ide tartozó interpretációs lehetőségre térünk ki (kétirányú interpretációról is beszélhetünk, hiszen az elektronikus zene úgy az értelmezés alanya, ahogyan a tárgy is lehet). Vessünk egy pillantást pl. a technóhoz képest szűkebb körben elterjedt („szubkulturálisabb”) *downtempo/triphop* műfajokra. Tempójukat tekintve lassúbb, nem feltétlenül táncra „tervezett” irányzatok ezek, s mondhatni több idő jut bennük a beszédközpontú intertextuális kalandozásokra (annál is inkább, mivel a triphop őse az a *hip-hop* műfaj, ahol az a monológok kiemelkedő fontossággal bírnak). Ezek a műfajok gyakran ta-

nüsködnak egyfajta posztmodern játékoságról, abban az értelemben, hogy számos műfajuk egyik fő jellegzetessége a különféle „idegen” eredetű közlésformák allegorizáló felvillantása, átdolgozása, illetve azok szemantikai értékeinek megváltoztatása egy új kontextusban való tálalás által. Ide tartoznak pl. a brit Ninja Tune kiadó szárnyai alatt működő előadók, s a fent említett jelenség mutatkozik meg a kiadó „valaha is megjelent legfontosabb kiadványában”, a programadó „Let Us Play”-ben („Hadd játsszunk!”), mely címében is a játékoságra utalva, különféle rádiós felvételek, monológok és

spontaneitás fontosságát a partik performance jellege tovább fokozza. A szóbeliségben „a jelentés nem valamiféle önálló, mintegy a szó által megjelölt adottság, hanem az a jelentőség, amelyre a beszédaktus a cselekedetekbe és helyzetekbe beágyazódva itt és most tesz szert”. (Nyíri, 1998:13) Ezen a vonalon haladva, az adott motívumoknak sajátos jelentést kölcsönző alternatív tálalási módot az elektronikus zenében a zenei kontextus, és ehhez kapcsolódva a műfajnak megfelelő mindazon szubkulturális mintázatok befolyásolják, melyek egyrészt az adott témáról való vélekedés irányvonalait, másrészt pedig az e mintázatokhoz kapcsolódó viselkedési normákat (pl. tánc Koreográfia a parti-ritusokon) is meghatározzák.

Másfajta interpretációkkal találkozhatunk a *psytrance* (pszichedelikus trance) műfajában, mely a hindu elemekre is építő *goa trance*-ből alakult ki. A *psytrance*, amint azt a neve is sugallja, hallucinogén kábítószerhez fűződő pszichedelikus élményeket közvetít, gyökerei a *goa trance*-en keresztül a 60-as évek hippy-korszakának pszichedelikus rockjához vezetnek vissza. 2004-es csehországi kulturális antropológiai kutatásom tapasztalatai szerint, a műfajhoz fűződő szubjektív befogadói magatartásformákat nyomon követve, a *psytrance* egyes közegeiben egyfelől az erős spirituális töltettel rendelkező hippy kulturális minták fennmaradása figyelhető meg, más befogadói szempontokból a zenei ritus egyfajta tudományos alapokon nyugvó, ámde metafizikai töltettel is rendelkező létinterpretáció szerepét töltheti be, míg megint máshol a hétköznapi logika fejtetőre állításával abszurd hagyományokra építő *megháborodás-élményekkel* kecsegtet. Ez utóbbi esetén egy olyan hallucinogén kábítószer-használathoz társuló pszichedelikus élménykomplexum figyelhető meg, mely (Einsteinnel szólva) az Istent a legfőbb kockajátékos szerepébe ülteti, a kockák fordultával pedig a környező világ addig objektív-

nek tűnő, szubjektumra ható érzéki benyomásai és azok kulturális jelentései maguk is átfordulnak, s újabbnál újabb *háborodott* jelentésekkel telítődnek. A szubjektum így egy olyan Lewis Carroll-i Csodaországba kerül, ahol a túlhajtott logikából fakadó abszurd törvényszerűségek uralkodnak (vö.: Balotá, 1979:86), s a dolgok szemantikai értéke egy allegorikus átfordulással bármelyik pillanatban megváltozhat.

A túlsordult tudomány ez esetben önmaga posztmodern újragondolásával egy olyan allegorizáló játék-élményt biztosít, mely a dolgokat szigorúan az adott térbeli/időbeli (s ráadásul kaméleonszerűen változó) kontextusukon belül értelmezve azok elvont és egyértelmű kategorizálásának platóni metanarratíváját totálisan megtagadja, ezáltal is a Plátón előtti, preliterális időszakba mutatva vissza. (Vö.: Nyíri)

További kutatási lehetőségeket biztosíthatnak a különböző műfajok szélsőségesebb irányzataiban fellelhető *rendszerhiba-motívumok*. Az ezredfordulós „rendszerhibák” gyökereivel találkozhatunk Lyotardnál, aki a modernitás utáni kort a „nagy elbeszélések” által képviselt abszolút rendszerekben való bizalmatlanság koraként határozza meg. Az általános szabályszerűségek helyett tehát mondhatni a rendszerhibák lehetősége válik izgalmassá, amely a kiskapuk megtalálásával és a rendszer kikerülésével kecsegtet. Lyotard „kiskapuja” a legitimitás kérdésével kapcsolatos. „A posztmodern tudás feltűnő sajátossága az, hogy explicit módon benne van az a diskurzus, amely azokról a szabályokról folyik, melyek azt érvényessé teszik.” (A legitimitás kérdése Lyotardnál: „mit ér a te »mit ér«-ed?”) (Lyotard, é. n.: 20–90) Az ezredvég rendszerhibájának egyik első, jellemző megnyilvánulási formája a '80-as évek posztmodern sci-fi irodalmának *cyberpunk* hullámahoz és az abból kibontakozó hacker-kultuszhoz köthető. A hiba utalás már a műfaj programadó kultkönyve, a *Neuromanc* sokat idézett első mondatában fellelhető: „A kikötő felett úgy szürkített az ég, mint a tele-

98

KÉK

egyéb hangminták montázszerű bekeverésével, ritmikus áttekeltetésével meglepő, nemritkán ironikusan/humorosan allegorizáló zenei mintákat épít fel. A Ninja Tune más kísérletező kedvű előadóinak munkáiban olyan track-ekkel is találkozhatunk, melyek a biliárdpartik zöreijeiből építkeznek vagy a szakácművészet motívumaiból csemegeznek (Dj Food), a halászat aktusához és magukhoz a halászokhoz, halakhoz kapcsolódó beszéd-töredékeket, „gurugulázó” hangmintákat építenek be a zenébe – különös tekintettel a bálnákra – (Mr. Scruff), netán a *részeg trombita* hangját *scratcheléssel*³ imitálják (Kid Koala). Az adott motívumok új (zenei) kontextusokba való átültetése, azok *remixelése*, vagyis átkeverése új jelentésekhez vezet. Az elektronika korában a zene, az akadémiai kötöttségektől megszabadulva/felszabadulva s a szubkulturák vízszintes szintjein mozogva a (másodlagos) szóbeliséggel analóg, szituációfüggő helyzeteket teremt, ahol a

vízió képe műsorszünet idején.” (Gibson, 1999:9) A technotudomány közvetítésében az elektronikus zene egyes irányzatai a rendszerhibák sajátos bölcsőivé válhatnak, a hangok elektronikus manipulációja során ugyanis igen kézenfekvő az esztétikai töltetekkel rendelkező zenei „hibák” szintetikus előállítás. Az egyes hangok, hangtörések „rendellenes” ismétlése, a zenei struktúrák „elrontása” a különféle effektek alkalmazása által, a „hibás” hangok tudatos használata a befogadók rendszerhiba-élményeit eredményezheti, melyek felerősített átélésére a partik táncritusain nyílik lehetőség. Ezek az „üzemzavarokat” kiváltó konstrukciók gyakran felbukkannak pl. a szélsőségszerűbb *drumandbass* áramlatokban, vagy egyes *fullon psytrance* szerzeményekben. Valójában a fentebb említett *megháborodás-élmény* is ide kapcsolódik, hiszen a *psytrance* szintér pszichedelikus ritusai során a nyelvi/kulturális fogalmak rendszere összekeveredhet, s a hallucinációk olyan abszurd asszociációkat eredményezhetnek, amelyek a résztvevőt a racionalitás kikapuján kiléptetve esetenként örület közeli állapothoz vezethetnek. A világról alkotott fogalmak összekeverésével, átalakításával a pszichedelikus utazás ontológiai rendszerhibához vezethet, akár egy kvázivallási/extatikus élmény keretein belül is.

Miközben az elektronikus zenéhez kapcsolódó különféle interpretációs lehetőségek széles skálát ölelhetnek át, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a műfaj egésze a gépi hangminták használatával mintegy természetes közegként vonzza mindazokat a kommunikációs és szolgáltatói médiumokat, melyekben a technológiák öltenek testet. Így bukkanhat fel lépten-nyomon pl. a *rádió* motívuma, akár egy precíz, kimért *high-tech* kontósbe öltöztetve a *trance* műfajában, akár a

„retro” rádióműsorok újrafeldolgozásaiban/átkeveréseiben a *downtempo/triphop* műfajokban. Az előző *high-tech* hangzásával és pár szóból álló hangminták bekeverésével (pusztán a „rádió” szó áttefeltelt ismétlése is elegendő lehet) lovagolhatja meg az éter hullámain (pl. *X-Dream* vagy *Son Kite* rádiós témájú trackjei), míg az utóbbi rádióműsorokat ragadhat ki eredeti környezetükből és játékos, nemritkán (ön)ironikus módon tálalhatja azokat (*The Herbaliser*, *Coldcut*). A rádió kivül gyakran találkozhatunk egyéb technológiákból (pl. számítástechnika), valamint a kortárs tudományokból (pl. atomfizika) kölcsönzött motívumokkal is. A technológia legfejlettebb széleskörű utaztatási szolgáltatására, a távolságok lerövidítésével a világot „globális faluvá” sűrítő repulés technikára és annak szocialis/kulturális közegére, a repulóterek világára pedig a *Global Underground* nemzetközi – *dj-társulat* egy ótrészes (egyenként 60-70 perces mixekből álló) mixsorozatában reflektál.

A műfaji határok távolról sem merevek, a különböző stíluslemek gyakran keveredhetnek, egyfelől a különböző stílusokat egybeötöző homogén mixek esetén (de felbukkanhatnak pl. *drumandbass* elemek egy „tisztán” *psytrance* mixben is), másrészt egész műfajok köthetnek frigyét „régőbbi” zenei irányzatokkal (pl. *techno* és *punk* ötvözése), illetve gyakran megfigyelhető az elektronikus zene hangszeres megközelítése is. Az „idegenből” kölcsönzött zenei elemek jelentésmódosító kontextusaiban az egyes műfajok megtagadhatják, de tovább is erősíthetik önmagukat, ironikusan szemlélhetik, vagy éppenséggel túlon túl komolyan vehetik mondandójukat. Belső törvényszerűségei (illetve kivételei) által vezérelve, valamint a különféle kulturá-

lis összefüggésekre reagálva az elektronikus zene unos-untalan *remixeli*, újralakítja önmagát: ezt a szerteágazó lehetőséget a gyökerei mentén húzódó posztmodern játékoság teszi lehetővé.

7. Összegzés

Miközben vizsgálódásom központjában az ezredforduló elektronikus zenéje állt, tanulmányomban a kortárs tudomány/technológia kulturális hatásmechanismusait kutattam egy posztmodern paradigmarendszer keretein belül. Az elektronikus zene posztliterális

99
K É K

struktúrájának felvázolása után a különféle alműfajokhoz fűződő interpretációs lehetőségek közül tárgyaltam néhányat (a teljesség igénye nélkül, csupán néhány műfaj részleges felvázolásával, egyes műfajokról pedig szót sem ejtve, hiszen az elektronikus zene egésze az ezredfordulóra olyannyira szerteágazó struktúrák mentén nőtte ki önmagát, hogy részletesebb kibontására ennél jóval terjedelmesebb munkára lenne szükség). E vonalak mentén haladva mindannyiszor ismerős területekre jutottam, egy olyan játéközvegbe, melynek struktúráit a tudomány/technológia pre-literális paradigmákra reflektáló belső nyelvrendszere (lyotardi „belső intelligenciája”) és annak operatív megtestesülései, kommunikációs/szolgáltatói eszközei determinálják.

Kulturális stratégia

JEGYZETEK

- 1 A mixhez hasonló közlési forma a *live act*, melynek során a trackek nagyobb mértékű manipulációjára kerül sor.
- 2 A józan, „paraszti” ész kulturális rendszerét, melynek gyökere a vágy, hogy a világot egyértelművé tegyék, Geertz a „természetesség”, „praktikusság”, „szikárság” (mint egyszerűség, szöszterintiség), „módszertelenség” és „elérhetőség” minőségeivel írja körül.
- 3 A scratchelés során a dj a lemezzátszón pörgő lemezekbe saját kezével „belenyúlva”, azokat oda-vissza forgatva begyorsít-

ja, lelassítja, vagy megváltoztatja a zene irányát, illetve a gyors és ütemes forgatás során jellegzetes, „csikorgó” hangzású zenei ütemeket hoz létre.

IRODALOM

- Adomo, Theodor W.: A zenével kapcsolatos magatartás típusai. In: *A művészet és a művészetek*. Budapest: Helikon Kiadó, 1998.
- Balotā, Nicolae: *Abszurd irodalom*. Budapest: Gondolat, 1979.
- Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, 2001.
- Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris Kiadó, 2001.
- Bujalos István: Néhány szó a posztmodernről. In: Bujalos István (szerk.): *Posztmodern filozófiai írások*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófiai Tanszéke, é. n.
- Gibson, William: *Neuromānc*. Valhalla páholy, 1999.

Liotard, Jean-Francois: Posztmodern állapot. In: Bujalos István (szerk.): *Posztmodern filozófiai írások*.

Liotard, Jean-Francois: Széjjegyzetek az elbeszélésekhez. In: Bujalos István (szerk.): *Posztmodern filozófiai írások*.

Liotard, Jean-Francois: *The Inhuman. Reflections on Time*. Stanford University Press, 1991.

Nyíri Kristóf: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és Írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, 1998.

Nyíri: Posztliterális mint a huszadik század filozófiájának forrása. http://www.fil.hu/uni-world/egyetem/wittgenstein/irodalom/iip_hn.htm

Ong, Walter J.: Nyomatás, tér és lezárás. In: Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és Írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, 1998.

100
K É K

A kisebbségi oktatás a nemzetiségi identitás megőrzésének fontos kelleke, mely segíti a nemzeti, etnikai kisebbséghez tartozót abban, hogy megtalálja, megőrizze és fejlessze identitását, vállalja másságát, elfogadja és másoknak is megmutassa a kisebbség értékeit, erősítse a közösséghez való kötődést.

Jogszabályi háttér

Magyarországban a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi

Anyanyelvű (tannyelvű) oktatás

A magyar nyelv és irodalom kivételével az oktató, nevelő munka a kisebbség nyelven folyik. A pedagógiai program magába foglalja az anyanyelv és irodalom tantárgy és a népismeret tanterveit. Ilyen típusú oktatási intézmény csak néhány akad az országban. Az anyanyelvű óvodai programban résztvevő gyermekek létszáma az 1999/2000-es tanévben 2838 volt, míg a tannyelvű iskolák tanulóinak létszáma 1760.

Tóth Péter

A kisebbségi oktatás helyzete Magyarországon

101
K É K

LXXVII törvény rögzíti a kisebbségeket megillető jogokat az önkormányzatiság, nyelvhasználat, oktatás, kultúra és közművelődés területén. E törvény értelmében Magyarországon honos nemzeti vagy etnikai kisebbségnek minősül a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén, és az ukrán népcsoport.

Magyarországi helyzetükre jellemző, hogy földrajzilag szétszórtnak, mintegy 1500 településen élnek, és általában a településen belül is kisebbséget alkotnak. A fenti törvény oktatással kapcsolatos irányelveit a 32/1997. MKM rendelet rögzíti.

A kisebbségi oktatás formái

A korábban kialakult struktúrák, és az új dokumentumok szabályozását figyelembe véve az alapfokú kisebbségi nevelés és oktatás az alábbi formákban valósul meg.

Kétnyelvű kisebbségi oktatás

Az óvodában a nevelés két nyelven folyik, az iskolában az anyanyelv és irodalomon kívül, legalább három tárgyat a kisebbség nyelven kell oktatni, a heti kötelező órakeret legalább ötven százalékában. A kisebbség nyelven oktatott tantárgyakat az iskolák pedagógiai programja határozza meg. A kétnyelvű óvodai programban résztvevő gyermekek száma az 1999/2000-es tanévben 16 611 volt, a kétnyelvű általános iskolák tanulóinak száma 5779 volt.

Nyelvoktató kisebbségi oktatás

Az iskolai oktatás, nevelés magyar nyelven folyik, a nemzetiségi nyelvet pedig heti 3-6 órában tanulják a tanulók. Ez a forma jellemző leginkább a hazai oktatásra, mivel – főként demográfiai okok miatt – az iskolába bekerülő gyermekek nem, vagy alig ismerik az adott kisebbségi

ség nyelvét. A nyelvoktató oktatási formában heti négy órában, a németek esetében heti öt órában kötelező a kisebbség nyelvének és irodalmának oktatása. Ebben az oktatási formában tanul a kisebbségi oktatásban résztvevő tanulók döntő többsége, 1999/2000-ben 47 337 tanuló.

Cigány kisebbségi oktatás

Biztosítja a cigány kisebbséghez tartozó gyermekek, illetve tanulók számára a kulturális-, és igény szerinti anyanyelvi nevelés és oktatás mellett az

esélyegyenlőséget és a tehetség gondozást. A programnak nem kötelező eleme a cigány nyelv tanulása, de a szülők igénye alapján biztosítja a cigány nyelv (románi vagy beás) oktatását. 1999/2000-ben mintegy 25 ezer óvodás és 55 ezer iskolás tartozott a képzési program alá. Problémát jelent, hogy a hátrányos helyzetű cigány gyerekek tanulási esélyeit javító programok a cigány kisebbségi oktatás keretében valósulnak meg, mely így eredeti célkitűzéseit nem képes megvalósítani.

Az országban kisebbségi középfokú oktatás tizenkilenc tannyelvű, illetve két-nyelvű, továbbá négy szakközépiskolában folyik. (Ebből: tizenhárom német, kettő szlovák, kettő horvát, három román, egy szerb, egy szlovén, és egy cigány középiskola.) Mindezek mellett elindult a kétnyelvű szakmunkásképzés is.

A magyarországi kisebbségi felsőoktatás fogalma továbbra is kisebbségi human értelmiségképzést, ezen belül is döntően a pedagógusképzést jelenti. Az elmúlt időszakban többségében meg-

történt az ország különböző felsőoktatási intézményeiben az önálló kisebbségi tanszékek vagy tanszéki csoportok programjainak akkreditációja. Kétoldalú egyezmények alapján a kisebbségi tanszékek többségénél anyaországi lektor segíti az oktató munkát.

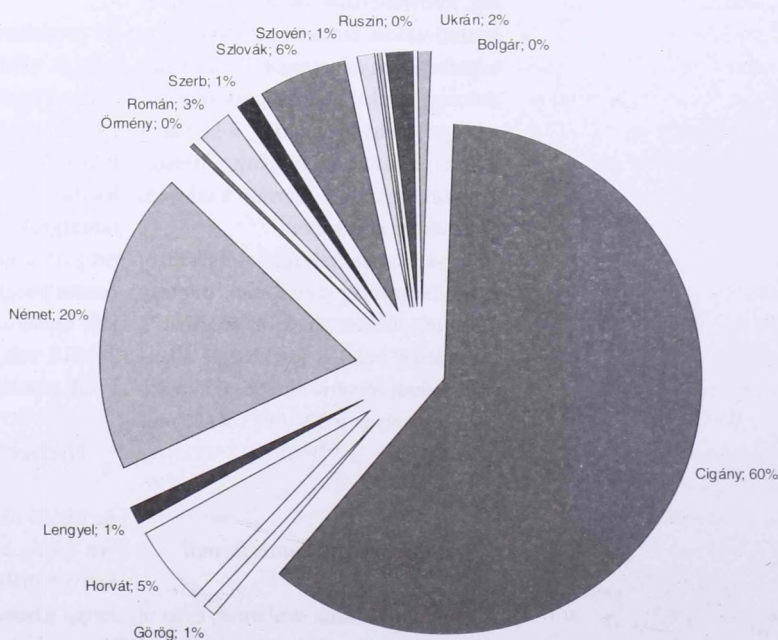
A kisebbségi képzésre – a német nyelvterület kivételével – jellemző az alacsony hallgatói létszám, ezért az átlagosnál magasabbak a fajlagos költségek, ami folyamatosan veszélyezteti nemcsak az oktatás színvonalát, de a tanszékek vagy tanszéki csoportok létét is. Jellemző a kis létszámú oktatógárda.

A hazai képzés mellett kétoldalú egyezmény alapján több kisebbségnek lehetősége van ösztöndíj igénybevételére anyaországi képzésben, részképzésben való részvételhez. Néhány kisebbség esetében (szlovák, szerb, horvát, román) az anyaország ösztöndíját is igénybe vehetik.

A Kisebbségi Közalapítvány a felsőfokú képzésben részt vevő nemzeti kisebbségekhez tartozó fiatalok képzését ösztöndíjjal támogatta. Az ösztöndíjban részesülők létszáma az 1999/2000-es tanévben 310 fő volt.

102
K É K

1. Ábra.
A nemzetiségek aránya Magyarországon

Felnőttoktatás

1. táblázat. A kisebbségek száma Magyarországon

Kisebbség	Anyanyelvet valók száma	Nemzetiséghez tartozást vallók száma	Nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők száma
Bolgár	1299	1358	1693
Cigány	48 685	190 046	129 259
Görög	1921	2509	6140
Horvát	14 345	15 620	19 715
Lengyel	2580	2962	3983
Német	33 792	62 233	88 416
Örmény	294	620	836
Román	8482	7995	9162
Szerb	3388	3816	5279
Szlovák	11 817	17 693	26 631
Szlovén	3187	3040	3442
Ruszin	1113	1098	1292
Ukrán	4885	5070	4779
Összesen	135 788	314 060	300 627

Forrás: KSH Népszámlálás, 2001.

2. táblázat. Nemzetiségi általános iskolák és tanulók az 1999/2000-es tanévben

Kisebbség	Iskolák száma	Tannyelvű tanulók száma	Kétnyelvű tanulók száma	Nyelvoktató tanulók száma	Tanulók összesen
Német	284	758	4911	40 585	46 254
Görög	2	0	0	83	83
Horvát	34	319	0	2207	2526
Román	14	427	188	583	1198
Szerb	11	164	0	111	275
Szlovák	59	92	658	3674	4424
Szlovén	4	0	22	94	116
Összesen	408	1760	5779	47 337	54 876

3. táblázat. Nemzetiségi középiskolák és tanulók az 1999/2000-es tanévben

	Intézmények száma		Gimnáziumi tanulók		Szakközépiskolai tanulók		Tanulók összesen
	tannyelvű/kétnyelvű	nyelvoktató	tannyelvű/kétnyelvű	nyelvoktató	tannyelvű/kétnyelvű	nyelvoktató	
Német	4	9	1007	692	122	157	1978
Cigány	0	1	0	118	0	0	118
Horvát	2	0	219	0	0	0	219
Román	1	2	129	128	0	0	257
Szerb	1	0	126	0	0	0	126
Szlovák	2	0	105	0	13	0	118
Szlovén	0	1	0	9	0	0	9
Összesen	10	13	1586	947	135	157	2825

Forrás: OM

4. táblázat. Nemzetiségi középiskolák és tanulók az 1999/2000-es tanévben

Forrás: OM

Középiskolai nyelvtanárképzés

ELTE BTK	Budapest	német, szlovák, horvát, szerb, szlovén, bolgár, lengyel, görög
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	Piliscsaba	német, szlovák
József Attila Tudományegyetem	Szeged	német, szerb, bolgár, ukrán
Pécsi Tudományegyetem	Pécs	német, horvát
Tanárképzés		
Szegedi Tudományegyetem	Szeged	német, szlovák, román
Berzsenyi Dániel Főiskola	Szombathely	német, horvát, szlovén
Nyíregyházi Főiskola	Nyíregyháza	ukrán
Tanítóképzés		
ELTE TFK	Budapest	szerb, német
Eötvös József Pedagógiai Főiskola	Baja	német, horvát
Pécsi Tudományegyetem	Szekszárd	német
Apor Vilmos Katolikus Főiskola	Zsámbék	német
Tessedik Sámuel Főiskola	Békéscsaba	szlovák, román
Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola	Esztergom	német, szlovák
Óvópedagógus képzés		
Eötvös József Pedagógiai Főiskola	Baja	német, horvát
Pécsi Tudományegyetem	Szekszárd	német, horvát
Nyugat-Magyarországi Egyetem	Sopron	német, horvát
Tessedik Sámuel Főiskola	Szarvas	szlovák, román
Cigány pedagógusképzésben érintett intézmények		
ELTE BTK	Budapest	cigány tanszéki csoport
Pécsi Tudományegyetem	Pécs	romológiai tanszék
Nyíregyházi Főiskola	Nyíregyháza	speciális kollégium
Kaposvári Egyetem	Kaposvár	posztgraduális romológiai képzés
Apor Vilmos Katolikus Főiskola	Zsámbék	cigány tanszék
ELTE TFK	Budapest	speciális kollégium
Miskolci Egyetem TFK	Sárospatak	speciális kollégium
Miskolci Egyetem BTK	Miskolc	speciális kollégium
Kölcsey Ferenc Tanítóképző Református Főiskola	Debrecen	posztgraduális romológiai képzés
Tessedik Sámuel Főiskola	Szarvas	speciális kollégium
Eötvös József Pedagógiai Főiskola	Baja	speciális kollégium
Debreceni Egyetem PFK	Hajdúböszörmény	speciális kollégium

5. táblázat. Magyar állami ösztöndíjjal külföldön tanuló hallgatók, 2000/2001. tanév

Ország	Hallgatók száma
Szlovákia	13
Horvátország	15
Románia	28
Jugoszlávia	1
Szlovénia	5

Forrás: OM

IRODALOM

- Népszámlálás 2001. KSH, Budapest, 2001.
- Halász Gábor-Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról*. 2003. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 2003.
- Beszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, 2001.
- Tények Magyarországról: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Budapest: Külügyminisztérium, 2000.
- Kurdi Krisztina: *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek kulturális helyzete*. Budapest: József Attila Alapítvány, 2001.
- 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet.

Egy speciális foglalkozás kialakulása és térhódítása

A kerékpáros futárszolgálatok történetét alapvetően négy nagyobb periódusra tagolhatjuk.

- 1. szakasz: 1890 előtt, az időszakos kísérletek kora.
- 2. szakasz: 1890 és a II. világháború között, az első virágkor ideje.
- 3. szakasz: a II. világháború és az 1970–1980-as évek közti időszak, a pangás évtizedei.

vetelét. Az esetlegesen kételkedők meggyőzésére pedig szépen kimunkált grafikai ábrákkal illusztrálták munkaeszközeiket. A teherhordásra alkalmas tricikli kialakítása során a csomagtérül szolgáló négyzet alakú ládát vagy a kerékpáros elé, vagy mögé helyezték el.²

Különösen leleményes megoldással találkozhatunk egy 1898-as amerikai kerékpár katalógusban, ahol két részre szedhető tricikli szerepel, melynek elől elhelyezkedő csomagtere levá-

Barabás Máté

Biciklis futárvilág a 20. században

105
KÉK

- 4. szakasz: 1970–1980-as évektől napjainkig, a második virágkor.

A modern kerékpáros futárszolgálat kezdetei a 19–20. század fordulójától az 1930-as évek végéig

Az eddig fellelt legrégebbi hirdás modern biciklis futárszolgálat működéséről 1894-ből való. Futárokat ábrázoló bélyegek és levelekre ütött pecsétek a Fresno és San Francisco között közlekedő levélkézbesítő biciklisek tevékenységének emlékét őrizték meg, akik alkalmi postafeladatokat láttak el a két város közti távon, amikor ott sztrájk miatt szünetelt a vasúti szállítás.¹

1895-ből való egy New York-i kerékpáros és triciklis teherszállítási vállalkozás elegáns plakátja, amely már magabiztosan és harsányan hirdette a ló nélküli teherszállítás korának eljö-

lasztható és akár gyalogosan is továbbtolható. Ugyanezen évből való kép dokumentálja a kerékpáros futárok jelenlétét New Yorkban, akik ekkoriban főként telegráf szolgálatok alkalmazásában tevékenykedtek.³

A hazai biciklis futárszolgálatok születése a 19–20. század fordulója, illetve az első világháború közti időkre tehető. A Révai Nagy Lexikonban, ma meglepő módon, de nyilván nem véletlenül, angol nyelvű címszó alatt, *messenger boy*, szerepelnek.⁴ Így hívták, azokat a (biciklis) küldönc fiúkat, akik nagyobb városokban, mint küldöncvállalatok alkalmazottai, levelek, csomagok szállításával és hasonló megbízások teljesítésével foglalkoztak. A címszó szerint Budapesten és a nagyobb hazai vidéki városokban 1909 óta számos ilyen vállalkozás alakult, melyeket angol és német minta alapján szerveztek meg.

1910-ból való a *Vasárnapi Újság* azon száma, mely már képet is közöl egy egyenruhás küldőncről, amint a macskaköves budapesti utcán kerekedik.⁵

1911-ben az *Élet* című folyóiratban elmélkedik ismeretlen szerző arról, hogy „a kerékpáron fűgén iramló messenger-boyok épp úgy befűtöttek a lassú mozgású öreg hordároknak, mint a vasúthálózat terjeszkedésével a vonatok a fuvarosoknak.” Ugyanakkor megállapítja azt is, hogy egy hordár hiába kap már ezután biciklire, soha sem válik belőle messenger boy, s ezennel a hordárok munkájának leáldozott.⁶ Egy, Buda-

tességgel, a *Kerékpár-varrógépijság* 1935-ből való első számának egyik cikke.⁸ Megállapítja, hogy a kerékpáros a magyar közlekedés mostohagyereke, akire mindenki haragszik, holott mindenkinek szüksége van a szolgálataira.

A kerékpár Budapesten rengeteg ember kenyerét biztosította és egész külön osztály, valóságos külön társadalom volt az övék. A küldőncök egész nap üzleti csomagokat, leveleket, üzeneteket, pénzküldeményeket, váltókat, rövid kézbesítési időhöz kötött egyéb küldeményeket és ruhaneműket szállítottak, délben pedig sok ezer ebédet vittek el a város különböző pontjaira.

A kerékpáros küldőncnek számos elvárásnak kellett megfelelnie. A forgalomba való hivatalos részvételhez arképes hajtási engedéllyel rendelkeztek, melynek előfeltétele a közlekedési szabályok ismerete volt. A tökéletes kerékpározáson túl értenie kellett a mechanikához, legalább annyira, hogy gépét karban tudja tartani. Bizonyos fokú ítélo- és döntőképesség, leleményesség, az elvárásoknak megfelelő modor, megbízhatóság, diszkréció, titoktartás mind szükségeltetett a megfelelő munkavégzéshez. Éppen ezért a nagyobb boy-vállalatok iskolákat tartottak fenn, ahol az esti órákban minden szükségesre megtanították alkalmazottaikat.

Sokirányú és hasznos szolgálataik során számos egyéni kiadással kellett számolniuk. Ezek között a kerékpár beszerzése,⁹ illetve annak ellopása esetén az új megvétele volt a legjelentősebb, továbbá a javítási munkák és a folytonos pénzbüntetések is az ő keresményüket apasztották. Többségük céges kerékpárral dolgozott. Heti keresetük, napi nyolc órás munkaidőben 7–8 pengő volt, akik saját biciklivel dolgoztak azok 9–10 pengőt kaptak. Az edényszállítók annyival jártak jobban, hogy ebédjükét is biztosították.

Az Egyesült Államokban a II. világháborút követően is zavartalanul végezték feladatukat a biciklis futárok és -futárszolgálatok. A kezdetektől egészen napjainkig folyamatos maradt a szolgáltatás, amit a napjainkban is működő, több mint száz éves, New York-i futárcég (Avant Service)¹⁰ megléte bizonyít.

A szovjet befolyás alá került európai területeken, így hazánkban is, az államosítás és központosítás nyomán, a korábban virágzó kiskereskedelemmel együtt meg kellett szűnnie a magántulajdonban lévő cégeknek is, így a kerékpáros futárszolgálatok sem alakulhattak újjá.

Biciklis futárszolgálatok az ezredforduló utolsó két évtizedében

A 20. század végére alapvető változások álltak be a kerékpáros futárok világában. Az 1990-es évek elején San Franciscóban megalakult a Biciklis Futárszövetségek Nemzetközi Szervezete (International Federation of Bike Messenger Associations – IFBMA). Kezdetben egyesült államokbeli és kanadai városok, illetve államok szövetségei alkották a nemzetközi szövetséget, később azonban az öreg kontinens képviselői is egymás után kapcsolódtak a szervezethez.

Nagyobb helyi szövetségek találhatók az USA-ban: Bostonban, Columbusban, Dallasban, Denverben, Hartfordban, Houstonban, Los Angelesben, Minneapolisban, New Yorkban, Philadelphiában, Portlandban, San Franciscóban, Seattleben; *Kanadában:* Calgaryban, Edmontonban, Montrealban, Ottawában, Torontóban, Vancouverben, Winnipegben; *Európában:* Brémában, Koppenhágában, Dublinban, Freiburgban, Glasgowban, Londonban; *Ausztráliában:* Melbourneban, Perthben.

106
K É K

pest 1867–1917 közötti időszakáról szóló művelődéstörténeti tanulmány, a hordárok keresetének apadását, munkalehetőségeik megszűnését a technikai haladásban látja. A táviró, a felgyorsult expressz posta, a telefon, a lóvasutakat felváltó villamos, szállítóvállalatok alakulása mellett a hordárok számára fennmaradt maradék bizalmi munka lehetőséget a kerékpáros küldőncök tevékenysége szüntette meg.

1912-ből való karikatúrasorozaton jelentek meg a századelő legmarkánsabb budapesti figurái, köztük szerepel a messenger boy grafikus ábrázolása is, ami már feltétlenül jelzi emblematikus jelenlétüket a főváros utcáin.⁷

A kerékpáros futárszolgálatok két világháború közötti magyarországi továbbéléséről és alkalmazottaik „életküzdelmeiről” tájékozhat meg lehetős részle-

Az IFBMA célkitűzései között szerepel a biciklis futárok világbajnokságának évenkénti megrendeztetése, az együttműködés ápolása a világ biciklisfutár szervezetei között, illetve biciklis futár-cégek megalapításának támogatása.

Az IFBMA-ban Magyarországot 1 cég képviseli: a Hajtás Pajtás Budapestről.

Magyarországi helyzetkép

Magyarországon a rendszerváltás után, 1993-tól számítható a kerékpáros futárszolgálatok legújabb története. Ebben az évben alakult meg, svájci példa nyomán, az első modern biciklis futár-cég, a *Hajtás Pajtás* (HP). A kezdetben kétfős vállalkozás 2001 végére 116 futárt foglalkoztató közepes nagyságú céggé növekedett, miközben a legutóbbi két-három év során megközelítőleg további 200 futár fordult meg a cégnél. Jelenlegi futárállományával a HP a honi piac óriásának tekinthető.

1999-ben alakult meg a következő futárszolgálat a *City Cycle Banditos* (CCB - Az elit expressz). Alapítói egykor maguk is a Hajtás Pajtás futárai voltak, és észak-amerikai példák nyomán, illetve saját tapasztalataik tükrében döntöttek az önállósodás mellett. A CCB, a maga 13–15 fős kollektívájával, ma a második legnagyobb biciklis futárszolgálat Budapesten. Munkaszervezetük sokkal kevésbé strukturalt, a munkakörök még nem érték el a differenciálódásnak azon fokát, amely a HP-nál már bekövetkezett. Azonban vezetőik állásfoglalása szerint a recens állapot ideális cégük számára, nem óhajtják a létszámot tovább duzzasztani, s nem törekednek a munkakörök specializációjára sem.

Néhány további, apró biciklis futár-cég tevékenykedik még az országban. Jelentőségükben pillanatnyilag akár elhanyagolhatóak is lehetnének, de az a néhány ember, aki ezekben a cégekben felbukkan, egykoron maga is, az elsődleges kibocsátó, HP futára volt, így a közös foglalkozáson túl a közös múlt is összekapcsolja őket, ennél fog-

va ugyanazon szubkultúra képviselőiként számontartásuk szükséges. Budapesten a következők tartoznak ehhez a körhöz: a *Herce-Hurca* 2000-től, jelenleg 4 futárral működik; a *Pedal* 2001-től, jelenleg 2-3 fővel üzemel; a *Rasta Fixy Club* 2001-től, jelenleg 2 fővel szerepel; a *Pikk-Pakk* 2001-től, mindössze 1 fős céggént van jelen; akárcsak a *Favorit*, amely 2001-től szintén csak 1 fővel járul hozzá a biciklis futárszolgálatok palettájának bővítéséhez. Ma már nem tevékenykedik az egyik első egyszemélyes futár vállalkozás a *Serpa*.

A nagyobb vidéki városokban mind ez ideig, csak az előbbiekhöz hasonló törpe futárszolgálatok jelentek meg, s többségük a HP-val áll(t) együttműködési kapcsolatban. Ide tartozik a Pécsen 2–3 éve tevékenykedő *Zöld Futár*; egy Szegeden szolgálatot teljesítő helyi futár; az időközben megszűnt, egyszemélyes győri *Vágtázó Csomaghajtók*. Egyedüli kivételként, a 3 éve működő, 3 lányból álló székesfehérvári *Láncreakció* futárszolgálat végzi munkáját a HP-tól függetlenül saját városában.

Meg kell még megemlíteni a budapesti motoros futárcégeknél szolgálatot teljesítő biciklis futárokat, akik szintén egykori HP munkatársak voltak. A *Motorroad* cégnél kb. 10, a *Pick up* cégnél 1-2, a *Joker* cégnél szintén 1-2, a *Mustang* cégnél pedig 1 biciklis futár teljesít szolgálatot. Az ő munkájuk annyiban könnyebb a két nagyobb biciklis futárcégnél dolgozóknál, hogy mozgásterületük csak a tágabb belvárosra terjed ki, a távolabbi pontokra a többségben lévő motoros futárok jutattják el a küldeményeket.

Kerékpáros személyszállításra tett kísérletet Budapesten a *Tandem Praxi* nevű vállalkozás, amely azonban érdeklődés hiányában megbukott. A sikertelenség oka minden bizonnyal abban a nem mindennapi ötletben rejlett, hogy a tandem biciklik használata során a szállítandó egyénnek is tekernie kellett, ami nem nevezhető túlságosan vonzó szolgáltatásnak a kényelemre

vágyó utas esetében. A klasszikus riksa személyi szállításnak azonban akadt egy idényjellegű sikeres adaptációja a fővárosban, amelyben, immáron két nyáron, adott vonalon, két szórakozóhely között szállították az érdeklődőket a *West Balkán* riksbái.

A budapesti Hajtás Pajtás

A mintegy 150 fős honi futárállomány döntő többségét a Hajtás Pajtás futárszolgálatnál 2001 decembereiben munkában álló, 116 fő teszi ki.

107
K É K

A biciklis futárként dolgozók döntő többsége (84,5%) 19–29 éves kor közötti fiatal ember, a legidősebb futár pedig egyedülként 50 éves. A Budapesten dolgozó futárok kb. 2/3-a budapesti is, és 1/3-uk érkezett főleg vidéki városokból, illetve falvakból. A hivatalos adatokban egyetlen határon túli magyart tartanak számon, de szóbeli közlés szerint 6–7 erdélyi, 2 vajdasági és 1 felvidéki magyar is dolgozik a cégnél. (Megjegyzendő, hogy a második legnagyobb honi futárcégnél egy svédországi magyar is dolgozik.)

A felsőfokú végzettségük aránya minimális közöttük. Ugyanakkor viszonylag kevés a csak 8 általánossal rendelkezők száma is. Döntő többségben tehát a valamilyen érettségivel vagy szakmunkás végzettséggel rendelkezők vannak. Az érettségizettek között nem elkülöníthetően szerepelnek a gimnáziumi és a szakközépiskolai végzettségűek. S nem teljesen világos a szakmával rendelkezők státusa sem, nem tudni, hogy

szakmunkásként vagy szakközépiskolásként végeztek-e.

Igencsak embert próbáló foglalkozás a biciklis futároké. Ami azt jelenti, hogy az alapvetően fiatal emberekre szabott munka, s még ezt a korosztályt is megviseli, és pár évnél tovább nem igen tudják, vagy akarják végezni ezt a tevékenységet. A recens állomány közel 50%-a alig egy éve, 3/4-e kevesebb, mint 2 éve dolgozik a cégnél, s csupán az 1/4-ük dolgozik 2 évnél régebben. 6 évnél hosszabb ideje senki sem dolgozik futárként.

A futárok jelentős többsége személyes kapcsolaton vagy élményen

és leadást azonnal jelenteni kell a központnak, és a formanyomtatványokon is azonnal könyvelni kell a kívánt adatokat. Ez az utcán szolgáltatást teljesítő futár feladata. A futár abban érdekelt, hogy a lehető legtöbb fuvarot bonyolítsa le. A fizetés ugyanis fuvaronként az áfa nélküli összeg fele, a pénz másik fele a céget illeti. Csak számlaképes futárokat alkalmaznak, így a TB és nyugdíj járuléka fizetése a futárt terheli. A munkaidő általában napi 8 óra, heti öt nap, esetenkénti eltérés lehetséges, de nem jellemző. Több műszak lehetséges: 8–16 óráig, 9–17 óráig, 10–18 óráig és 11–19 óráig.

A futárok városbeli mozgását az irodában tevékenykedő diszpécser koordinálja, ők veszik fel és osztják ki az aktuális munkákat, tudva, hogy éppen hol tartózkodik a futár. A diszpécser maguk is tapasztalt futárok, saját tapasztalataik garantálják feladataik hatékony megoldását. Lehetőség szerint a futárhoz lehető legközelebbi címet adják ki. Az esetlegesen irreálisnak tűnő következő célállomás ellen a futár nem fellebbezhet, a feladatot „vokon” teljesíti.

Az iroda és a futárok között saját mobiltelefonnal, illetve URH adóvevővel zajlik a kommunikáció. URH-val kb. a futárok 1/3-a rendelkezik, ezek a készülékek a cég tulajdonában vannak, s használatukért napi díjat kell fizetni, amit azzal indokolnak, hogy a magas frekvencia használati díjat a cég állja. Ugyanakkor az URH-t használó futárok jobban keresnek a központtal való fo-

lyamatos kapcsolattartás következtében. Természetesen saját kerékpárt használnak.

A futárok világában alapvető jelentősége van a kerékpáros versenyeknek. A résztvevők nemcsak versengenek, hanem közös értékeket erősítenek meg, szertartásszerűen. Ugyanakkor a versenyelem hangsúlyozása megerősítheti a munkaerőkölsöt is.

Közel egy évtizede rendeznek hivatalos futár világbajnokságokat és kontinentális bajnokságokat. Legutóbb, 2001 nyarán, éppen Budapest adott otthont a 9. futár világbajnokságnak (Cycle Messengers World Championships) a millenárius kerékpáros pályán. Több száz résztvevő sereglett össze a világ minden tájáról, Japántól Európán át Észak-Amerikáig mindenhonnan érkeztek versenyzők, ahol vannak biciklis futárok.

Ezzel a magyar futárok végképp teljes jogú és számon tartott tagjai lettek a nemzetközi futárközösségnek.

JEGYZETEK

- 1 www.messengers.org
- 2 Uo.
- 3 Uo.
- 4 Révai Nagy Lexikona XIII. 654.
- 5 Békés, 1973. 26.
- 6 Izsóf, 1911. 958.
- 7 Kosáry, 1973.
- 8 Fischer, 1935. 7–8.
- 9 Egy átlagos új kerékpár ára Magyarországon az 1920–1940 közötti időkből 160–180 pengő körül mozgott.
- 10 Hoekstra, 2000.

keresztül értesült jelenlegi munkájáról, elsősorban ismerősöktől. Egyébként az új munkaerő megszerzéséhez az egyik legjobb reklám, maga az akcióban lévő futár.

Bár munkájuk látszatra roppant egyszerű, korántsem könnyű. Naponta fel kell ülni a biciklire, egy megadott címre el kell kerekézni, ahol valamilyen csomagot fel kell venni, és azt egy másik helyre el kell juttatni, majd mindezt addig ismételni, amíg letelik a munkaidő. Minden csomagfelvételt

Vincze Kata Zsófia

A helytörténeti/ vagy városmonográfiák rendszerint olvashatatlan módon a pontosság-adatoltság-tárgyszerűség még mindig sok helyen kizárólagos hitelenségnek örvendő módszerével írják le egy várost. Eszerint úgy tűnik, hogy egy város adatolható, mérhető, számlálható, és történetiségének illusztrálása gyakran kimerül a tapintható változások kronologikus egymás után rendezésben, ahol a tárgyak, utcák, épületek egy évszámot illusztrálnak, mintha a jelenhez alig, vagy csak relikvia-minősé-

A L'Harmattan kiadónál megjelent *La ville, ses cultures, ses frontières** című tanulmánykötet, amely Alain Battégay, Jaques Barou és A. Gergely András szerkesztésében néhány európai város körüljárását célozza meg, de ennél kicsit többet tesz: beljebb lép egy-két város belső városának (Terézváros vagy a Westend City Center?) terének (pl. Nyugati tér, Budapest; Place du Pont, Lyon), quartiere-ének (Terézváros?, Budapest; Berniat, Grenoble) közelébe, kicsit emberszabásúbb, közelebb hozott,

Városantropológiai építmények

109

K É K

gükben volna közük. Az efféle városleírás általában a teljesség fáradságos, mindent-leírtság illúzióját kelti, melyhez legfeljebb újabb és újabb „adalékok” járulhatnak, ám kérdések, gondolatok, történetek már ritkábban. Azonban ha elfogadjuk, hogy egy várost nem lehet néma múzeumként csupán adatolható jellemzői alapján leírni, elmondani, megragadni, akkor az ilyen munkák részleteikben „hasznosak” lehetnek ugyan, de semmiről sem szólnak.

Miként kutathatja az antropológia a város kevésbé mérhető jelenségeit, milyen kérdések, fogalmak szükségesek ahhoz, hogy kutathatóvá váljanak olyan kérdések, melyek a mikrokutatásnál is finomabbak, érzékenyebbek, pontosabbak, sűrűbbek, és vajon miként lehet tudományosan olvashatóvá tenni az olyan talán egyszeri élményeket, a helyhez való attitűdöket, melyeknek csupán háttere a hely, a tér, az utca, de amely révén talán a város egy szegmensének tapasztalata jelenítődik meg?

kinagyított időtapasztalatába és térhasználatába, lakosainak, bevándorlóinak, árusainak melange-ába és e helyek előterében zajló történések és történeteibe enged be. A kötet első része akár más-
hol is olvasható városantropológiai tudománytörténettel indít, melyekben a francia, magyar és román város antropológia témáinak elhanyagolása, felfedezése, rácsodálkozása, elemzési módjai ma tévutaknak látszó kísérletek, próbálkozások felsorolása és értelmezése összecsengetnek, ellentmondanak és ismétlődnek a tanulmányokban. A kötet tehát – valószínűleg önkéntelenül is – az elméleti paradoxonokban, fogalmi sokféleségben nem lát következetlenséget, amennyiben azt a szerzők a maguk számára alkalmasnak bizonyítanak a kötet második, empirikus kutatásokon alapuló részében, a chantier de recherche-en, amelyben ezennel „a városok” antropológiája helyett az egyes városok belső szöveiteiben való kutatást célozza (antropologie dans la ville). Ennek elle-

nére az indokolatlan városról szóló adathalmazó leírásoktól a városban végzett kérdésfelvető kutatások is nehezen szabadulnak, még akkor is, ha bizonyos számlálható információk semmilyen szempontból nem argumentálják, válszolják, vagy illusztrálják a kérdést, legfeljebb a leíró monográfiákhoz szokott kutató és olvasó számára valamilyen megszokott – retorikai – „kontextusba helyezik” a problémát. (Ezért e kötet jelenkutatató pillanatfelvételei is igyekeznek aláfestésként legalább a terek, épületek történetét a 19. századdal indítani.)

Az átélhető idők háttérben lévő város nyomába szegődik A. Gergely András A

110

K É K

la recherche du temps... et de la ville című tanulmánya. Olvasáskor úgy tűnik a sűrített, fókuszált várossezmens-képeknek, a részletekben átélhető, felidézhető történeteknek, élményeknek csak háttérét képezik az idők különféle rétegei. A társadalmi, vagy egy csoport által közösen megélt korszak, a személyes idő ritmusa, „az Idő” kontinuitása, a talán racionálisan múlandó és rituálisan állandó idő ingoványos, többdimenziós „helye” a város mozgásának. A tanulmányban megfogalmazott (városi) időformák/modellek mint például a konstans, a hivatalos idő, a privát emlékezések ideje (pl. egy költözés, házasság története), a közös mikro-lokális idő (pl. egy házmester hivatalának ideje) egy-egy kaotikusan sűrített jelenségalmaz/történet egyidejű „helyeként” való működése gyakorlatilag végtelen, rendkívül „intim kutatást” feltételezne. Azt hiszem ez a módszertani intimitás, vagy „mikroság”, amelyet a tanulmány hitelesnek bizonyít, voltaképpen az antro-

pologiai kutatásban mindig félúton marad. Talán éppen ezért a rendkívül árnyalt városhoz fűződő – emlékekre átfordított – antropológiai szubjektív idők egyidejűségének kutatása a legkonkrétabb empiria szintjén egy következő lépés dolga lenne. A „esprit du lieu” Terézvárosban, Grenoble-ban, Csíkszeredában és Lyonban a város használóiban felépülő városkép, és az erről való beszéd alapján mutatkozik meg a kutatónak. A kötet tanulmányai a városrészlet, a kerület, a tér, a negyed, a város, az utópia-város (Westend City Center) létét, nem-létét, mikéntjét, használatát, tanulását keresik az itt megfordulók, ösbevándorlók, „debutáló-bevándorlók”, helyiek, árusok, postások, háztulajdonosok kognitív városképén. Hogyan szelidül meg az idegen kultúrája egy piactéren, miként lesz e bevándorlók bázisja forrása a saját kultúrájának érzett tradícióknak, miként teszik helyiek és újonnan érkezők konfliktus-válasz-feszültség kvázi együttlét (coexistence) szituációjában lakhatóvá maguk számára a közvetlen „szomszédságukat”, lakónegyedüket? A lokális kapcsolatháló kiterjedése mennyire befolyásolja a mentális városrész képzelte határait? (Vö.: Alain Battegay és Szántó Diána tanulmánya.) A kérdések során úgy tűnik a közigazgatási, történelmi határok (melyeknek pl. Terézváros esetében történelmi alakulását Komjáthy Zsuzsa írja le) nem interiorizálódnak egyformán, vagy egyáltalán nem nyernek jelentőséget, sokkal inkább jelentéssel telítődnek a személyes életutak által bejárt, megjárt, megélt, észlelt terek, határok, a valamilyen személyes benyomás révén ismerőssé vált, otthonosnak érzett érzelmileg felépített egységek (vö.: Battegay és Szántó). A város és virtuális vagy kézzelfogható határai nemcsak a várostervező szándékát fogalmazza meg a fizikális kiterjedésében, hanem a használói erre adott választ, mely a kollektív használat minőségében, közönyben, nem használásban és a használat érzelmi tartalmában, esetenként a fizikális kiterje-

désébe való beleavatkozásban jut kifejezésre. Miként lesz lakhatóvá/értelmezhetővé egy olyan város, amelyben a lakosság beleszólásától és akaratától függetlenül vasbetonból felépült a szocializmus aranykora (mindenki számára összkomfort, gyár, iskola), de buldózer alá kerül az addig ismerős, sajátjának érzett város, ház, utca, bolt? (Vö.: Biró Zoltán és Bodó Julianna tanulmánya.) A város lakhatóvá tétele és a lakhatatlanság közötti kényszerűség-helyzetben miként reagálnak erre a – mondjuk Csíkszeredában élők, kibújva a hatalommal való vitatkozás rejtőzködő pozíciójából '89 után, emléktáblákkal, szobrokkal megtörve a szocialista térszerkezetet – a múltat visszaidézendő? Vagy mit szeretne közvetíteni a nyilvános Hanukka-rendezvényeivel a város arra járóinak évről évre a Chabad Lubavics haszid zsidó irányzat – azóta status quo zsidó hitközség – a Nyugati térről 8 napon keresztül? Bethlenfalvy Ádám tanulmánya a Lubavicsiek gyertyagyújtási ritusának a térre, és a nem zsidó nyilvánosság elé kerülésével járó változásokra, illetve a rendezők és „közönség” interakciójára reflektál. Közben azonban az is kiderül, hogy e kommunikáció, talán éppen azáltal, hogy a térre kerül, nem akadálymentes. Például a zsidó vallás nem zsidók között legpublikusabb ünnepét, az éppen arra járók „some Holocaust thing”-nek, vagy misszionárius akciónak nézik. Vagyis a tér annyira „elhasználódott”, hogy az itt rögzült, megszokott eseményeket alig képesek felülírni az újabb üzenetek. Bethlenfalvy Ádám tanulmányának megjelenése után már nemcsak verbális formátumú válasz fogalmazódott meg a Nyugati téren, hanem ugyanabban a nyelvi struktúrában (a téren, felfele építkezve vertikálisan mint a Hanukia-gyertyatartó) egy fakeszeszten hirdette a Jobbik Magyarország Egyesület az „Eljött a Messiás!” válaszüzenetét a nyilvános Hanukkára.

Azonban van olyan város, amelyen belül a dialógus lehetősége teljesen zárt, törvénybe ütköző. A Westend City Center bevásárlóközpontban,

Szemle

mint egy tökéletes városban, „minden” egy fedél alatt megtalálható: posta, újságos, kávézó, étterem, ruhásbolt, mozi, játéktér, park, hotel, vízesés, szökőkút (vö.: Udvarhelyi Éva Tessa tanulmánya). Csakhogy itt nem lehet kopjafát, emlékművet állítani, sem nyilvános tüntetést, ceremóniákat rendezni. A tökéletes város itt tökéletes tisztaságával, egyenletes fényárral, andalító zenével, reklámokkal, kirakatokkal egyoldalú módon nyilatkoztatja ki a város tökéletes harmóniáját. Viszont akárcsak ahogyan Bodó Julianna és Bíró Zoltán tanulmányában olvasható, amikor a kommunista diktatúra alatt nem lehetett a köztérépítésre nyilvánosan kritikusan, pl. építményekkel, vala-

milyen reprezentációs felületen válaszolni, az underground válaszok akkor is rejtőzködve, ezennel verbálisan publikussá lettek.

A Westend esetében nem rejtőzködve, hanem egy másik síkban kényszerül formát ölteni a válasz, és ez már nem a városban, hanem a városról szól, a sajtó, a „közvélemény” a Westendhez képest underground /uperground „mental image”-ban. Nemcsak a sajtó kisüzlet-nagyüzlet, hazai termék/tulajdon/erkölcsvédelem vitáinak szintjén, hanem a szépirodalom, a társadalomtudományok¹ beszédmódjában is egyértelműen elítélődnek az empirikusan

ugyan alig vizsgált utalás, hallomás szintjén ismert demonizált fogyasztók, aluldizájntolt plázák és alulkulturált plázacicák.

A *La ville, ses cultures, ses frontières* kötet tanulmányai a város egy-egy szegmensének többpólusú dialógusát, az erről való beszédet és e beszéd módját olvassa a maga antropológusi szemével, az olvasás során hozzáépítve a maga a maga szölamát.

JEGYZET

1. Vö.: például Tamás Gáspár Miklós: *Népilelet. Élet és Irodalom*, 1999. december 5.

Könyvesbolti kalandozások mostanság ritkán képesek „kielégítő” kalandként befejeződni. Nem különb élmény az sem, ha a fékevesztett érdeklődő az internet segítségével idézi meg, midőn egy problematikához háttérodalmat vagy inspirációkat keres. Aligha túlzás annyit mondani: kétségbe ejtően előnt mindent a tudnivalók tömege, a „békes” eszmélés pillanatára még esély sincs kilátásban, annyiféle forrás veszi kedvét a biztos tudásra vágyakozónak.

Van persze boldogító kapaszkodó éppen ezért, nem is kevés. De szinte gyanúsán furán hat némely összhang, melyre az ember nem vágya, mégis

szakkönyv csakis vidéken jelenik meg, egy sor folyóirat életben maradt, és konzekvens értéket tartósít még mindig. Ami pedig nem vidéki, az a kis kiadók értékelmutató gesztusa nyomán sokszor legalább oly impozáns készlettel bír, mint a legnagyobbak. Az alatt következő rövid szemle is ilyen művekre épül, s olyan forrásokra, kincsekre iparkodik rámutatni, amelyek sosem vetekedhetnek majd a pazar és kivételezett kiadók kincstárával, de épp egyediségük, megküzdött érték-háttérük teszi őket még értékesebbé.

Egyetem és társadalom. A regionális együttműködés időszerű problémái cím-

A. Gergely András

Etnokulturális és szociokulturális stratégiák

tapasztalatként éri. Kelletlenül rövidre fogva úgy fejezném ki: mintha „mindenből” ugyanaz a téma csordogálna elő, mintha mindenki ugyanazt írná meg, s ha nem is ugyanúgy, de félelmes összhangzásban...! Ami ennél is furább tud lenni, az éppen a könyvek piacán igen izgalmas: egykoron, aki tankönyvet akart venni, az tudhatta, mely boltokban van ilyesmi, aki idegen nyelvű forrásokat keresett, az megint csak két-három helyre mehetett Budapesten, akit meg az antikvár sportkönyvek hoztak lázba, az is megszámlálható helyszínen remélhetett ritkaságra találni. Budapest hírhedetten túlközpontosított könyvkiadási főváros volt, a vidéki kiadók listája murisan rövidke lehetett csupán, még a nyolcvanas évek vége felé is. Azután szétömlött az árukészlet, s ma immár azt az örvendetes élményt konstatahatjuk, hogy a nevesincs kiadók „feljönnek”, értéktérlemelési szinten behozzák a legnagyobbakat is. Számos

mel került ki a Pécsi Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatok Központjából az a kisebb kötetke, amely a maga százhetven oldalával a térség igen izgató, bőszen átmeneti és fölöttébb interdiszciplináris tematikáit öleli fel. A kötet (valójában angol nyelvű, az Alpok-Adria térség regionális gondjait firtató, 2002-es konferencia előadásainak anyagaiból összeállított mű, *University and Society. Current Problems of Regional Co-operation* címen közreadva) öt nagyobb kérdéskört jár keresztül-kasul: a térségi integráció, együttműködés és identitás témakörét; az egyetem, a tudás és az alkalmazkodási környezet kényszereit, trendjeit és lehetőségeit; a régiópolitikák viszonyrendszerét; a térség népeinek nyelvi zónáit és interkulturális találkozási felületeit; végül az oktatásnak, s főként a felnőttoktatásnak, permanens képzésnek és távoktatásnak igényeit, esélyeit és perspektíváit. A *Kozma László és Tarrósy István szerkesztette* kötet az utóbbi évtized ra-

pid változásainak, technológiai fejlődésének, nemzetközi nyitást és területközi együttműködést kikényszerítő folyamatainak szemléljét adja, mégpedig éppen abban a metszetben, hogyan is képesek az önállóságnak különböző fokán megrekedt, sarokba szorított vagy retardáltan fejlődött államok nagy hirtelenségben összeállni olyan térbeli egységgé, közös képviselővé, interkulturális hatásegységessé, amilyen talán mindig is szívesen lett volna az Alpok-Adria térség, de amilyen sohasem is lehetett. Tudományos közelítésmódok és megértési praktikák, többnyelvű társadalmak és megmerevedett politikai fél-szerek, európai bővítés és pályakereső tömegek, kölcsönösen nem ismert nemzeti nyelvek és környezeti (vagy mentális környezeti) kölcsönhatások jellemzik ezt a gondolkodásmódot, korszakot. Olyan túlélési stratégiák, megélhetési remények, értékőrző folyamatok a részei, részesei ennek a trendváltozásnak, amelyek körében kénytelen-kelletlen szerepet keres az értelmiségi, amelyet szükségképpen figyelembe kell, hogy vegyen gazdasági vállalkozó, területfejlesztő, multinacionális befektető vagy nemzeti kormányzat egyaránt. Az írások, például Tóth József, aki az egykori birodalmi határok szabta „regionális” struktúrát veti térképre, majd fokozatosan „lebontja” a mai Magyarország zónái, forrásközpontjai és a lehetséges határ menti strukturális térkapcsolatok érzéki ábrájával körvonalazva, milyen fontos térbeli dimenziói vannak a kárpát-medencei és balkáni, adriai és „visegrádi” térkapcsolatoknak; vagy Vajkai Andrásé, aki az információs társadalom építgetésének korszakában törekszik tisztázni a hátrányos helyzetű egyetemi szféra esélyeit arra, hogy a holt tudások, tudásforrások, nevelői inspirációk, társadalmi stratégiák, munkahelyi környezetek és egygú ismeretszerzési hatások miként kell(ene), hogy alapjaikban megváltozzanak, az informatika és a távoktatás, a forrás-hozzáférés és a magányosnak tetsző, mégis csupán a közhaszon szintjén értékelhető tudások

korszakában; vagy Markó Péteré, aki egy Alpok-Adria Egyetem reális ábrándjával kacérkodva kérdezi meg a résztvevő felsőoktatási intézményeket és kormányzatokat: mennyi esélye van annak, hogy az egymást elismerő, a kreditrendszerrel kölcsönösen elfogadó, az intézményközi átjárást biztosítani képes helyzet teremthető, amelyben nem a szomszédvárcak harcai kapnak hangsúlyt, hanem a szorult helyzetben lehetséges túlélési megoldások... – egy szóval az írások ténylegesen az előadási műfajhoz alkalmazkodó gondolatvázlatok, többségükben előzetes eszmeifutások inkább, mintsem tanulmányok. Ennek több hasznos, előnyös oldala van, de olyan „szereplőkkel”, mint Szépe György vagy Claudia Zimmermann, Sári Mihály vagy Lidia Cristea, esetleg izgalmasabb lett volna egy tanulmánykötet, kerekasztal-vita vagy tematikus tanulmányválogatás, mint az előadásvázlatok kiadása. A kötet ennek dacára fontos kordokumentum, s a kérdésfelvetések olyan hihetetlenül intenzív, szinte lehengetlően és zavarba ejtően inspiráló válogatása, amely kevés monografikus munkának lehetne jellemzője.

S ha már Pécssett kalandozunk éppen, szinte „házon belül”, a Pécsi Tudományegyetem kiadásában lehetünk rá a *Pécsi Politikai Tanulmányok* 2005-ben megjelent 2. kötetére (Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, 253 oldal). A könyvről a most készülő 3. (2006-os) kötetben bővebben írtam, de annyit okvetlenül itt is el kell mondanom, hogy kevés olyan társadalomtudományi doktori iskola van ez idő szerint Magyarországon, ahonnan kötetek sorjázhatnak elő. Ez a kötet nem igazán új termék a hazai könyvpiacra, viszont több szempontból is érdemleges opusz: elsőként épp azért, mert a politikatudomány (is) meglehetősen budapesti központosságú, holott épp ilyen műhelyek mutatják, mennyi szakmai tartalék van még a tudományterület fejlődési és gyarapodási-megújulási trendjében.

Azután azért, mert a fővárosi tudományosság ritkán tud kilépni abba a mezőbe, ahol a politika ténylegesen történik. Javarást inkább valamely messzi horizonton feltűnő elemekként kezeli a választási adatokat és arányokat, trendeket és irányzatokat, ám helyismeret, érdek és érintettség nélkül (ami alighanem csupán a képzelmények szintjén védhető, nem pedig a társadalmi szervezet működtetése és megismerése szempontjából, de az érdekeltiségekről épp a helyi kutatók tudnak többet és naprakészebbet). Az *S. Szabó Péter szerkesztette* kötetben szereplő tanulmányok java olyan lokális, territori-

113
K É K

ális miliőben készült, amelyre nemcsak Budapestről nem lehet érdemi módon „rálátni”, de a mindennapok tényleges szereplői (képviselők, tisztviselők, ügyintézők, vezetők, kutatók, lakosok, civil szervezetek) nélkül mindezen szinteken élő és túlélést serkentő problematikák merőben elméleti válaszokat csalnának csupán elő azokból, akik nem átélják, hanem (úgy vélik:) átlátják a helyi kérdéseket. A pécsiek munkái ezen felül egy térség (majdnem régió) neveztem) különféle szereplői közötti eligazodásra invitálnak, s nemcsak eligazító hevülettel vagy konkrétummal, hanem reflexív önállósággal is teszik ezt. Itt említhető több írás a könyvből, melyek messzi földrészekre vagy mintaadó politikai rendszerekre tekintenek a reflexió határozottságával, de (mert nem lehet másfél tucat szerzőt egyszerre „kiemelni”), csak utalok néhányra: Fűri Anikó székesfehérvári esettanulmánya egészen ritka a lokális politikaelemzési

szakirodalomban; Sifter József szociológiai módszerei ugyancsak megfontolásra érdemesek; Brachinger Tamás ágazati közpolitikai esetelemzése egyenesen példás lehetne, s a legkiválóbb érzékű kutató, Oláh Miklós impozáns műve szintúgy a szakma szélesebb körének, kutatóknak és oktatóknak, diákoknak és politikai szakfőiskolásoknak egyaránt figyelmébe ajánlható. Mindezek kötelező irodalmak lesznek darab idő múlva...! Annyit a kötet jellemzéseként összefoglalóan érdemes kimondani, hogy struktúrafeszegető, funkciónyomozó, stratégiakövető tanulmányok a térség (Baranya, Tolna, s konkrétan

hallgatóinak lehetséges tudományos perspektívája is. Érdemes volt a kötetet kiadni, gondolva arra, hogy mennyi olyan politológiai tanszék, szakcsoport, műhely, kurzus van, ahol ez a könyv szakirodalmi bázis lehet, s egyben arra is hagyatkozni, mivel gyarapodhat a hazai politikatudomány nyilvánosan elérhető tudásbázisa, mivel gazdagodhat a regionális „terepismeret” abban a tudományos felhőkakukkvarában, ahonnan ritkán szárnyalnak kiérdemesült kutatók a délvidéki terepekre... Újdonság, hogy idegen nyelvű tanulmányokat is tartalmaz a kiadvány, ez jó tendencia, biztató jel – de érdemes lenne részint ezek rövid magyar summary-jét adni, részint a kötet végén minden írást három sorban összefoglalni, számítva olyan olvasókra, akik nem elejétől végéig lapozgatják át a könyvet, hanem úgy mond tematikus érdeklődésük.

Ez a típusú tematikus érdeklődés adhatja kezébe az olvasóknak azt a kötetet is, amely ha nem lenne vastag és kék, szinte észrevétlenül mutatkozna a könyvesbolti polcokon, s az ördög sem sügna meg, miféle kincs rejlik benne... Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* című kötete ez (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 387 oldal). A szerző, aki Budapesten született, a Bölcsészkaron végzett, majd az Egyesült Államokban és Japánban tanult tovább, ma már másfél évtizede a Shikoku Gakuin Daigaku japán egyetem professzora. Kutatási területe a szociolingvisztika, a pragmatika és a kognitív szemantika, s ez a kötet a nyelv és a társadalom kutatásának számos részterületén érvényes kutatási kérdésköröket fogja át (több mint 2800 szakirodalmi hivatkozással!), s mintegy „mellékletként” közli háromszáz magyar szociolingvisztikai szakkifejezés angol, német, francia, orosz, japán és kínai megfelelőit is. A nagy „kulturnyelvek” mellett az ázsiai nyelvek sokszínű és izgalmas világát pragmatikus és poétikus kon-

textusban kezelő ismeretanyag olyan „stratégiákat” ismertet, amelyek a mindennapi társalgás és viselkedés mintáira, de ezeken túl az egyes államok nyelvpolitikai trendjeire is érzékenyen rávilágítanak. A szociolingvisztikai áttekintés tehát kiegészül olyan kontextusokkal, amelyek (az első borító belső oldalán a Kárpát-medence etnikai térképével, a hátsó borítón Európa nyelveivel szemléltetve) olyan kutatási- és szemléleti irányt jelölnek, amely a nyelvi viselkedés, a csoportok beszédhelyzet szerinti változásai, a nyelvi értéktételek, a nyelvi erőviszonyok, nyelvi jogok, nyelvpolitikai dimenziók társadalmi és kulturális vonalait mentén a nyelv antropológiáját formálja meg. Ezzel nem megnyugtatni, „tájékoztatni” vagy „eligazítani” akarja az olvasót, hanem megzavarni. Megzavarni annyiban, hogy ne fogadjon el „helyes álláspontot” vagy „jámbor egyértelműségeket” a nyelvi jelentéstartalmak terén, hanem tények és ítéletek, geolingvisztikai és nyelvi ökológiai, jelnyelvi és szociolingvisztikai paradigmák mentén keresse meg és fedezze föl azokat a filozófiai alapelveket, integráló és diszsimulatív formákat, „purista babonásokat” és nemzeti nyelvi normákat, amelyek a nyelvvaltozatok típusaiként a sztenderdizáció részeivé, gondolkodásmódjaink és kommunikatív szféráink szerves részeivé válhatnak, s lehetnek normák, akadémiák és törvények, avagy titkos, képzelt és univerzális nyelvjátszmák elemei is. Sorra veszi a szlenget, zszargont és argót, nyelvi tudatosságot és spontaneitást, nyelvjárást és nemzeti nyelvet, anyanyelvet és kétnyelvűséget, emberi és nyelvi jogokat meg integráló hatásokat, a nyelvek életét és halálát, feltámadását és túlélő természetét, a mesterséges nyelveket és a manipulációkat, a beszéd-írás-írás-tudatlanság dimenzióit, a kommunikatív kompetencia és a nyelvi paradigma sajátosságait, föltéve és megválaszolva azt a kérdést: mennyire absztrakt a nyelvtudomány, lehetne-e akár természettudomány is, elvei és eszközmódellei miképpen függenek szociokul-

114

K É K

Szekszárd, Kaposvár, Pécs mint főszeplők) egy sor olyan párt-, nyilvánosság-, választás- és közpolitikai kérdésről szólnak, amelyek szinte egyetlen közös nevezője a *helyi politikai stratégiázás*. Miként az egyetem sincs társadalmi környezete nélkül, úgy a térségtudományi (regionális és interdiszciplináris) doktoriskola hallgatóinak témái, kutatásai, és oktatóik módszertani okításra is alkalmas dolgozatai szintúgy egymás környezetét adják, rokon tudásterületek érvanyagát és forrásait építik bele az esettanulmányokba, áthallásokat regisztrálnak a megyék, a pártpolitikák, társadalmi szerveződési módok és etnikai vagy kulturális stratégiák területén. Egészében a kiadvány vegyes szintű és árnyaltságú írásokból áll, ezek közös üzenete, kisugárzása azonban nem ront az összképen, hanem abba a helyi harmóniába illeszkedik, amelynek része a pécsi politológiai műhely választott tematikus érdeklődése, doktori iskolájának teljesítőképesége,

turális integrációtól, autonóm kommunikáló személyiségek jelformáló gyakorlatától, s a nyelvközösség (langue és parole saussure-i distinkció alapján nem vizsgálható) természetétől, vagy másként szólva (az etnológia és a szociológia találkozási pontján formálódó) antropolingvisztika és etnolingvisztika sajátosságától. Fölöttébb izgalmas, ahogyan (főként angolszász nyelvelméleti források nyomán) elkülöníti a *grammatikai, szociolingvisztikai, diszkurzív és stratégiai kompetenciát*, mint olyan kohezív és kommunikatív egységet, amely „zavarelhárító”, *defenzív eljárásmodokban* formálódik, illetve *interperszonális kompetenciává* válik, majd interpretatívvá, tehát egy tárgyalási univerzumba illeszkedővé, ahol pusztán nyelvi jelekből is fölismerhetők az előfeltevések, erőviszonyok, diskurzus-stratégiák is (29–31. oldalak).

Kódok, készségek és stratégiák természetéről, meg a beszédesemények színtereiről úgy szól, hogy az írástudás, a nyelvi deficit vagy a kollektív ismeretanyag szocializációs „mértékegységei” megvilágítják a csoportidegenség, a nyelvi igazodás, továbbá a kódváltás és a hátrányos helyzet társas készleteit is – anélkül azonban, hogy elvesznénk a terminológiai őserdőben. A könyv „tankönyvnek” készült, vagyis inkább eligazításra alkalmas, semmint befűlésre szánt lenne, így mindazok, akik térségünk kultúráit, nemzeti képleteit, kulturaközi kölcsönhatásait, nyelvi és kommunikációs játszmáit tanulmányozzák, igencsak előszeretettel használhatják. Azoknak pedig, akik valami-féle tudomány anarchiát vélnek sejteni a kötet szerzőjének nyelvi anyaga és ilyesfajta interpretációs hajlandóságai mögött, azoknak éppen a szerző példái szolgálhatnak biztonysággal: mi mindenre alkalmas a nyelv vizsgálata, mi mindenről vall a nyelvhasználat és a kommunikáció verbális hullámhossza, s mi egyéb rejtelmek fejthetők meg a nyelvi tudatosság mögöttés vagy spontán dimenzióiból.

Épp ilyen rejtelmek és evidenciák, gyakorlatok és készletek, kompeten-

ciák és stratégiák dolgoznak a háttérben annak a (szinte egyszemélyes és épp ezért roppant következetes) teljesítménynek, amelyet a *Romániai Magyar Évkönyv* lapjairól látunk tükröződni. Az évek óta megjelenő, *Bodó Barna által szerkesztett*, a temesvári Diaspora Alapítvány közrebozsátotta kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a HTMH támogatását élvezzi, de a pénzügyi háttér alighanem csupán a forrása, nem pedig a tartalma lehet a most kijött 2004–2005-ös kötetnek (Fundápija Diaspora – Editura Marineasa, Timioara, 2005. 802 oldal). Olvasatom szerint a kötet öt formális, és hat tényleges egységre bontott: A *demokrácia útján* fejezetben politikai autonómia-törekvések, választási tanulmányok, kisebbségelméleti áttekintések és politikai stratégiai szemle található, azonnal a parlamenti pluralizmustól és állampolgársági vitától az európai integrálódásig ívelő témaválasztékkal; az *Adatok és folyamatok* blokk a régiókutatás, az ifjúsági szervezetek, az állam és az egyházak viszonya kérdéskörébe vezeti olvasóját; a *Nyelvünkben élünk* fejezet a felsőoktatás szabadsága, intézményi struktúrája, elitizmus versus partnerség, illetve oktatási és iskolavezetési reform kérdése-ihöz enged közelebb; az *Esetek és kérdések* keretében pedig az ipari parkok, műemlékek, anyagi és mentális örökség, kiemelkedési utak és ez utakon járók esettanulmányi világába kalauzol; míg nem a záró blokk, a *Dokumentumok, kronológiák* a jogi háttér és törvénykezési struktúrák korántsem eseti, inkább korszakos gondjaiba kínál kalandozást. Az *Évkönyv* eme *strukturális elemei* immár visszatérőek, *funkciójuk* megállapodott évek óta, s ha ez alkalommal talán több is a fiatal szerző a dupla vastag kötetben, azt kell mondanunk: a határon túli, erdélyi, székelyföldi, bánági magyarság olyasfajta *türelési stratégiáját* illusztrálja a kötet java, amit talán (a szerkesztő szerint is) „a politikai, demokráciával kapcsolatos

elemzések száma” példáz a legjobban, valamint „a szakmai piacra most belépő fiatal szakértők öröndetes jelenléte” (XI. oldal).

A kötetben – az első áttekintésre és alaposabb lapozgatásra építve (mert valljuk be, nyolcszáz oldal végigolvasásának nem fog neki az ember fokozott noszogató nélkül...) –, a legszembe- szökőbb élmény éppen az a „kommunikatív kompetencia” és „nyelvben élő” vagy nyelvi jelekből megmutatózó átjárhatóság, amelyről saját kötetében Cseresnyési értekezik japán és kínai, magyar és európai példák fölött, de amely az interperszonális és lokális

115

K É K

diskurzus-stratégiákban válik a leginkább megmutatózóvá. Ahogyan az erdélyi emlékirat-irodalom klasszikusai és a politikai publicisztika jelesei a kollektív ismeretanyagot mindegyre föl-földézik, az valóban szinte sugallja a közösségek szintjén lezajló beszédesemények politikai pszichológiai vagy diskurzuselméleti erőviszonyait, a közös létélmény és muszáj-állapot kényszereit, de végkicsengésében akárhány negatív példán túlélve is pozitív összhangot eredményez. „Valahol” ez a szint, a kisebbségi körülmények, autonómiai és szorongatottságok millióje az, ahol a szükségállapot összekapcsolódás nemcsak életvezetési norma lesz, hanem nemzedékeken át továbbhagyományozott gyakorlat is, valami-féle nyelvpolitika talán (ha a terminus nem degradál, hanem rangján becsüli a szándékokat), amelyet szintűgy valamiféle hullámzó szintű *stratégizás* (egyszer kisebbségi-lokális, majd térségi-regionális, máskor állampolitikai-

autonómiai önmegfogalmazás formáiban jelentkező) *türelés-képesség* szavattal. Bodó Barna, mint e türelés deficit kitartóan optimista bankára, ha egyébbel nem tenné, épp az évkönyvek teherbírási-képes újakezdésével és kiadásával lépi meg az első, irányt mutató métereket, amelyeken immár egy új nemzedék és a pályatársak következetes tömege kíséri. Az „állandó szerző” és kitartó pályatárs Bakk Miklóstól, Salat Leventétől, Csinta Samutól vagy Veress Emódtól kezdve Kántor Zoltánig és Majtényi Balázsra, vagy a fiatal szakemberek sorjázó névsoraig egy se-regnyei írást és szerzőt lehetne itt idéz-

résben keltő, viszont a mozgás és rugalmasság perspektíváit annál biztatóbban megrajzoló állapotábráját.

S hogy jogos lenne a kritika: ez nemcsak Erdélyben vagy a Bánságban van így, szinte rimel e kiadós kötetre az a hazai konferencia-anyag, amelyet az MTA kisebbségkutatási intézményének támogatásával Aszódon állítottak össze egy nemzetközi elméleti találkozót követően. A helyi Petőfi Múzeum, a megyei múzeumok irányító intézménye, a városi önkormányzat és megannyi kulturális intézményi képviselő révén izgalmasra sikeredett (2004. nyári) nemzetközi konferencia a térségi találkozások, strukturális átalakulások, stratégiai folyamatok olyan összefoglalójává kerekedett, amit kevés impozáns tudományos műhely tud vagy próbál magára vállalni. A résztvevő néprajzosok, földrajzosok, nyelvészek, települési vezetők, kultúra- és közösgmenedzserek, politológusok, muzeológusok és kulturális antropológusok homálybogyozási szándékai kétségtelen jelentés-egységé álltak össze ezen a találkozón, ahol az *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében* című kötet is formálódott. Hisz látszólag mily triviális állításnak tetszik, tudományosan azonban ugyancsak nehezen igazolható, hogy a kultúraközi kölcsönhatások miképpen szolgálnak eszközként a mentális falak lebontásához, a mintakövetések és megélhetési stratégiák formálásához, határátjárásokhoz és érintkezési felületek kezeléséhez. A vallási térfoglalás, a térségi migrációk, az „átbeszélések” és megértések lokális történetei sorjáznak a *Klamár Zoltán szerkesztette* kötet lapjain (Aszód, 2005. 296 oldal), amelyeken a területi igazgatástól a nemzetiségek telepítéséig, a nyelvi átvetelektől a többnyelvűség perspektíváig, az antiszemitizmustól a kiegyezéses együttélésig, a szomszédság jelentés tartalmaitól a térben és időben pulzáló, villódzó, hömpölygő kölcsönhatásokig megannyi sajátos trend és racionalitás szervezte, alakította az érdekek történelmi

sodrát, az együtt vagy egymás mellett élés normáit, az interetnikus elfogadást és konfliktusos kizorítást, a nemzetépítési és a lokális védekezési modelleket. Készségek és stratégiák, kódváltások és identitás-rétegződések, etnikai igazodások és vallási türelmetlenségek kavalkádjá rajzolódik a térképre, akár ha a Pest megyei vallási csoportok történetét, a Galga menti települések érintkezési határait, a gyimesi falvak interetnikus kölcsönhatásait vagy a felvidéki és délvidéki települések etnikai-vallási tarkaságát vesszük szemügyre. Kocsis Gyula, aki a nemzetiségi-vallási térkiszájtás jelenségeit, Keményfi Róbert, aki a térképek színezésének átideologizált historikumát, Paládi-Kovács Attila, aki a néprajzi kutatások térérzékenységét, vagy Ilyés Zoltán, aki a székelyföldi települési határhasználat modelljéből kiolvasható áthatásokat rögzítette, éppúgy határfogalmak kezeléséről és átalakulásáról írt, mint Lábadi Károly, aki a horvátországi magyar milióváltozást, Gráfik Imre, aki a kontaktzónák határmentiségének és regionális politikakénti jelentkezésének kérdéseit taglalta, vagy Puskó Gábor, aki a felvidéki szimbolikus térfoglalással illusztrálta az etnikai önmeghatározást, vagy mint Silling Léda, aki a táplálkozási kultúra átvételi mintáiból próbált jelentéseket kiolvasni a bácskai Kupuszina interetnikus közösségében. Virtuális térképre került a Muravidék, Kárpátalja, Szerbia és Montenegró, a Börzsöny és Erdély települési, kölcsönhatásokat kerestek a kutatók az uniós csatlakozás pillanataiban, az ünnepekben és hitéleti gyakorlatban, nyelvi átvetelekben és peremvidéki átvaltozásokban.

Etnikumköziség, határformálás és szórványlét – számos (előadás és) írás témaköre volt ebben a konferenciakötetben, s nem különbül, mint az MTA Kisebbségkutatási Intézete Kárpát-medencei kisebbségi magyarlakta települések és régiók 20. századi látleteit sorra vevő konferenciáján, amelynek szöveganyagát *Ilyés Zoltán és Papp Richard szerkesztette* kötetbe (Gondolat

ni, akiknek írásából a nyelvi és demokratikus esélyformálás igénye hangzik elő. Mintha azt sugallnák: a régió talpon maradása vagy a politikai pluralizmus intézményének fölépítéséig igencsak széles páston mutatkoznak azok a felfogásmódok, amelyeket a kulturális autonómia és az identitásépítés félelmes stratégiája jellemez szélső pólusain. Magyarországi olvasatban az *Évkönyv* olyan, mint egy soha végéhez nem érő kalandírás, valahol a messzi trópusokon, ahol az idegen és a kalandor hódító éppoly sokszor irányt vét, mint a magabiztos helyi adminisztráció vagy a nemzetközi segélyezés... Ezek a határátjárások és szórványállapot helyzetrajzok ma talán eltűnének a publicisztikai és hírhálózati hullámok sodrában, ha csupán eseti képleteket illusztrálnának; de mert állapotábrák korszakosak, jelentés tartalmuk konstans, ezáltal képesek megjeleníteni a határfenntartások és szigetszerű kultúraközi kölcsönhatások reményét csak

Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat, Budapest, 2005. 128 oldal). A *Tanulmányok a szórványról* című könyv tizenegy tanulmánya ugyan budapesti kiadvány, de szerzői nagyobb hányadát tekintve vidékiek és határon túliak lévén, továbbá témaköreit és esettanulmányi helyszíneit véve ez a könyv is egyfajta „határátjárási” szakirodalomként besorolható. Szórványtipológia, szórványnarratívák, diaszpóra-lét és szórványmissziók társadalomtudományi tárgyalása kínálja e kötetben az árnyalható, elmélyíthető definíciók, megközelítésmódok és narratívák sokaságát. Ilyés Zoltán és Biczó Gábor például igen kiterjedt elméleti hátteret rajzolt a fő témakör filozófiai, kulturális antropológiai, kisebbségkutató, episztemológiai interpretációiból, transznacionális dimenzióiból. Mirmics Károly a szórvánnyá válás és megmaradás misszióját, Bodó Barna a szórványként megmaradt társadalmi-kulturális csoportok narratíváinak kérdéskörét, Keményfi Róbert a kisebbségkutatók többrétű fogalomhasználatát taglalja, Papp Richárd és Hajnal Virág empirikus kutatásaik fényében világítják meg a vajdasági–szerémségi magyar közösségek szórványosodásának és térségi összetartozásának kérdéseit, mely dimenziót Vetési László az egyházak, a megmaradás/megtartás szempontjából egészítette ki. Minden szerző minden érvelés-árnyalatát itt lehetetlen föl idézni, annyi azonban mind az elméleti összegzésekből, mind a felmutatott hétköznapi példákban kihallható, hogy látszatok és felszék ellenére miképpen formálódik magatartás- és mentalitás-egység, a maga árnyaltságában is nemzeti identitást meghatározóvá az a kisebbségi létforma, amely technikákkal, vágyakozásokkal, reményekkel és törekvésekkel korántsem bizonyosan érheti el hovatartozásának megvallását, nyilvánítását vagy elismerését jogosságát. Itt is funkciók és struktúrák, szerepek és környezeti hatások, felfogásmódok és átélési élmények szerveződnek *megélhetési stratégiákba* –

mi több, hangsúlyozottan nem is egybe, hanem több stratégiába, olykor egyszerre vagy egyugyanazon milióben több irányba is ható univerzumba. Ezekhez háttér, mozgási dimenzió, taszító vagy kényszerítő hatás a migráció (Tóth Pál Péter) jelensége, s ha mindez egyfajta etnikai földrajzba kopirozódik, vagy identitásföldrajzzá lesz, akkor már végképp nemcsak egy adott állapotról, nem csupán annak előzményeiről van szó, hanem a hatások nehezen áttekinthető és még nehezebben kezelhető összességéről – akármilyen keserves ezt elfogadni.

Mindezen kérdéskörök valami újfajta fogalomalkotást sürgetnek az emberrel, a határok fenntartásáról és elmállásáról, a nyelvi vagy kulturális szigetnek jellegéről, avagy arról a típusú szórványról, amely a Kárpát-medencén túl már nem a földrajzi határokon kívül rekedt népesség mobilitásáról ismerkészik meg, hanem távolságtartását markánsan vállaló diaszpórára vall, valahol az Óceánon túl, Amerika és Dél-Amerika partjain vagy városaiban (mint erről Kovács Nóra értekezik a kötetben). Ez a térbeliség, és a távolság általi létmeghatározás valamiképpen a „belső utak” pályáit is jellemzi, a magatartás-ként és túlélő stratégiaként vállalt etnikai szereptudat részeként, illetve olyasfajta „émikus kategóriaként”, ahogyan az antropológusok szótárában az használatos. A diaszpórák diaszpórái, avagy a *szétszóratatást* mindörökkévalónak átélő vallási-kulturális csoportozat mintái (példaként a zsidóság, a cigánység egyes csoportjai és az emigráns magyarok belső emigrációs körei kínálnak) akként tükrözik a közösségek belső erejét, hogy szinte már az etnikai ellehetetlenülés a tét...

Belső utak és külső válaszok, az identitás politikája és a politika identitása... – oly kérdések ezek, amelyeket a nyolcvanas években már Konrád György is pedzegetett az *Antipolitikában*, s Popper Péter, Pléh Csaba, Erős Ferenc, Siklaki István vagy mások

is sokoldalúan taglaltak különféle munkákban. „Ma már elhalványultak a nagy remények és lázadások, amelyek akkor a hagyományos társadalmi értékek és viselkedésminták kötelékeit kezdték oldani...” – írja Buda Béla az amerikai antipolitika egyik reflexív-radikalista hősének, Timothy Leary könyvének ajánlásában. Az LSD „apostolaként” híressé, sőt hírhedetté vált pszichológus, aki a csoportterápia számos ma is használt módszerének kidolgozója, amerikai egyetemi tanár, épp a személyiség külsődleges kényszerességeit és belső szabad(os)ságait összeegyeztetni próbálva talált rá arra

117

K É K

az útra, amely egy nemzedéki antipolitika iránya volt (vagy azzá lett idővel). *Belső utazások. Alapítsd meg saját vallásodat!* című kötete (Nyitott Könyvműhely Kiadó – NDI, Budapest, 2005. 195 oldal) nyíltan szakít mindennemű társas függés, politikai és racionális görcs, elemi érvényesülési metódus, fogyasztói rabszolgaság nyűgjével, s meghirdeti a tudatos lázadás kötelességét a teljesítményelvű, konzervatív, életforma-manipuláló rendszer ellen. „Indulj be! Hangolódj rá! Ugorj ki!” – hirdeti alapigéit Leary, s a szisztémát elhagyó, a személyiség önismeretét a pszichedelikus kalandozások révén megoldó, az életforma egészét reformáló személyiség profétájaként olyan „harmadik erő” politikusává lett, akit inkább félretettek, bebörtönöztek, marginalizáltak a maga „közveszélyes” társadalomfilozófiájával együtt, semmint beillesztették volna az uralkodó trendekbe, politikai és kulturális stratégiákba. A szerek tilalma egyfelől, a

személyiség elnyomorodása másik irányból, s a drogellenes kampányok mint győzelmes politikák úgy fogták közre Leary és korosztálya (avagy kor-szaka, értelmiségi szereptudata, közösségi eszménye, autonómia-fétise) belső dimenzióit, hogy azok szinte a Zen kínálta Órult Bölcsesség Iskolájának tan-tárgyi ismereteivé váltak. Leary azonban nem droggereskedő, s a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet kiadvány-sorozata sem a kábítószeresítés identitás-konstrukciókat szabályozó politikájának pusztá szócsove. A Buda Béla és Demetrovics Zsolt irányította drogtörténeti sorozat épp arra vállalkozik,

szorgalmazza, amely a szerző proféciája szerint (az 1967-es első magánkiadás óta igen impozáns könyvsikerként!) elsősorban is arra a transzcendens ideológiára épül, amely épp az ideológiák ellenében kínálja a felszabadult létél-ményt a drogok révén. A drogdiskur-zusok azonban, s főként a társadalmi droghasználat stigmatizációs mecha-nizmusai nemcsak abból fakadtak, hogy a társadalom szélesebb körei, szubkulturái, strukturális csoportjai számára nem bizonyultak beváltható-nak a kreatív tudatállapotok átélési re-ményei, hanem abból is, hogy a transzcendens megvilágosodást vallá-sok és csoportkulturák egyaránt piaci termékként kezdték forgalmazni, s a kultikus megújulás esélye ismét kike-rült az átelők kezéből, s átkerült a stra-tégák kezébe. Az elszakadás, a mene-külés, a revület keresése – mint korunk amerikanizálódásának és manipulál-hatóságának tünetei – az autentikus lét fe-lé segíthetik az embert, de bizonyosan nem tölthetik el az életforma-változta-tás élményén túli, a teljesebb belső uta-kon dicsőséggel végighaladó konkvisz-tádor öntudatával. Az önmegvalósítás mint funkcionális főcél nemcsak an-tipolitikán, nem csupán egyéni valláso-kon és morális stratégiákon múlik, ha-nem a kor kulturális dichotómiáit megoldani képes folytonos önellenőr-zésen és kollektív egyezkedésen is. Talán éppen úgy, mint az új politikai teo-lógia által megfogalmazott vallási-kul-turális párhuzamosságok elméletei, a posztidealista világegyház szentenciái, vagy a hermeneutikai kultúra megújítá-sáért küzdő teóriák sugallatai alapján ki-alakított „világprogramok”.

Márpedig éppen ez utóbbiak egyike, az „ember nem lakta történelmi uni-verzalizmustól” elszakadni próbáló po-litikai teológia próbál a racionalitás ha-lála utáni korszakban pislá reményt kínálni a szenvedéstörténetekben elve-szett, pusztulásokkal szembenézni már képtelen emberiség számára. A fentebb ismertetett europaizációs folyamat és

oktatás dilemmái, a regionális terepis-meret, Cseresnyési stratégiai kompe-tencia-fogalma és Leary emberi belső felé nyíló „saját vallása” valahol abban csengenek egybe, hogy a társadalmi hi-tek és történeti feltételek együttesében olyan új egyetemes garanciákat keres-nek, amelyek eddig sem történelmi emlékezet, sem fejlődési céltételezés, sem fogyasztási modernitás értelemben nem váltak kitartóan hatékonyá, azonban ideig-óráig funkcionális mítoszokká lettek. Ha mint recenzens meg-engedhetném magamnak a „fordítás” bátorságát, úgy egyszerűsítésem le a sok vitát kiváltó új eszmerendszer alap-képletét, hogy a politikai teológia egy kulturális amnézia posztmodern dia-dalmenete helyébe elképzelt morális hitrendszer, amely univerzalizsztikus méreteken gondolkodva kíván vissza-térni egy emberléptékű világ szolidari-tás hálójához, s a reményhez, hogy nem kell mítoszokba rejtve fölmenteni az embert bűnei súlya alól, de a szubjek-tumhoz kötődő szabadságnak viszont tartalmaznia kell a modern észfogalom érvényesítésének feltételeként mind-azon tudatosságot, amely egy neomi-tikus kultuszban nemcsak értékeit, hanem gyakorlati stratégiáit is megta-lálhatja. A L'Harmattan kiadó által köz-rebocsátott kötet, Johann Baptist Metz (1928–) teológiai szövegeit tartalmazza, melyek az európai modernség révén elterjedt kultuszt, a kötelességek kioltá-sának vágyát és a mindenkori Másik szerencsétlenségének érzéketlen tudomá-sulvételét nevezik meg olyan alapve-tő okként, amely minden történelmi katasztrófa és pusztulás magyarázata le-het. *Az új politikai teológia alapkérdései* című kötet (Budapest, 2004. 208 oldal) a Coram Deo sorozatban Kierkegard hitfelfogását, a qumráni közösség átalakuló hagyományának zsidó és keresz-tény szakirodalmát, és patrisztikus tanulmányokat tartalmazó kötetek után jelent meg *Görföl Tibor és Gáspár Csaba László sorozatszerkesztésében*, s olyan írásokat tartalmaz, amelyek nem első-sorban állam-, jog-, vagy társadalomel-méletiek, hanem „a világ felé forduló”

118

KÉK

hogy a droghasználatok strukturális tiltására épülő jogalkalmazási rendszer ereje ellenpontoszthatóvá válhasson olyan elméleti szakirodalom révén, amely a drogok társadalmi hatását a funkciók, stratégiák, élményvilágok felől teszi értelmezhetővé. A sorozat (a Drogtörténet klasszikusai) az Edge 2000 kiadásában első között tette elérhetővé Albert Hofmann *LSD – bajke-verő csodagyerekek: egy „varázsszer” fel-fedezése* című, kémiatörténeti szempontból is nemzetközileg elismert munkáját (Budapest, 2003. 195 oldal), amely a droghasználat mélyzónáiba, a szerek közötti állapotok határsávjába, a személyiség és a pszichedelikus él-ménykeresés övezeteibe vezet be, s ugyanakkor jelentette meg a kiadó Timothy Leary *Az extázis politikája. Drog, tudat, vallás* című művét is (Edge 2000–NDI, Budapest, 2003. 247 ol-dal). Ezek csupán előzmények, a ta-valy megjelent Leary-kötet már a belső utazásoknak azt a „képtelen” kalandját

teológiaként kívánnak politikai hatást elérni. A három évtizednyi ontológiai, teológiai és (a Carl Schmitt politikai teológiájától eltérni próbáló) kritikai-történeti gondolkodás eredményeit összefogó kötet egy többjelentésű fogalom elméletörténetét, eltérő szakirodalmi és teológiai forrásanyagát, továbbá a modernitás-kategóriák fölötti áttekintését azzal a céllal teljesíti be, hogy a jelenség-együttest, amelyet Metz korunk alapváltóságaként értelmez, valamiképpen „a politika és a teológia agóniája” utáni korszak eszkatologikus üzeneteként mutassa be. Abból indul ki, hogy a francia felvilágosodás már felszámolni próbálta a vallási és társadalmi lét összetartozásának evidenciáját vagy egységét, ennél fogva a keresztény vallás társadalmi környezetéhez való viszonyában először jelent meg részleges valóságként, amely univerzalizásra nem formálhat jogot. Ettől fogva, s főleg a marxizmus idejében, a vallás hamis tudatként jelent meg, olyan funkcióként, amely (az ideológiai kritikaként gyakorolt valláskritika szótárában) az önmaga tudatára még nem ébredt, vagy félrevezetett szubjektumot tekint szerezplőjének. Az erre a kihívásra adott teológiai válaszok pedig (részint ellenpontként, részint önvédelemből, de a lehetséges válaszokat valóban keresve is) a hit és a társadalom kapcsolatát egy alapvető problémátlanságként tétélezték, nemegyszer „radikális váltságba kerülve”, midőn a klasszikus metafizikai teológia csak mint az üdvösségről szóló keresztény üzenet képviselője tudott választ adni. Az új poli-

tikai teológia első teendője a magán-szférából kiemelni a teológia alapjairól alkotott felfogást, mitoszalanítani és deprivatizálni azt a helyzetet, amelyben Isten és az üdvösség magánvonatkozású összefüggésekké váltak, szubjektív mítoszok részeivé morzsolódtak. Ezáltal ugyanis a hit kiszolgáltatódott a minden kritika és kontroll nélküli társadalmi-politikai ideológiáknak, s a szubjektum a legkülönbözőbb társadalmi mobilitások egzisztenciafosztó hatásainak kitéve immár képtelen a magánszférán túli egzisztenciális helyzetéért felelősséget vállalni, a korlátozó szabályrendszereket pedig „nem kötelező érvényű mérvadóságként” kezelni csupán.

Metz teóriája – talán ez erőltettség nélkül is kihallik belőle – ezen a ponton éppúgy kapcsolódik Leary kultusz-kritikájához és az „extázis politikájához”, mint a túlélés-képesség, a szórvány-állapot, az etnikai-vallási kontaktónak főntebb ismertett teóriái az emberi teljesség és kapcsolati-kulturális kölcsönhatások rendszeréhez. Ezt a teljességet és struktúrát, funkciót és értékesülést az emberi kultúra számos lenyomata, öröksége, túlélési stratégiája élteti. Nem egyetlen, kizárólagos, önmagában életképes stratégia, hanem a lehetséges stratégiák összhangja, konfliktusai, diszharmonikus és ellenpontozott kompozíciói segítik életben maradni. Addig, amíg nem kell egyenműségbe erőltetni különbözőségüket, amíg határaik átjárha-

tók, amíg hatásaik nem leépítők, hanem gazdagítók. Etnikai kultúrák és nemzetiek, globálisan és lokálisak, univerzálisak és perszónálisak egyként csak akkor tudnak érvényesülni, ha valamivel kapcsolatban, valamihez képest, valamiért vagy valami ellen tehetik ezt. A „nem kötelező érvényű mérvadóságok”, vagyis a legyinthehetően érdektelen készletek, kényszerek nélküli állapotok pedig épp addig tudnak érvényre jutni, ameddig önnön szerénytelenül magánérdekű, érdektelenül zárt világaik végképp érvénytelenné nem válnak. Ehhez pedig mindössze két feltétel teljesülése szükséges:

119
K É K

azok hite, akik számára sem szociokulturális sokféleség, sem etnokulturális sajátosság nem minősül értéknek, másfelől pedig azoké, akik e sokféleség meghatározásában igyekeznek egyenműsítő főszerepet vállalni. Mindkét feltétel ugyanis erősen korlátozóan hat(hat) a sokszínűség, multikulturalitás érvényesülése ellen, s ezáltal ki is váltja annak védekező ellenállását, önerőre és öntudatra ébredését...

Szerzőink

A. Gergely András (Budapest, 1952), politológus, kulturális antropológus, az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, az Etnoregionális Kutatóközpont tudományos igazgatója, az ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszékének oktatója, lapunk egyik társszerkesztője.

Bozoki András (Budapest, 1959), kulturális miniszter, egyetemi tanár (ELTE, CEU). Szociológiát és politológiát oktat. Kutatási területei: demokratizáció, társadalmi változás, közép-európai rendszerváltások, politikai ideológiák, értelmiség és politika.

Csizmadia Szilárd (Győr, 1979), PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr.

Eperjesi Zoltán, (Győr, 1967), PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola (Győr); ELTE ETTDK (történelem, politikaelmélet); kutatási témaköre a kis- és középvállalatok uniós helyzete, magyarországi esélyei.

Erdős Ferenc (Győr, 1976), a győri Széchenyi István Egyetem (Műszaki Tudományi Kar) Informatika Tanszékének tanszéki mérnöke 1988 óta, a Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója. Fő kutatási témaköre: az informatikai befektetések megteremtési lehetőségei a KKV-k körében.

Hegy Barbara (Szombathely, 1979), PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr.

Husz Dóra (Budapest, 1973), kutató, tanácsadó, PhD-hallgató. Kutatási területei: EU-bővítési politika, szomszédságpolitika, kommunikációs politika, közvélemény és az EU.

Inkei Péter (Budapest, 1945), a kulturális politika és tervezés összehasonlító vizsgálatával foglalkozó Budapesti Kulturális Observatórium igazgatója, több nemzetközi szakmai testület tagja. A Közép-Európai Egyetemi Kiadó (CEU Press) ügyvezetője. A Budapesti Könyvfesztivál alapító igazgatója.

Kapitány Ágnes (Szentgotthárd, 1953), az MTA Szociológiai Kutatóintézetének főmunkatársa. Oktat az ELTE Kulturális antropológia szakcsoportjában, valamint az Iparművészeti Egyetemen. Főbb kutatási területei: a mindennapi élet szimbolizációs mechanizmusai, a nyelvi visel-

kedés antropológiája, a modern mitológiák és ritusok.

Kapitány Gábor (Budapest, 1948), az MTA Szociológiai Kutatóintézetének főmunkatársa. Oktat az ELTE Kulturális antropológia szakcsoportjában, valamint az Iparművészeti Egyetemen. Főbb kutatási területei: a mindennapi élet szimbolizációs mechanizmusai, a nyelvi viselkedés antropológiája, a modern mitológiák és ritusok.

Karsai György (Budapest, 1953), klasszikus filológus, egyetemi tanár, szakterülete a görög eposz (Homérosz) és az antik – görög, római és indiai – színháztárs. A Pécsi Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszékének vezetője, a CEU és a Szinművészeti Egyetem tanára, a Lille-i Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének vendégtanára.

Kiss Viktor (Budapest, 1976), politológus, társadalomkritikai kutató, a Corvinus Egyetem PhD-hallgatója, az ELTE oktatója. Ideológiai és esztétorténeti témákkal foglalkozik.

Kitzinger Dávid (Budapest, 1976), szociológus. 2002–2005 között az Informatikai és Hírközlési Minisztérium digitális tartalomfejlesztési főtanácsadója, ahol a Nemzeti Digitális Adattár, a Nemzeti Audiovizuális Archívum és részben a Jövő Házaprogramokkal foglalkozott. Jelenleg a Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ Kht-t vezetője.

Laki Ildikó (Pinchehely, 1973), művelődésszervező, könyvtáros, szociológus. Jelenleg az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos munkatársa és PTE külső oktatója. PhD-dolgozatának témája: a nagy lakótelepek társadalmi és környezeti fenntarthatósága.

N. Szabó József (Nagyborzsony, 1949), történész, politológus, egyetemi tanár. Fő témaköre a magyar értelmiség történet.

Németh István (Budapest, 1959), lapunk főszerkesztő-helyettese.

Sebők Marcell (Budapest, 1967), történész, kultúraszervező, a Közép-Európai Egyetem (CEU) oktatója. Diplomáját és PhD-fokozatát az ELTE-n szerezte. Elsősorban a reneszánsz kultúra és társadalomtörténet kérdéseiről tart kurzusokat. Több internetes honlap és portál alapítója, így a Kontextus és a Pulitzer-díjas Literát is jegyzi. 2005 februárjától a kulturális miniszter főtanácsadója, és stratégiai tanácsának vezetője.

Sükösd Miklós (Budapest, 1960), szociológus, politológus, médiakutató. A Közép-Európai Egyetem (CEU) Politikatudományi Tanszékének docense, a CEU Média- és Kommunikációkutató Központ akadémiai igazgatója. Az Európai Tudományos Alap által támogatott, jelenleg 23 országot magában foglaló COST A30 médiakutató hálózat elnöke. Kutatási területei: médiapolitika, politikai és társadalmi kommunikáció, környezetpolitika.

Toth Péter (Esztergom, 1976), a Széchenyi Egyetem Doktori Iskolájának PhD-hallgatója, kutatási témája a felsőoktatási intézmények hatása a versenyképességre, s ennek részétalköre a hazai kisebbségek oktatási helyzete.

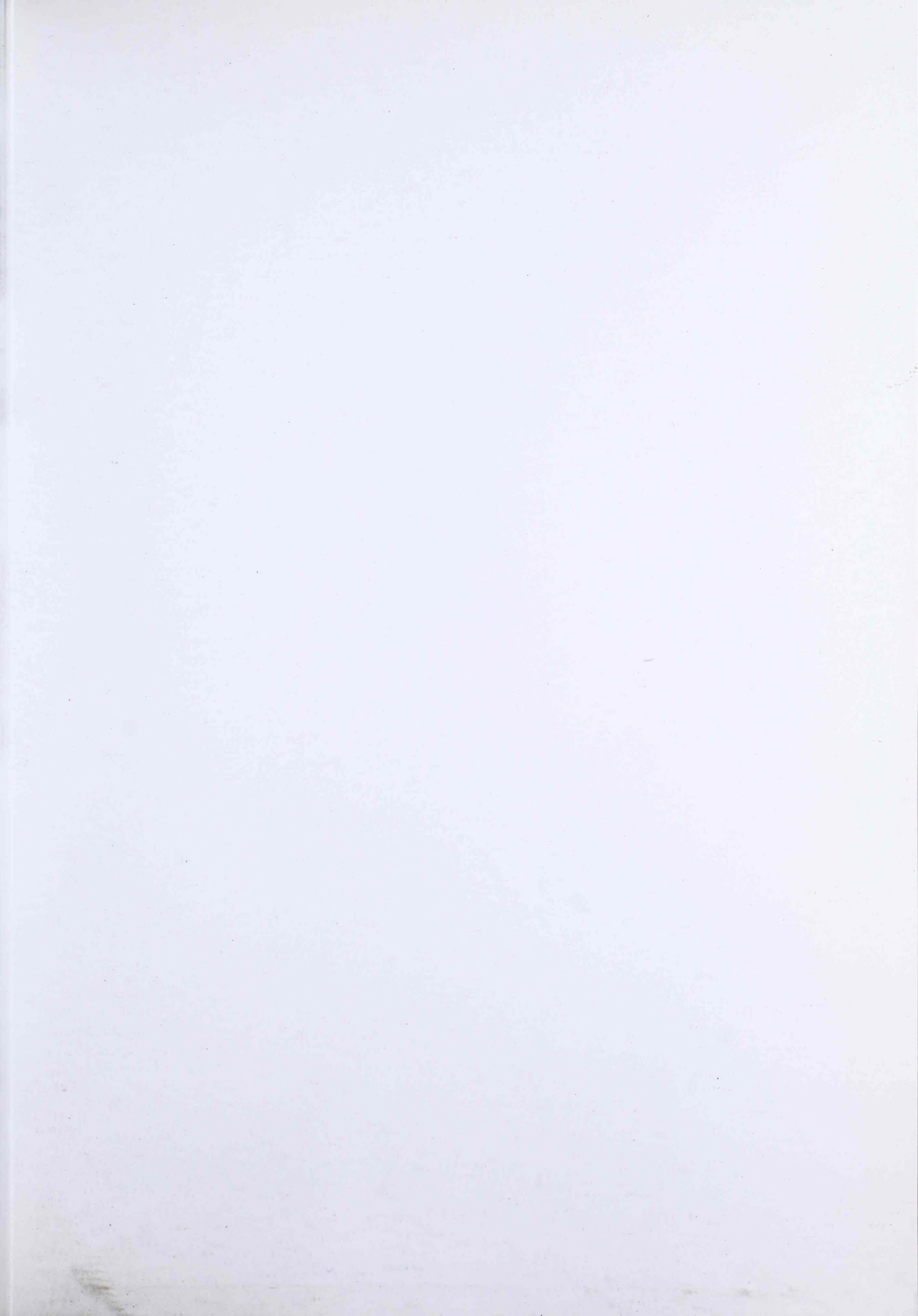
Török András (Budapest, 1954), művelődéstörténész, kulturális menedzser, policy-maker. Létrehozta a Digitális Irodalmi Akadémiát, ő a Magyar Fotográfusok Háza (Mai Mánó Ház) alapító igazgatója, a Hollandiai Magyar Kulturális Évad (2004) főkurátora. A Summa Artium nevű mecenatúra-élenkítő ügynökség igazgatója, tagja az amsterdami European Cultural Foundation kormányzó testületének.

Vincze Kata Zsófia (Kolozsvár, 1979), a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem néprajz szakán végzett, újságíró, rádiószerkesztő, esszéista. 2002 óta az ELTE Magyar és Összehasonlító Folklorisztika doktori iskolájában doktorandusz. Publikációinak témaköre: nemi viselkedés, hermeneutika, irodalomoktatás, leszbikus, valamint zsidóidentitás-elemzések.

Vitos Botond (Kézdivásárhely, 1982), kulturális antropológia és néderlandisztika szakos egyetemi hallgató (ELTE). Kutatási területe: városi szubkultúrák, zene.

Vörös Miklós (Mohács, 1965), kulturális antropológus, szociológus, a brnói Masaryk Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem tanára, kulturális miniszteri főtanácsadó. Kutatási területe a komplex kultúrák és a kritikai kultúrakutatás elmélete, valamint a fogyasztói kultúrák és identitások antropológiája.

Wessely Anna (Budapest, 1951), művészet-történész és szociológus, 1978 óta az ELTE oktatója, elsősorban kultúra-, művészet- és tudományozociológiát ad elő. Jelenleg az ELTE TATK Szociológia Tanszékének vezetője és a BUKSZ – Budapesti Könyvszemle főszerkesztője. Kutatási területe: XVIII. századi esztétorténet, XX. századi társadalom- és művészetelméletek, kortárs magyar képzőművészet.

ISSN 0133-2597

9 770133 259002